דר. א. גינזבורג

אידישע דענקער און פּאָעטען

אין מיטעל־אלטער

ספריה עממית בטורונטו
יידישע פאלקס ביבליאטעק טאראנטא
JEWISH PUBLIC LIBRARY, TORONTO

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/jewishthinkersfe0000drgi

אידישע דענקער
און פּאָעטען

אין מיטעל־אַלטער

(ערשטער באנד)

פון

דר. א. גינזבורג

„פארווערטס" אויסגאבע

1918

Copyright 1918
By Dr. I. Ginzburg
(All rights reserved)

אינהאלט פערצייכניס.

קאפיטעל איינס:

דער שלוס פון תלמוד. די „רבנן סבוראי" און די ערשטע גאונים. דער מנהג אנצוגעבען פאלשע מחברים אויף די אייגענע ווערק (פסעוודא־עפיגראפיע). די ליטעראטור פון יענער צייט. דער ארויסטרעטען פון מ א ה א מ ע ד. ע נ ן ב ן ד ו ד, דער גרינדער פון דער „קראים"־סעקטע. זייער איינפלוס אויף די אידען.

20—9

קאפיטעל צוויי:

די יוגענד פון סעדיה. זיינע ווערק. ח י ו י א ל ב ל כ י. סעדיה ווערט גאון אין ס ו ר א. זיין קריעג מיט דעם גלות־פירסט ד ו ד ב ן ז כ א י. סעדיה ווערט אריינגעלעגט אין חרם און ווערט מיט פיער יאהר שפעטער צוריק גאון. זיין גרעסטע ווערק „האמונות והדעות". זיין פילאזאפיע.

33—21

קאפיטעל דריי:

ארץ ישראל און בבל. די אלטקייט פון דעם אידישען ישוב אין בבל. ווען די ראש גלותא'ס האבען זיך אנגעפאנגען. די גרינדונג פון די גרויסע ישיבות אין ס ו ר א און פ ו מ ב ד י ת א. דער אונטער־גאנג פון די ישיבות צוזאמען מיט דעם אמט פון „ראש גלותא". די אורזאכען דערפון. נייע צענטרען ווערען געגרינדעט. רבינו גרשום „מאור הגולה אין פראנקרייך און משה בן חנוך אין שפאניען.

44—34

קאפיטעל פיער:

די שוידערליכע לאגע פון די אידען אין שפאניען אונטער די קריסט־ליכע הערשער. די לאגע ווערט בעסער אונטער די מאהאמעדאנישע קאליפען. מ נ ח ם ב ן ס ר ו ק און ד ו נ ש ב ן ל ב ר ט. זייער איינפלוס אויף דער העברעאישער פאעזי. א ל ד ד ה ד נ י'ס

וואונדער מעשיות בעוועגען חסדאי׳ן נאכצופרעגען זיך וועגען אידישע מלוכות. חסדאי׳ס בריעף צום קעניג פון די כאזארען און דעם קעניג׳ס ענטפער. חסדאי׳ס פלאץ צווישען די אידישע געלעהרטע און פאעטען.

55—45

קאפיטעל פינף:

ר׳ שמואל הנגיד און זיין יוגענד. ווי אזוי ער איז געווארען וויזיר. זיינע תלמודישע ווערק. זיינע ליעדער. די פאעטען פון יענער צייט און זייער פערשקלאפונג צו דער פארמע. מאנכע פון זיינע ווענינער בעריהמטע צייט־גענאסען. ר׳ יצחק אבן גאות און זיין פאעזי.

65—56

קאפיטעל זעקס:

בחיי און זיינע לעהרען. די פליכטען פון די גליעדער און די פליכטען פון די הערצער. בחיי׳ס פילאזאפיע. זיינע ראיות וועגען דער עקזיס־טענץ און אייגהייט פון גאט. בחיי אלס מיסטיק און דער איינפלוס פון די סופים״. זיין מיינונג וועגען פרייען ווילען. בחיי׳ס פאעזיע.

77—66

קאפיטעל זיעבען:

ר׳ שלמה אבן גבירול — דער פאעט פון טרויער. זיינע פערזענליכע ליידען און זייער איינפלוס אויף זיין פאעזי. די לעגענדע וועגען זיין טויט. זיינע ליעדער: פערזענליכע, נאציאנאלע און רעליגיעזע־פילאזאפישע. דער לאטיינישער „פאנס־וויטא״ און דער העברעאישער „מקור חיים״. אבן גבירול׳ס שטה אין דער פילאזאפיע. וואס ער האט מחדש געווען אין דעם „ניי־פלאטאניזם״. זיין לעהרע פון „ווילען״ אלס די שעפּפענדע קראפט. איהר ווירקונג אויף דער קבלה. ווארום זיין פילאזאפיע איז ווענינ בעקאנט ביי אידען.

106—78

קאפיטעל אַכט:

ר׳ יצחק אלפסי און זיין דור. ער ווערט געצוואונגען צו פערלאזען פאס אין דער עלטער פון פינף און זיעבציג יאהר צו־ליעב א מסירה. די בעדייטונג פון זיין גרויסע תלמודישע ווערק „דער אלפס״. זיינע תלמידים. יוסף אבן מינאש. יוסף אבן צדיק און זיין פילאזאפיע. זיין ספר „עולם קטן״. אברהם בן חייא הנשיא אדער אברהם סאוואסארדא. דער ערשטער העברעאישער שרייבער פון וויסענשאפטליכע ספרים. זיינע ווערקע און זיין פילאזאפיע.

119—107

קאפיטעל ניין:

ר׳ משה אבן עזרא און זיין אונגליקליכע ליעבע. דער איינפלוס דערפון אויף זיין פאעזיע. זיינע וועלטליכע און רעליגיעזע ליעדער. משה אבן עזרא אלס ליטעראטור קריטיקער. זיין פילאזאפיע

130—120

קאפיטעל צעהן:

ר' יהודה הלוי'ס יוגענד. זיינע ליעדער פון יענער צייט. ר' יהודה הלוי אלס דאקטאר. זיין בעשלוס צו פאהרען אין ארץ ישראל. זיין שמורענדיגע רייזע אויפ'ן ים. זיין אויפהאלט אין מצרים. זיין אנ־קומען אין ארץ ישראל. זיין בעריהמטע קלאג־ליעד: „ציון, הלא תשאלי?“ און די לעגענדע וועגען זיין טראגישען טויט. זיין נאַ־ציאנאלע און רעליגיעז־פילאזאפישע פאעזיע. זיין פילאזאפיע און דער „כוזרי“.

170—131

קאפיטעל עלף:

ר' א ב ר ה ם א ב ן ע ז ר א און זיין כאראקטער. דער פיעל־זייטיגסטער פון אלע זיינע צייט־גענאסען. זיין בעדייטונג אלס ביבעל־קריטיקער און קאמענטאטאר. זיין פאעזיע. די פערפאלגונגען פון די א ל מ א ה א ד ע ן געגען די אידען. דער אבן עזרא פערלאזט שפאניען און פאנגט אן זיין וואנדער־לעבען. זיינע וויסענשאפטליכע און מאטהעמאטישע ספרים. זיין פילאזאפיע. דער אבן עזרא איז איינער פון די ערשטע, וואס מאכט בעקאנט אייראפא מיט דער אידיש־שפאנישער קולטור.

191—171

קאפיטעל צוועלף:

א ב ר ה ם א ב ן ד א ו ד ליידט א מארטירער־טויט. זיין ספר איבער אסטראנאמיע. זיין „סדר הקבלה“ איבער אידישע היסטאריע. אבן־דאוד דער ערשטער אריסטאטעליאנער אין דער אידישער ליטע־ראטור. זיין ספר „אמונה רמה“ איבער פילאזאפיע, ווי ער בעווייזט די עקזיסטענץ פון גאט. זיין מיינונג וועגען גוט און שלעכט, און וועגען פרייען ווילען.

205—192

קאפיטעל דרייצעהן:

דעם רמב"ם'ס יוגענד. זיין וואנדער־לעבען. האט דעם רמב"ם'ס פאַ־מיליע אנגענומען דעם מאהאמעדאניזם? רבי מימון און זיין פאמיליע אנטלויפט פון צפון אפריקא אין ארץ ישראל. דער רמב"ם בעזעצט זיך אין עגיפטען. דעם רמב"ם'ס „מאמר קדוש השם“. די אידען פערפאלגונגען אין תימן. דער פאלשער משיח ד ו ד א ל ־ ר א י. דעם רמב"ם'ס „אגרת תימן“.

218—206

קאפיטעל פיערצעהן:

דעם רמב"ם'ס קוק אויף מעדיצין. זיינע מעדיצינישע ספרים. לע־גענדען וועגען איהם אלס דאקטאר.

226—219

קאפיטעל פופצעהן:

דעם רמב"ם'ס תלמודישע ספרים. וואס ער האט בעצוועקט מיט זיין פירוש אויף דער משנה. זיין „משנה תורה“, איהרע מעלות און

יידישע
פאלקס ביבליאטעק
טאראנטא
JEWISH ... TORONTO

חסרונות. ווארום די „משנה תורה" האט ארויסגערופען אונצופריע־
דענהייט אין געוויסע קרייזען.

240—227

קאפיטעל זעכצעהן:

דער „מורה נבוכים". וואס דער רמב"ם האט מיט איהם בעצוועקט
און פאר וועמען ער האט איהם געשריבען. דער רמב"ם אלס אללעגא־
ריקער. וואס איז „סתרי תורה" און ווארום זיי זיינען געשריבען
פארשטעלט. דעם רמב"ם'ס לעהרען וועגען די געטליכע אטריבוטען.
דער תכלית פון דער וועלט. וואס מיינט גאט'ס השגחה? גאט'ס וויסען
און דער מענשליכער פרייער ווילען. וואס איז נבואה און ווער קען
זיין א נביא? אונשטערבליכקייט און ווער איז דערצו זוכה? דעם
רמב"ם'ס קריטיק פון דער פילאזאפיע פון די „מדברים". איז די
וועלט אייביג אדער בעשאפען?

277—241

קאפיטעל זיעבצעהן:

די עטהיק פון רמב"ם. ניט ג ו ט און ש ל ע כ ט, נאר א מ ת
און ש ק ר איז דער יסוד פון מאראל. דער פאלקאמענער מענש
און די געזעלשאפט. די מענשהייט ווערט איינגעטהיילט אין זעקס
קלאסען. אלץ וואס עס איז בעשאפען געווארען איז גוט. שלעכטס
איז ניט בעשאפען געווארען; עס איז בלויז אן א ב ו ו ע ז ע נ־
ה י י ט פון גוטס.

289—278

קאפיטעל אכטצעהן:

די מחלוקה וועגען רמב"ם. די צדדים אין דער מחלוקה. דער ראב"ד
און זיין קריטיק. ר' מאיר א ב ו ל א פ י א און ר' יהודה
א ל פ א כ א ר. דער פאנאטיק ר' מאיר פון מ א נ פ ע ל י ע און
זיין מסירה. די שטעלונג פון ר מ ב ' ן. דער „מורה נבוכים" ווערט
פערברענט.

299־290

I.

דער שלוס פון תלמוד.—די „רבנן סבוראי“ און דיא ערשטע „גאונים“.— דער מנהג אנצוגעבען פאַלשע מחברים אויף דיא אייגענע ווערק (פסעוודאַעפיגראַפיע). — די ליטעראַטור פון יענער צייט. — דער ערוויסטרעטען פון מאַהאַמעד). — ע נ ן ב ן ד ו ד דער גרינדער פון דער קראים סעקטע. — זייער איינפלוס אויף דיא אידען.

איינע פון דיא דונקעלסטע פעריאָדען אין דער אידישער געשיכטע איז די צייט אין וועלכע עס האָבען געלעבט און געווירקט דיא „ר ב נ ן ס ב ו ר א י“ און זייערע באַלדיגע נאָכפאָלגער, דיא ערשטע „ג א ו נ י ם“. עס איז נאָך ביז היינטיגען טאָג ניט געלונגען דיא פאָרשער און דיא היסטאָריקער צו געפינען גענוג מאַטעריאַל, אום צו בעלייכטען יענע צייט.

דער באַבילאָנישער תלמוד (תלמוד בבלי) איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרען פון ר ב א ש י, און איז דערענדיגט און אין גאַנצען געשלאָסען געוואָרען פון ר ב י נ א. דאָס איז פאָרגעקומען אין דיא יאָהרען פון 450 ביז 475. דיא אורזאַכע דערפון איז געווען, וואָס זיי האָבען מורא געהאַט, אז צוליעב דיא שווערע צייטען און דיא אַלערליי גזרות זאָל דער תלמוד אין גאַנצען ניט פערגעסען ווערען. דאָס איז געווען דיא זעלבע אורזאַכע, וואָס האָט אין זיין צייט געצוואונגען ר ב י י ה ו ד ה ה נ ש י א צוזאַמענצושטעלען און צו שליסען דיא „משנה“. פאַר אַ קורצע צייט נאָכדעם זיינען, וויא עס ווייזט אויס, דיא גרויסע ישיבות פון ס ו ר א און פ ו מ ב ד י ת א אין גאַנצען פערמאַכט געוואָרען. ווען זיי זיינען שפּעטער, אונטער

גינסטיגערע פּאָליטישע בעדינגונגען, װיעדער געעפענט געװאָרען, האָבען דיא נייע ראשי־ישיבות שוין בעטראכט דעם תלמוד אַלס געשלאָסען. זיי האָבען זיך דארום, מיט גאַנץ װעניג קליינע אויסנאַהמען, ניט ערלויבט עטװאָס צו צושטעלען צו איהם. זיי האָבען זיך בענוגענט דערמיט, װאָס זיי האָבען איהם ערקלערט, מ ס ב י ר געװען. דער־פאַר טאַקע הייסען זיי ס ב ו ר א י, ערקלעהרער, מ ס ב י ר י ם.

דיא צייט פון דיא „רבנן סבוראי“ איז געװען אַ גאַנץ קורצע, אַן ערך פון הונדערט און פופציג יאָהר. נאָך זיי זיינען געקומען דיא „גאונים“. *) דער ערשטער גאון זאָל געװען זיין אין יאָהר 589, דער לעצטער אין 1038. דיא עפּאָכע פון דיא „גאונים“ האָט אַלזאָ געדויערט קנאַפּע 450 יאָהר.

דיא עקאָנאָמישע און פּאָליטישע לאַגע פון דיא אידען אין ב ב ל און אין א ר ץ י ש ר א ל איז װייט ניט געװען קיין גלענצענדע. פּאָליטיש האָבען דיא אידען אפילו געהאַט אַ געװיסען גראד פון זעלבסטשטענדיגקייט, עטװאָס אַזעלכעס, װאָס מען װאָלט היינט גערופען קולטורעלע אויטאָנאָמיע. איבער דיא אינערליכע אַנגעלעגענהייטען פון דיא אידען און דיא אידישע קהלות האָבען געהאַט צו זאָגען דער „ראש־גלותא“ (דער גלות־פירסט) מיט דיא „גאונים“, אָבער דאָס איז אין גאַנצען געװען אבהענגיג פון דעם קאַפּריז פון דעם הערשער. איז ער געװען גוט און גנעדיג, האָט ער דיא אידען געשאָנקען דיא דאָ…גע כלומר׳שטדיגע זעלבסט־שטענדיגקייט; איז ער געװען שלעכט און בייז, האָט ער עס צוריקגענומען. אין בעסטען פאַל האָבען דיא אידען געדאַרפט בעצאָהלען מיט שװערע שטייערען פאַר דעם דאָזיגען חסד. דיא דאָזיגע שטייערען זיינען געװען דאָ־

*) לויט ג ר ע ט ץ איז דער טיטול „גאון“ פון אראבישער אבשטאמונג. אנדערע געלעהרטע זיינען מיט דער מיינונג, אז ער שטאמט פון דעם העברייאישען װארט „גאון“. דער טיטול גאון געפינט זיך שוין אין תלמוד.

פעלטע: שטייערען פאר דעם הערשער פון לאנד און שטייערען פאר דעם „ראש־גלותא“ גופא, וועלכער האט אליין געפיהרט א קעניגליכען שטאאט. דיא שטייערען פלעגען ווערען געזאמעלט אונטער דער אויפזיכט פון דעם ראש־גלותא, צווישען וועלכע עס האבען זיך געפונען מאנכע, וואס האבען געהערשט מיט א שווערער האנד און האבען גאנץ ווייניג געשאנעוועט דעם אָרימען עולם.

דער גייסט פון רעוואָלט און ווידערשטאנד, מיט וועלכען דאס אידישע פאָלק האט זיך געהאט אויסגעצייכענט אין דיא עלטערע צייטען, אין דיא פריהערדיגע יאהר־הונדערטע, איז שוין לאנג צוריק געבראָכען און פערניכטעט געוואָרען. דיא שרעקליכע רעזולטאטען פון דיא פערשיע־דענע אויפשטענדע געגען דיא רוימער האט געבראכט דערצו, וואס דאס אידישע פאָלק איז אנטלאָפען פון דער גרויסער וועלט אין דער ענגער וועלט פון זיינע שוהלען און בתי־מדרשים, האט זיך בעגראבען אין די „פיער איילען פון דער הלכה“, וואו עס האט געזוכט טרייסט און האפנונג. דאָ און דאָרטען האבען זיך נאָך געפונען א פאר אידישע שטאמען, וועלכע האבען ארויסגעצייגט א ווידערשטאנד געגען זייערע שונאים און האבען זיי צוריקגעשטויסען מיט'ן שווערד אין האנד, אָבער דאָס זיינען געווען זעלטענע אויסנאהמען. אין אלגעמיין האט דאס אידישע פאָלק דאן שוין אזוי וויא שלום געמאכט מיט זיין שיקזאל, מיט דעם שיקזאל פון א גלות־פאָלק, און האט זיך געטרייסט מיט א האפנונג אויף א וואונדערבארע און איבערנאטירליכע אויס־לייזונג, אויף וועלכע עס האט געדולדיג געווארט און וועגען וועלכע עס האט פאנטאסטיש געטרוימט.

דאָס קריסטענטהום האט שוין דאמאָלסט זיך געהאט ער־וואָרבען גרויס אנזעהן און מאכט. דער „הייליגער“ קאָנ־סטאנטין האט איהר מיט א צייט פריהער, אין פיערטען יאהר־הונדערט, ערקלעהרט אלס די שטאאטס־רעליגיאָן. „די רעליגיאָן פון ליעבע“ האט באלד פערגעסען די פערפאָלגונ־

גען, וואָס זי האָט ניט לאַנג צוריק אַליין גנעהאט אַריבערצו־טראָגען און האָט זיך גענומען צו פערפאָלגען די אידען. די דאָזיגע רדיפות און נגישות, וואָס די אידען האָבען גנעהאט אויסצושטעהן פון אַלע זייטען, האָט אין גאַנצען אונטער־דריקט דעם גייסט פון דעם אידישען פאָלק און דאָס האָט געבראַכט דערצו, וואָס אפילו די פאָרשונג וועגען דער „הלכה" (געזעץ) און דער פלפול, מיט וועלכע די פריהער־דיגע דורות פון די „א מ ו ר א י ם" האָבען זיך אויסגעציי־כענט, איז געבליעבען אויף א שמיל־שטאַנד. ניט די „רבנן־סבוראי", ניט די ערשטע „גאונים" האָבען נאָך זיך עטוואָס איבערגעלאָזען, וואָס זאָל בעווייזען, אז זיי האָבען וואָס־עס־איז בעדייטענדעס אויפגעטהאָן אפילו אויף דעם דאָזיגען פעלד.

ווי אין אלע שווערע צייטען פון דער אידישער געשיכ־טע, האָט זיך אויך דאַמאָלסט ביי אידען שטאַרק ענטווי־קעלט די מיסטישע ליטעראַטור. די אידען האָבען ניט גע־קענט האָבען קיין ירושלים אויף דער וועלט, האָבען זיי זיך אויפגעבויט א פאַנטאַסטישע ירושלים אויפ'ן הימעל. און אזוי האָט עס פּאַסירט, דאָס וועהרענד יענע עפּאָכע איז גע־ווען אַרעם אין פילאָזאָפישע געדאַנקען און אין ספרים וועגען דער „הלכה", איז זיא דאַגעגען געווען רייך אין פערשי־דענע „קבלה"־ספרים און אין מדרשים. כאַראַקטעריסטיש פאַר יענער צייט איז, וואָס זייערע קבלה־ספרים האָבען זיך ניט אויסגעצייכענט מיט די טיעפע פילאָזאָפישע געדאַנקען און בעטראַכטונגען, ווי די עלטערע „מעשי־בראשית" און „מעשי מרכבה" אָדער ווי די שפּעטערע ספרים פון דער טהעאָרעטישער קבלה. דאָס זיינען מייסטענס געווען ספרים איבער דער פּראַקטישער קבלה, פול מיט אַלערליי אבערגלויבענס, סגולות און אבשפּרעכונגען. זייער בעגריעף פון גאָט איז געווען א גראָבער, ווי פון א מענשען־עהנליכען וועזען, וועמעס הויך און לייננ זיי האָבען געמאָסטען אין מיילען. צווישען די דאָזיגע ספרים געפינען זיך: „ספר שם בן־

נוח", וועגען פּראַקטישע קבלה; „שיעור קומה", „ספר הרזים", „היכלות רבתי" און „היכלות זוטרתי" און אנדערע. דער איינציגער קבלה־ספר פון יענער צייט, וואָס האָט א טהעאָ־רעטישען ווערטה איז דער „ספר יצירה", וועמעס מחבר איז, ווי עס ווייזט אויס, געוועזן אונטער דעם איינפלוס פון די ניי־פּיטהאַגאָרישע און די ניי־פּלאַטאָנישע פילאָזאָפען. זיינען טאַקע אנדערע מיט דער מיינונג, אז דער „ספר יצירה" שטאַמט פון א פריהערדיגער צייט. אויך די מדרשים פון יענער צייט צייכנען זיך ניט אויס מיט דער פיינקייט פון דער שפּראַך, מיט דעם פּאָעטישען שוואונג, מיט דער רייכקייט פון די בילדער און געדאַנקען, ווי די פריהערדיגע מדרשים. דאָס רוב בעשטעהען זיי פון עלטערע זאַמלונגען, וועלכע מען קען דערקענען אן די אלע מעלות וואָס זיינען אויבען דערמאָנט געוואָרן, געמיישט מיט שפּעטערע הוספות, וועלכע טראָגען שוין א גאַנץ אנדער כאַראַקטער.

די מאָדע פון נעהמען פּרעמדע ליטעראַרישע ווערק און אונטערשרייבען דעם אייגענעם נאָמען איז נאָך דאַמאָלסט אין גאַנצען געוועזן אונבעקאַנט. די מחברים פלעגען זייערע נעמען ניט אונטערשרייבען זאָגאַר אויף זייערע אייגענע ארבייטען דאַמאָלסט איז אָבער געוועזן אן אנדער מנהג, וואָס איז אין מאַנכע הינזיכטען נאָך געוועזן שעדליכער ווי ליטעראַרישע גנבה. דאָס איז געוועזן דער מנהג ארויפצו־שטעלען פּ ר ע מ ד ע נעמען אויף די אייגענע ווערק. די נעמען פלעגען זיי נאַטירליך אויסקלייבען פון וואויל־בעקאַנ־טע, גרויסע מענשען, כדי צו געבען מעהר וויכטיגקייט און אנזעהן צו גאַנץ צווייפעלהאַפטע און בעדייטונגסלאָזע לי־טעראַרישע ארבייטען. דיא כונה דערביי איז אָהן צווייפעל געוועזן א גוטע. די מחברים האָבען דערמיט ניט געזוכט, ניט קיין כבוד און ניט קיין געלד און אויך ניט קיינע אנדערע פּערזענליכע נוטצען פאַר זיך. זיי האָבען געהאַט איין פּער־לאַנג און איין אויפגאַבע, צו פערשפּרייטען זייערע געדאַנ־קען און לעהרען, דאָס וואָס זיי האָבען גערעכענט פאַר אמת

און גוט, צווישען דעם עולם. זיי האָבען, ניט אָהן גרונד, גע־רעכענט, אז מיט דעם ארויפשטעלען פון דעם נאָמען פון א גרויסען מענשען אלס דעם מחבר, וועלען זיך זייערע ספרים גיכער פערנאַנדערגעהן און גיכער פערשפּרייטען. מען וועט זיך איבערהויפּט בעציהען צו די דאָזיגע ספרים מיט מעהר ערנסט און אויפמערקזאַמקייט.

דער דאָזיגער מנהג איז ניט געווען קיין נייער. די אַלטע גריכען און די אַלטע רוימער האָבען דאָס אויך געטהאָן. זעהר שטאַרק איז דער מנהג געווען פערשפּרייט ביי די אידישע מחברים אין דער צייט פון דעם צווייטען בית־המקדש, הויפּטזעכליך אין זייער פּראָפּאַגאַנדא־ליטעראַטור, וואו זיי האָבען געזוכט בעקאַנט צו מאַכען די גריכען און די רוימער מיט דיא לעהרען און געדאַנקען פון דעם יודענטהום. אויף מאַנכע פון זייערע ווערק האָבען זיי ארויפגעשטעלט די נע־מען פון גריכישע פּערזענליכקייטען און זאָגאַר גריכישע נביאות׳טעס.

דאָס זעלבע האָבען געטהאָן מיט זייערע ווערק די מחברים פון דער צייט פון וועלכער מיר ריידען דאָ. אזוי צום ביישפּיעל ווערט אָנגעגעבען, אז דער פערפאַסער פון דעם „ספר יצירה“ איז אברהם אבינו; דער פערפאַסער פון „ספר הרזים“ איז רזיאל המלאך; „היכלות רבתי“, „היכלות זוטרתי“ און „שיעור קומה“ פון ר׳ ישמעאל און אזוי כסדר (זעה דור, דור ודורשיו פון ו ו י י ס, חלק ד״).

די דאָזיגע פעלשונגען האָבען אָנגעטהאָן גרויס שאדען דערמיט, וואָס די ספרים האָבען דורך דעם געקראָגען א גרע־סערע בעדייטונג און אויסגעאיבט א שטאַרקערען איינ־פלוס, ווי זיי האָבען עס פערדיענט. ספרים אויף וועלכע קיי־נער וואָלט זיך ניט ארומגעקוקט, ווען מען וואָלט געוואוסט ווער די אמת׳ע מחברים זיינען, האָבען אויף אזא אופן אָנגע־פאַנגען צו שפּיעלען א גרויסע ראָלע. די אלע דומהייטען און ווילדקייטען, וואָס האָבען זיך געפונען אין מאַנכע פון די אויבענדערמאָנטע ספרים, האָבען אָנגעפאַנגען בעטראַכט צו

ווערען אלס הייליגע אמת'ען אין וועלכע מען טאָר ניט צווייפלען. זייער איינפלוס איז געוועזן שטארק ניט בלויז אויף זייער צייט, נאָר אויך אויף די שפּעטערע דורות, וועלכע האָבען זיך אויף די דאָזיגע ספרים פערלאָזען אלס אויף די גרעסטע אויטאָריטעטען. ערשט מיט דעם אריינטרעטען פון דער נייער צייט, דורך דער מאָדערנער קריטיק, איז עס געלונגען אראָבצורייסען פון זיי זייער געפעלשטען הייליגען מאנטעל.

ווי עס איז צו זעהן איז די לאגע פון דעם אידישען פאָלק אין יענער צייט געווען א גאנץ טרויעריגע, ניט בלויז אין עקאָנאָמישען און פּאָליטישען זינן, נאָר אויך אין גייסטיגען. אלערליי פאלשע אמונות און אבערגלויבענס האָבען זיך פערמעהרט. אפילו דער גלויבען אין גאָט האָט ביי גאָר פיעלע אָנגענומען א גראָבען, גשמיות'דיגען, כאראקטער. דער שאַפענדער גייסט פון דעם אידישען פאָלק איז אזוי ווי אויסגעמאטערט געוואָרען דורך די שווערע צרות און יסורים, וואָס דאָס פאָלק האָט געהאט אריבערצוטראָגען.

צוויי גרויסע פאסירונגען זיינען דאמאָלסט פארגעקומען וואָס האָבען א טרייסעל געטהאָן דעם גאנצען בנין פון יודענטהום און האָבען אויפגעוועקט דעם פאָלק פון זיין לעטהארגישען שלאָף. איינע איז געקומען פון דרויסען; די אנדערע פון אינוועניג.

די ערשטע גרויסע פאסירונג איז געווען דער ארויסטרעטען פון מ א ה א מ ע ד*) מיט זיין נייער רעליגיאָן. די נייע רעליגיאָן האָט זיך פערשפּרייט מיט א געוואלדיגע שנעליגקייט צווישען די אראבישע שטאמען און פעלקערשאפטען. פון אָנפאנג זיינען מאהאמעד'ס בעציהונגען צו די אידען געווען זעהר פריינדליכע. ער האָט נאָך דאמאָלסט געהאָפט, אז אויך די אידען וועלען איהם אנערקענען. דאָס

*) מאהאמעד איז געבארען געוואָרען אין יאָהר 569. צו פיערציג יאָהר איז ער ארויסגעטראָטען אין דער עפענטליכקייט אלס שליח און נביא פון גאָט. דאָס איז אלזאָ געווען אין דיא צייטען פון דיא ערשטע גאונים.

וואָלט ער אליין בעטראכט אלס דעם זיכערסטען סימן פון זיין געטליכקייט. שפּעטער, ווען ער האָט זיך איבערצייגט, אז ער קען מיט די אידען גאָר ניט מאכען, אז זיי מאכען גאָר חוזק פון איהם און זיינע פּרעטענזיעס, איז ער געוואָרען פיינדליך צו זיי. איהם איז זאָגאר אויסגעקומען צו פיהרען מלחמות מיט מאנכע אידישע שטאממען. די מעהרסטע פון זיינע לעהרען זיינען גענומען פון יודענטהום, הויפּטזעכליך פון דעם יודענטהום פון יענער צייט. דער גאנצער „קאָראן“ איז פול מיט פסוקים פון די אידישע הייליגע שריפטען און מיט אידישע לעגענדען וועגען די „אבות“ און משה׳ן, ווי זיי זיינען דאמאָלסט בעקאַנט געווען צווישען די אידען. דיעזע געוואלדיגע רעליגיעזע בעוועגונג, וועלכע איז געווען כמעט אין גאנצען געבויט אויף דעם יודענטהום און אויף די אידישע טראַדיציעס, האָט נאטירליך ניט געקענט לאָזען אין גאנצען אונבעריהרט דעם אידישען פאָלק גופא. דאָס אידישע פאָלק האָט ווילענדיג ניט ווילענדיג געמוזט זיך איינהערען צו דיא טענות פון די מאהאמעדאנער און זיך פארבערייטען צו בעשיטצען זיין רעליגיאָן און זיינע טראדיציאָנען געגען דעם נייען מעכטיגען שונא.

ניט לאנג נאָך מ א ה א מ ע ד ׳ ס טוידט האָבען אין דעם מאהאמעדאניזם גענומען ארויסשפּראָטצען פערשיעדענע סעקטען. עס האָט זיך געהאַנדעלט וועגען דער פראגע פון פאָראויס-בעשטימונג און פון פרייען ווילען, פון „ידיעה און בחירה“. די ארטאדאקסען, די „אַשאַריאַיטען“, האָבען געגלויבט, אז אַ מענש האָט ניט קיין פרייען ווילען, אז אלץ איז בעשטימט פון פאָראויס. די פרייערע ריכטונג, די „מוטאַזיליטען“, האָבען געגלויבט, אז דער מענש האָט יע אַ פרייען ווילען. דאָס איז געווען אַ ריין-פילאָזאָפישע פראגע, און אויף אזא אופן איז אריינגעבראכט געוואָרען די פילאָזאָפיע אין די רעליגיעזע וכוחים. דאָס איז געווען דער ערשטער שטויס צו דער בילדונג פון דער „אַראַבישער שוהלע“ אין דער פילאָזאָפיע. דערצו זיינען צווישען די מאהאמעדא-

נער געוועזן אזעלכע, וואָס האָבען נאָר געגלויבט אין „תורה שבכתב“, אין דעם געשריבענעם קאָראַן און האָבען ניט געוואָלט וויסען פון קיינע איבערליפערונגען און טראַדיציאָנען, פון קיין „תורה־שבעל־פּה“. אַנדערע דאַגעגען האָבען געגלויבט א חוץ אינ׳ם קאָראַן אויך אין די איבערליפערונגען פון זיינע תלמידים און קרובים, אין דער מאהאמעדאנישער „תורה־שבעל־פּה“. דיעזע אלע רעליגיעזע וכוחים און רייבערייען האָבען אויך געהאַט זייער איינפלוס אויף די אידען.

דיא צווייטע גרויסע פּאַסירונג, וואָס איז געקומען פון א י נ ו ו ע נ י ג און האָט דארום געהאַט נאָך אַ גרעסערע בעדייטונג און א שטאַרקערע ווירקונג, איז געוועזן דער ארויסטרעטען פון ע נ ן ב ן ד ו ד, דער גרינדער פון די „קראים“ אָדער „בעלי־מקרא“ סעקטע (די קאראאימען). דאָס האָט פּאַסירט צווישען 760 און 767.

ע נ ן ב ן ד ו ד איז געוועזן איינער פון די גרעסטע און אנגעזעהענסטע מענשען ביים אידישען פּאָלק פון יענער צייט. ער איז געוועזן א גרויסער יחסן, אן אבשטאַמונג פון די „ראשי־גלותא׳ס“, אַ גרויסער תלמודיסט און איז אויך געוועזן בעקאַנט מיט אַנדערע וויסענשאַפטען. נאָך דעם טויט פון זיין אָנקעל האָט ענן געדאַרפט פערנעהמען זיין פּלאַץ און ווערען דער גלות־פּירסט, אָבער די גאונים און זייערע תלמידים פון די ביידע ישיבות האָבען אָנגעווענדעט זייער גאַנצען איינפלוס געגען איהם. אַנשטאַדט איהם איז ערוועהלט געוואָרען זיינער א יינגערער ברודער, וועלכער איז נאָך דערצו ווייט ניט געוועזן אזא געלערענטער און חשובער מענש ווי ער. דאָס האָט ענן׳ען זעהר שטאַרק פּערדראָסען און אויס כעס אויף די גאונים איז ער ארויסגעטראָטען געגען דעם גאַנצען ראַבינערטהום, געגען דעם גאַנצען תלמוד, און האָט געגרינדעט די „קראים“־סעקטע. דאָס איז, ווי די מעשה ווערט איבערגעגעבען אין די „רבנישע“ קוועלען.

די קאראאימען דאַגעגען דערצעהלען, אז ענן איז יע ערוועהלט געוואָרען אלס גלות־פּירסט. אריבערנעהמענדיג דעם

אמת און קריגענדיג די מאכט, האָט ער בעשלאָסען, אז די צייט איז געקומען אָבצושאפפען די נייע תורות און די נייע איינפיהרונגען און אלץ מאכען ווי עס איז געווען אין די אל־טע צייטען. די רבנים האָבען איהם פערמוסרט פאר דעם קאַ־ליף, אָבער גאָט האָט איהם גערעטעט פון טוידט. ע נ ן האָט דאן אויפגעגעבען זיין אמת און איז אָבגעפאָהרען קיין ירושלים.

דאָ איז ניט דער פּלאַטץ מאריך צו זיין וועגען דעם לע־בען און די טהעטיגקייט פון ענן'ען. עס לייגט זיך אָבער קוים אויפ'ן שכל, אז צוליעב א פּערזענליכע בעליידיגונג אָדער א פּערזענליכען אונרעכט, וואָס איז בעגאנגען געוואָ־רען געגען איהם, זאָל ע נ ן האָבען געוואָרען א גרינדער פון א נייער רעליגיעזער סעקטע. עס איז גיכער אָנצונעהמען, אז ע נ ן האָט זיך נאָך פון פריהער ארומגעטראָגען מיט אזעלכע געדאנקען, אז איהם זיינען ניט געפעלען געווען די וועגען פון די גאונים און ווי זיי האָבען אויסגעטייטשט די תורה שבעל פּה. די גאונים, וועלכע האָבען געוואוסט פון זיי־נע אנזיכטען האָבען טאַקע דארום איהם פערוואָרפען און האָבען אויסגעקליעבען זיין ברודער. אויב אפילו ענן האָט עס געטהאָן בלויז אויס כעס, בעווייזט אָבער זיין גרויסער ער־פאָלג, אז דער באָדען איז געווען פארטיג און צוגעגרייט פאר אזא בעוועגונג. עס איז אָהן צווייפעל, אז א גרויסער טהייל פון עולם איז געווען אונצופריעדען מיט דער שווערער הער־שאפט פון די גאונים, מיט זייערע חומרות און גזרות. דער געבילדעטערער טהייל, וועלכער איז אויך געווען בעקאנט מיט די זייטיגע וויסענשאפטען און מיט דער פילאָזאָפיע, איז געווען אונצופריעדען מיט די גראבע אנזיכטען וועגען גאָט און דער גלייבען, אין וועלכע מאנכע פון די גאונים גופא האָ־בען געגלויבט. דערצו זיינען שוין געווען פון פריהער קליינע אידישע סעקטען, וועלכע זיינען ארויסגעטראָטען געגען די גאונים. ס'איז אויך מעגליך, אז צווישען די אידען האָבען זיך נאָך דאן געפונען איבערבלייבעכצען פון די אלטע „צדוקים“.

וואָס האָבען ניט אנערקענט דעם תלמוד. די דאָזיגע פערשיע־דענע עלעמענטען האָבען זיך פעראייניגט אונטער דער פיה־רערשאַפט פון ע נ ן ב ן ד ו ד אלס אן אָפּאָזיציע צום רבנישען אָדער תלמודישען יודענטהום.

איינע פון די הויפּט־לעהרען פון ענן'ען האָט זיך אויסגע־דריקט אין די ווערטער : „חפישו באוריתא שפיר" — זוכט גוט אין דער תורה. דאָס איז געווען א רוף צוריק צו דער בי־בעל. פונקט ווי ל ו ט ה ע ר אין זיין צייט און די ערשטע משכילים מיט מ ע נ ד ע ל ס ז אָ ה ן און דער שפּיצע אין זייער צייט, אזוי האָבען אויך די ערשטע „קראים" גערופען צוריק צו דער ביבעל. טאַקע דערפאַר האָבען זיי זיך גערופען בעלי־מקרא. און פּונקט ווי ל ו ט ה ע ר האָט ארונטערגע־ריסען די אויטאָריטעט פון פאַפּסט, אזוי האָט ע נ ן ארונ־טערגעריסען די אויטאָריטעט פון די רבנים און גאונים. ער האָט געפּרעדיגט, אז יעדער איינער, וואָס פערשטעהט די ביבעל, קען פון דאָרטען אליין ארויסקריגען ווי זיך אויפצו־פיהרען, לויט זיין אייגענע פערשטענדניס. עס מאַכט ניט אויס וואָס אין דער פּראַקטיק האָט זיך די דאָזיגע לעהרע זיינע ארויסגעוויעזען אלס אונמעגליך און וואָלט געבראַכט דערצו, אז יעדער איינער וואָלט זיך געהאַט זיין אייגענע תורה; עס מאַכט ניט אויס, וואָס ער אליין האָט זיך געפונען געצוואונגען צו מאַכען א מין אייגענעם תלמוד, און נאָך א שווערערען פון דעם רבנישען דערצו. דער רוף „חפישו באוריתא שפיר" איז סאַי ווי סאַי געווען א ניצליכער פאַר זיין צייט און האָט געבראַכט גוטע פריכטע. די קראים האָ־בען זיך צוליעב דעם גענומען אָבגעבען מיט דעם שטודירען פון דער שפּראַך און איהר דקדוק, כדי בעסער צו פערשטעהן דעם תנ"ך, דעם פּשוט'ען, איינפאַכען מיין, אָהן צודרעהטע דרשות און פשט'לעך.

דאָס אללעם האָט ניט געקענט בלייבען אָהן א ווירקונג אויף די „רבנים", וועלכע האָבען געמוזט בעקעמפּפען די קראים מיט זייערע אייגענע וואפען. עס האָבען זיך אויך גע־

נומען בעווייזען צווישען די „רבנים“ מענשען, וואָס האָבען זיך אָבגעגעבען מיט דער פאָרשונג פון דער שפּראַך און מיט דעם פּשוט׳ען זינן פון דער ביבעל. און פּונקט ווי צווישען די קראים אזוי האָבען זיך אויך צווישען די רבנים געפונען מענשען, וואָס האָבען זיך גענומען אָבגעבען מיט דער פילאָזאָפיע און פראטעסטירען געגען די גשמיות׳דיגע בעגריפע וועגען גאָט. זיי האָבען געזוכט צו בעווייזען, אז דער רבנישער יודענטהום איז ניט געגען דעם פּשט און די פּשוטע כונה פון דער תורה, אז פערקעהרט ער ערפילט און ערגענצט די געשריעבענע תורה. זיי האָבען אויך געזוכט צו בעווייזען, אז דער רבנישער יודענטהום איז און איז שטענדיג געווען געגען די גראָבע בעגריפע וועגען גאָט; זיי האָבען געזוכט צו בעווייזען, אז דאָס יודענטהום, דאָס רבנישע יודענטהום, קען און דאַרף געהן האנד אין האנד מיט דער פילאָזאָפיע.

דער ערשטער, וואָס האָט דאָס אַללעס געפּרובירט טהאָן אויף א סיסטעמאַטישען אופן איז געווען ר ב ס ע ד י ה ג א ו ן.

פאלקס ביבליאטעק טאראנטא JEWISH ... LIBRARY TORONTO

II.

די יונענד פון סעדיה. — זיינע ערשטע ווערק. — חיוי אלבלכי. — סעדיה ווערט גאון אין סורא. — זיין קריענ מיט דעם גלות־פירסט דוד בן זכאי.— סעדיה ווערט ארייננעלענט אין חרם און ווערט מיט פיער יאהר שפעטער צוריק גאון. — זיין גרויסע ווערק „האמונות והדעות". — זיין פילאזאפיע.

רב סעדיה גאון איז געבאָרען געוואָרען אין יאהר 892 אין אַ קליין שטעדטעל, דילאַץ, ניט ווייט פון פאַיום (פתום) אין אָבער־עגיפּטען.

ווער עס זיינען געווען זיינע עלטערן איז ניט בעוואוסט. די איינציגע זאַך וואָס מען ווייס וועגען זיי איז, אז זיין פאטער'ס נאָמען איז געווען יוסף. מאַנכע פון זיינע געגנער האָבען זאָגאר בעהויפּטעט, אז ער שטאַמט גאָר פון גרים. ער אליין האָט זיך דאַגעגען בעריהמט, אז ער שטאַמט פון שלה בן יהודה. צי האָט ער טאַקע געהאט אזא יחוס־בריעף אָדער דאָס איז געווען בלויז אזא פּאָלעמישער מיטעל געגען זיינע שונאים, קען מען ניט וויסען. איינער פון זיינע אור־אור עלטערן, גיט ער אָן, איז געווען דער בעריהמטער חנינא בן דוסא, וועגען וועמען עס געפינט זיך אין תלמוד פערשיעדענע וואונדער־לעגענדען, אבער וועגען וועמען עס איז אַ וואָרט ניט דערמאָנט, אז ער שטאַמט פון שבט יהודה.

ווער עס זיינען געווען זיינע לעהרער אין תלמוד, פילאָזאָפיע און אין די וויסענשאַפטען, ווי זיי זיינען אין יענער צייט פער־שטאַנען געוואָרען, ווייס מען אויך ניט. עס איז אבער קלאָר, אז אין עגיפּטען האָבען זיך שוין דאמאלס געמוזט געפינען

אזעלכע אידען, וואָס זיינען געווען בעקאַנט ניט בלויז מיט דעם תלמוד, נאָר אויך מיט דער פילאָזאָפיע, און פון זיי האָט עס ס ע ד י ה געקראָגען זיינע ידיעות. דאָס וואָס ער האָט געקראָגען זיין ערציהונג ווייט פון די גרויסע ישיבות און זייער איינפלוס, האָט וואהרשיינליך פיעל בייגעטראָגען דערצו, וואָס סעדיה האָט געקענט געניסען פון א ו ו ע ל ט ל י־כ ע ר רילדונג א חוץ די געוועהנליך תלמודישע.

פון זיין פריהער יוגענד און זיינע רביים ווייסען מיר גאַנץ ווייניג, אבער דערפאַר ווייסען מיר, אז ער איז ארויסגעטראָטען אויפ׳ן ליטעראַרישען פעלד, ווען ער איז נאָך געווען א גאַנץ יונגער מאַן. זיין ערסטע ווערק האָט ער אָנגעשריעבען, ווען ער איז אַלט געווען קנאַפּע איין און צוואַנציג יאהר. דאָס איז געווען א העברעאישער ווערטערבוך: „הארגון“. זיין צווייטע בעדייטענדע ווערק, מיט צוויי יאהר שפּעטער, איז געווען א פּאָלעמיק אונטער דעם נאָמען „געגען־ענן“. די לעצטע ווערק איז געווען געריכטעט געגען דעם גרינדער פון דער „קראים“־סעקטע.

שוין אין די דאָזיגע צוויי ערסטע ווערק פון סעדיה גאון קען מען קלאָר ארויסזעהן דעם כאַראַקטער און דעם גייסט פון דעם יונגען מחבר. דאָס זיינען ניט געווען קיין ספרים איבער כשר און טרפה, איבער אסור און מותר אדער אנדערע אזעלכע תלמודישע פראַגען. דער מחבר האָט זיך געשטעלט העכערע אויפגאַבען, צו בעשיצען דעם גאַנצען תלמודישען יודענטהום פון זיינע אָנגרייפער, פון די ק ר א י ם. און אזוי ווי די קראים האָבען זיך געשטיצט און בעצויגען אויף דער ביבעל, האָט סעדיה געפונען פאַר נויטיג בעקאַנט צו מאַכען דעם אידישען עולם מעהר מיט דער העברעאישער גראַמאַטיק, כדי די ביבעל זאָל קענען גרינדליכער שטודירט ווערען. צו דיעזען צוועק האָט ער א חוץ דעם ווערטערבוך אויך פערפאַסט א גראַמאַטיק פון דער העברעאישער שפּראַך, פון וואָס עס איז געבליבען ווייניגע שטיקלעך. שפּעטער האָט ער זיך גענומען צו איבער־זעצען די ביבעל אין אַראַביש און ערקלערען איהר לויט דעם

איינפאַכען פשט, אָהן די אַלערליי דרשות פון זיינע פאָר־געגנער, די תלמודיסטען און די נאָך־תלמודישע אידישע געלעהרטע. ער האַלט זיך אָבער שטרענג אָן די תלמודישע אויסטייטשונג געגען די בעהויפּטונגען פון די קראים, ווען עס האַנדעלט זיך וועגען אַ דין.

זייענדיג כמעט דער ערסטער אויף דעם דאָזיגען פעלד, איז עס איהם ניט שטענדיג געלונגען. אין זיין ליעבע צום איינפאַכען פשט איז ער אין פיעלע ערטער פערקראָכען אין נאָך ערגערע דרשות ווי די וואָס ער האָט געזוכט אויסצומיידען. גאַנץ אָפט האָט איהם פּשוט געפעהלט דער חוש פאַר דער שעהנקייט פון דער העברעאישער פּאָעזיע און איהרע בילדער־רייכע אויסדריקע, וועלכע ער האָט געזוכט צו פער'פּשוט'ען. אזוי, צום ביישפּיעל, ערקלערט ער דעם פּסוק: „האזינו השמים ותשמע הארץ" (פערנעהמט איהר הימלען, און זאָל די ערד אויף הערען), „זאָלען הערען די מלאכים פון הימעל און די מענשען פון דער ערד". איבערהויפּט האָט ער געזוכט אויס־צוטייטשען יענע שטעלען אין דער ביבעל, וואו עס ווערט גערעדט ווי פון אַ קערפּערליכען גאָט, אַז זיי זאָלען שטימען מיט זיינע פילאָזאָפישע בעגריפע. אזוי, צום ביישפּיעל, פער־טייטשט ער: „ויאמר אלהים יהי אור", גאָט האָט געוואָלט עס זאָל זיין ליכט, ניט גאָט האָט גע זאָגט. וועגען דעם שלאַנג וואָס האָט גערעדט צו חוה'ן און דעם עזעל פון בלעם, וואָס האָט אָנגעפאַנגען צו רעדען, ערקלערט ער אַז דאָס זיינען געווען מלאכים. אין מאַנכע שטעלען ערלויבט ער זיך זאָגאַר צו ענדערען אָדער צוצושטעלען אַ וואָרט צום טעקסט, כדי דער ענין זאָל ווערען פערשטענדליכער (זעה: דור, דור ודורשיו, חלק ד'). נעהמענדיג אין אַכטונג די צייט אין וועלכע סעדיה האָט געלעבט, מוז מען צוגעבען אז זיין איבערזעצונג מיט אַלע איהרע פעהלערען איז שוין געווען אַ גרויסער שריט פאָרווערטס, און עס האָט זיך געפּאָדערט גרויס מוטה, אום עטוואָס אזעלכעס דאַמאַלס צו וואַגען.

כמעט אַלע זיינע ספרים, און זיי זיינען פיעל אין צאָהל, טראָגען דעם כאַראַקטער פון פּאָלעמיקס און דעבאַטען. דאָס

איז געווען דער פאַל מיט זיין איבערזעצונג פון דער ביבעל און אפילו מיט זיין גרעסטע ווערק, דער „האמונות והדעות“, וואו ער ארבייט אויס זיין רעליגיאָנס־פילאָזאָפיע, אפילו זי טראָגט אויך אין פיעלע פלעצער דעם כאַראַקטער פון אַ פּאָלעמיק. די ויכוחים ווערען געפיהרט דאָ געגען די וואָס גלויבען אין דער קערפּערליכקייט פון גאָט, דאָרטען געגען די קראים וואָס לייקענען אָב די טראַדיציע און אָן אַנדערש מאָל ווידער געגען די אפיקורסים און ניט־גלויביגע.

צו זיין גרויסען און אַללזייטיגען וויסען, האָט סעדיה בעזעסען די נאַטור פון אַ קעמפּפער, וועלכער האָט זיך פון קיין זאַך ניט צוריקגעהאַלטען, ווען עס האָט זיך געהאַנדעלט וועגען דעם, וואָס ער האָט בעטראַכט פאַר דעם אמת. לויט זיין טעמפּעראַמענט איז סעדיה אין זיינע יונגע יאהרען געווען דאָס, וואָס מען וואָלט היינט גערופען אַ פּאַמפלעטיסט. פאַר זיין צייט איז ער געווען אַ פעהיגער שרייבער מיט אַ שאַרפער פעדער, וועלכע ער האָט געברויכט אונ'ברחמנות'דיג געגען זיינע געגנער. דעם גרינדער פון דער קראים־סעקטע ענג'ען, רופט ער אָן „אַ מענש מיט מעהר חוצפּה ווי גאָטס־פאָרכטיגקייט. דעם פריידענקער און אפיקורס חיוי הבלכי רופט ער אָן הכלבי, דער הונד.

חיוי הבלכי אָדער אלבלכי האָט געלעבט מיט אַ דור אָדער צוויי פריהער ווי סעדיה גאון. ער איז געבאָרען געוואָרען אין פּערסיען, וואו ער האָט זיך אַ פּנים בעקאַנט מיט די פילאָזאָפען פון דער פרייערער ריכטונג פון דעם מאַהאָמעדאַניזם (די מוטאַזיליטען). איינער פון די דאָזיגע אַראַבישע פּאָעטען האָט זיך שוין דאַמאָלס ערלויבט צו זאָגען: „די וועלט איז איינגעטהיילט אין צוויי קלאַסען: אין אזעלכע וואָס האָבען שכל און ניט קיין גלויבען, און אין אזעלכע וואָס האָבען גלויבען און ניט קיין שכל“ (גרעטץ). חיוי אלבלכי איז אין גאַנצען געווען אַ ניט־גלויבינער. ער האָט ניט געגלויבט, אַז גאָט האָט זיך ווען־עס־איז ענטפּלעקט צו אירגענד וועלכע מענשען, זאָל עס זיין משה, יעזוס אָדער מאַהאָמעד. די ביבעל בעטראַכט ער אלס אַ ווערק געשריעבען און

צוזאַמענגעשטעלט געוואָרען פון מענשען. דאָס צו בעווייזען האָט ער אָנגעשריעבען אַ בוך, וואו ער האָט ארויסגעשטעלט צוויי הונדערט טענות געגען דעם תנ"ך. ליידער איז זיין בוך פערלאָרען געגאנגען, און עס זיינען בלויז איבערגעבליבען פון איהם איינציגע טענות אין די ספרים פון זיינע געגנער. געגען איהם זיינען ארויסגעטראָטען סאַי רי רבנישע אידען, ווי סעדיה גאון, סאַי די געלעהרטע פון דער קראים־סעקטע, ווי שלמון בן ירוחם.

חיוי אלבלכי פרעגט: צו וואָס האָט גאָט פער־לאָזען די הימלען און די ריינע מלאכים און איז אַראָב צווישען די אונריינע מענשען? צו וואָס דארף גאָט קרבנות און „לחם הפנים", ווען ער עסט ניט? צו וואָס דארף ער אַ מנורה מיט ליכט, ווען ער דארף קיין ליכטיגקייט ניט? ער לייקענט אויף אין גאנצען אָב די ניסים און זוכט זיי צו ערקלערען אויף אַ נאַטירליכען וועג: די אידען זיינען אריבער דעם ים אין דער צייט, ווען דאָס וואסער איז אבגעפאַלען (עבבע); דער „מן" וואָס זיי האָבען געגעסען אין דעם מדבר איז געווען אזא מין פפלאנצונג. ווי עס איז צו זעהן פון די דאָזיגע ווייניגע טענות, איז חיוי אלבלכי געווען דער פאָטער פון דער ראַציאָ־נאַליסטיש־אפיקורסישע שולע פון ביבעל־קריטיק. אזעלכע זיינען אויך געווען אין די לעצטערע צייטען דער פראנצויז וואָלטער און דער ווייניגער טיעפער אמעריקאנער אינ־גערסאָל, גאנץ גלייך צי זיי זיינען אין זייערע טענות בעאיינפלוסט געוואָרען פון חיוי אדער ניט.

ווי עס איז געוועהנליך דער פאַל אין פאָלעמישע שריפ־טען, איז סעדיה ניט שטענדיג געווען גערעכט צו זיינע געגנער, איבערהויפט אין זיינע טענות געגען די קראים. ער האָט גאנץ אָפט אין גאנצען איגנאָרירט די אַרגומענטען פון די קראים, און האָט מאנכע פון זייערע קשיות פערענטפערט מיט בויך־סברות, וואָס האָבען ניט געהאט קיין בעגרינדונג און בערעכטיגונג (זעה דור, דור ודורשיו חלק ד'). אין זיין פערלאנג צו פערהיטען די טראדיציע (תורה שבעל פה) פון די קראים, איז ער אריבער צום אַנדערען עקסטרעם. ער האָט

זיך אזוי ווי אונטערגענומען צו פערטהיידיגען אלץ, אפילו דאָס וואָס האָט ניט געדאַרפט און ניט געקענט פערטהיידיגט ווערען. גאַנץ ריכטיג מערקט אויף דעם אָן דער געלעהרטער ו ו י י ס, אז סעדיה האָט גיכער געזוכט צו פערשטאַרקערען די אמונה אין דער טראַדיציע ביי די ר ב נ י ש ע אידען גופא איידער צו בעקעהרען און צו איבערצייגען די קראים. די געפאהר, אז די קראים־סעקטע זאָל זיך אלץ מעהר און מעהר פערשפּרייטען און אין גאַנצען ארויסשטופּען דעם רבנישען יודענטהום איז דאַמאָלס גאָר ניט געווען אזא קליינע. דער ערפאָלג פון די קראים איז געווען פיעל גרעסער, ווי דאָס האָבען ערוואַרטעט די פאָרשטעהער פון דעם תלמוד־ישען יודענטהום. די ג א ו נ י ם האָבען ניט געוואָלט אָדער טאָקע פשוט ניט געקענט זיך אריינלאָזען אין ויכוחים מיט די קראים, וועלכע האָבען זיך אונטערדעסען אלץ געהאַלטען אין פערמעהרען. די „גלות־פירסטען“ און די גאונים האָבען זיך בענוגענט דערמיט, וואָס זיי האָבען פערפאָלגט און אונטערדריקט די קראים, אָבער דאָס האָט ווענינ געהאָלפען. ס ע ד י ה איז געווען דער ערסטער פון די „רבנים“, וועלכער האָט אָנגעפאַנגען צו דיסקוטירען און צו דעבאַטירען מיט די קראים.

פון ס ע ד י ה ׳ ס ווערק „געגען־ענן“ און פון זיינע אנדערע פּאָלעמישע שריפטען זיינען נאָר געבליבען פערשיעדענע שטיקלעך. ווי עס איז שוין אויבען בעמערקט געוואָרען, איז ער ניט אימער געווען גערעכט צו זיינע געגנער, אבער גאַנץ גלייך וואָס מיר דענקען איצטער וועגען זיינע פּאָלעמיקס, אין זיין צייט האָבען זיי געהאַט א געוואַלטיגע ווירקונג סאַי צווישען די „רבנים“ און סאַי צווישען די קראים. די גרעסטע מענשען צווישען די קראים, סאַי די וואָס האָבען געלעבט אין סעדיה׳ס צייטען און סאַי די וואָס האָבען געלעבט שפּעטער, האָבען געפונען פאַר נויטיג ארויסצוטרעטען געגען סעדיה. צווישען זיי זיינען די וויכטיגסטע ש ל מ ו ן ב ן י ר ו ח ם, עטוואָס עלטער פון סעדיה, און ס ה ל ב ן מ צ ל י ח, עטוואָס איינגער פון סעדיה. עס פערשטעהט זיך, אז קיין זלזולים און בעליידיגונגען האָבען ניט געפעהלט אויך

אין זייערע שריפטען, אבער אין מאנכע הינזיכטען זיינען זיי געווען גערעכט.

צווישען די „רבנים“ דאַגעגען האָט זיך סעדיה ערוואָרבען אַ געוואַלטיגען גרויסען נאָמען צוליעב זיינע ויכוחים מיט די קראים און מיט חיוי אלבלכי. זיי האָבען אין איהם געזעהן דעם רעטער און פערטהיידיגער פון דעם גלויבען.. אַלס אזעלכער איז ער אויך בעטראַכט געווען שפּעטער, און דער ראב״ד זאָגט וועגען איהם: „ער האָט בעזיעגט די קראים און די אַלע וואָס האָבען געלייקענט אין דער תורה פון זיין צייט.“

סעדיה׳ס נאָמען האָט געמוזט זיין זעהר גרויס, ווען אין דעם יאָהר 928, אין דעם עלטער פון זעקס און דרייסיג יאָהר, איז ער געוואָרען איינגעלאַדען פון דעם גלות־פירסט, דוד בן זכאי, צו ווערען דער גאון פון דער גרויסער ישיבה אין סורא. ס׳איז אמת, דער גלות־פירסט האָט געהאַט געווּיסע חשבונות מיט דעם גאון פון פומבדיתא, רב כהן צדק, וועלכער האָט איבערהויפּט ניט געוואָלט, אז די ישיבה פון סורא, וואָס איז געווען פערמאַכט פינף יאהר, זאָל צוריק געעפענט ווערען. עס איז מעגליך, אז דער גלות־פירסט האָט אין דעם יונגען, ענערגישען סעדיה געזעהן אַ מיטעל צו בעקעמפּפען זיין אַלטען שונא, דעם גאון פון פומבדיתא. דאָס אַליין קען זיך זיין אמת, אבער דער פאַקט, אז ער האָט אויס־געקליבען דעם יונגען סעדיה צו אזא הויכען אַמט, אַ מענש וועלכער האָט נאָך דערצו געקראָגען זיין ערציהונג ניט אין די ישיבות, איז געווען פון אַ פרעמד לאַנד און איז אַליין ניט געווען קיין גרויסער יחסן און אויך ניט רייך, בעווייזט ווי בעריהמט ער האָט שוין דאמאלס געמוזט זיין.

אויב דער גלות־פירסט דוד בן זכאי האָט געהאָפּט צו געפינען אין דעם יונגען געלעהרטען אַ לייכטען ווערקצייג אין זיינע הענד, האָט ער געמאַכט אַ ביטערען טעות. סעדיה איז ניט געווען פון די נאַטורען וואָס לאָזען זיך בויגען. עס האָט באַלד אויסגעבראָכען אַ מחלוקה צווישען דעם גלות־פירסט און דעם יונגען גאון. עס האָט זיך געדאַנדעלט וועגען

אַ גרויסע ירושה, אין וועלכע דער גלות־פירסט איז געווען פערזענליך פעראינטערעסירט. דוד בן זכאי האָט ארויס־געגעבען דעם פּסק, ווי עס האָט זיך געלוינט פאר איהם. צו מאַכען דעם דאָקומענט געזעצליך איז געווען נויטיג, אז די גאונים זאָלען זיך אויך אונטער׳חתמ׳ענען. דער גאון פון פּומבדיתא, כהן צדק, האָט זיך אונטערשריעבען. ווי עס איז געקומען צו סעדיה׳ן האָט ער זיך ענטזאגט דאָס צו טהאָן. שפּעטער האָט דער גלות־פירסט געשיקט זיין זוהן איבערצו־רעדען מיט סעדיה׳ן, און ווען דער לעצטער האָט זיך האַרט־נעקיג ענטזאגט, האָט דעם פירסט׳ס זוהן געוואָלט הויבען אַ האנד געגען סעדיה׳ן. די תלמידים האָבען עס נאַטירליך ניט דערלאָזען און האָבען ארויסגעוואָרפען דעם אָנגרייפער פון הויז. דאָס איז געווען דער אָנפאנג פון דער מחלוקה. דער „ראש גלותא" האָט צוגענומען פון סעדיה׳ן דעם טיטעל „גאון", אָנשטעלענדיג אן אנדערען אויף זיין פּלאַץ און ארייגלעגענדיג איהם אין חרם. סעדיה פון זיין זייט האָט אריינגעוואָרפען אין חרם דעם ראש־גלותא, האָט פון איהם צוגענומען דעם טיטול ראש - גלותא און האָט אויסגעקליבען זיין אינגערען ברודער אויף זיין אָרט. עס האָבען זיך געבילדעט צוויי פּאר־טייען, איינע איז געשטאנען מיט דוד בן זכאי און די אנדערע מיט סעדיה, וועלכע האָבען זיך איינע די אנדערע געלעגט אין חרם און פערפּאָלגט. ענדליך האָט געזיעגט די פּארטיי פון דוד בן זכאי און אין יאהר 933 איז סעדיה געצוואונגען געוואָרען פון דער רעגיערונג צו פערלאָזען זיין גאון־שטעלע אין סורא.

פיער יאהר האָט זיך סעדיה אויפגעהאלטען אין באגדאד, ווייט פון דעם טומעל און רעש פון דער ישיבה און די אינטריגעס צווישען דעם גלות־פירסט און די גאונים. אין פערלויף פון דיעזער צייט האָט ער אָנגעשריעבען פיעל ווערק, פון וועלכע די וויכטיגסטע איז געווען דער „האמונות והדעות" (וועגען גלויבענס און מיינונגען). אין יענער צייט האָבען זיך איינפלוסרייכע מיטגליעדער אריינגעלעגט אין מאַכען אַ שלום צווישען דוד בן זכאי און סעדיה גאון. עס איז

זיי דאָס געלונגען, און סעדיה איז ווידער געווארען גאון אין סורא.

סעדיה איז געוועזן זעהר א פרוכטבארער שרייבער. אין די דרייסיג יאהר פון זיין ליטעראַרישער טהעטיגקייט (ער איז געשטאָרבען צו פופציג יאהר) האָט ער אָנגעשריעבען ספרים איבער אַלערליי געגענשטענדע: ביבעל־קריטיק, א ווערטער־בוך, גראַמאַטיק, שאלות און תשובות וועגען הלכות, פּאָלעמישע שריפטען און זאָגאר פּאָעזיע אין דער פאָרמע פון תפילות און פיוטים. די ווערק, וועלכע האָט איהם געגעבען זיין אייביגען נאָמען און וועלכע האָט מעהר ווי זיינע אלע אנדערע ווערקע צוזאַמענגענומען געווירקט אויף דער ווייטע־רער ענטוויקלונג פון אידישען פאָלק, איז זיין ספר „האמונות והדעות". סעדיה איז געוועזן דער יעניגער, וועלכער האָט געלעגט דעם פונדאַמענט פון יענעם גרויסטארטיגען בנין, וועלכען די שפּעטערע אידישע געלעהרטע, פילאָזאָפען און פּאָעטען פון שפּאַניען האָבען אויפגעבויט און פערפאָלקאָמט. ער איז ווייט ניט געוועזן אזא טיעפער דענקער ווי מאַנכע פון זיי; ער איז זיכער ניט געוועזן אזא גרויסער פּאָעט ווי פיעלע פון זיינע שפּעטערע נאַכפאָלגער, אבער ער איז געוועזן דער ערסטער. ער איז געוועזן דער ערסטער אין דער מיטעלאַלטער־ליכער צייט, וואָס האָט געזוכט צו בעווייזען, אז דאָס יודענ־טהום איז ניט געגען וויסען און פאָרשונג; ער איז געוועזן דער ערסטער, וואָס האָט געזוכט צו פעראייניגען די פילאָזאָפיע פון זיין צייט מיט דער אידישער אמונה; ער איז געוועזן דער ערסטער, וואָס האָט מיט זיין ביישפּיעל און מיט זיין אויטאָרי־טעט געעפענט פאר אידען די טויערען פון וויסענשאפט און פילאָזאָפיע, ווי זיי זיינען בעוואוסט געוועזן צו יענער צייט. זיינע נאכפאָלגער זיינען געגאַנגען ווייטער, אבער ער איז געוועזן דער וועג־ווייזער און דער וועג־מאַכער, א פּיאָנער.

* * *

די אויפגאבע וואָס סעדיה האָט זיך געשטעלט אין זיין „האמונות והדעות" איז געוועזן א דאָפּעלטע. פון איין זייט זוכט ער צו בעקעמפּפען דיא אָנגענומענע גראָבע בעגריפע

וועגען דער גאָטהייט, וואָס איז געווען שטארק פערשפּרייט ניט בלויז ביים פּראָסטען עולם, נאָר אויך ביי די לומדים. פון דעם אנדערען זייט זוכט ער צו בעקעמפּפען דיא יעניגע, וואָס האָבען אין גאנצען אויפגעהערט צו גלויבען. ער זוכט זיי צו איבערצייגען, אז געוויסע אמונות זיינען געדרונגען פון מענש־ליכען שכל, אז דער מענשליכער שכל וואָלט צו זיי אליין געקומען, אפילו ווען עס וואָלט אויף דעם ניט געווען קיין טראדיציע. ער בעהויפּטעט אבער, אז דער מענשליכער שכל איז ניט די העכסטע און ניט די איינציגע מאָאס פון אמת; אז אַ מענש דאַרף ניט מיינען, דאָס וויבאלד ער קען ניט בעגרייפען אַ בעשטימטע זאַך איז עס אַ ראיה, אז זי עקזיסטירט טאקע ניט. ער לאכט פון די מענשען, "וועלכע זיינען שקלאַפען און מיינען אז זיי האָבען קיין העדר ניט, ווייל זיי קענען איהם ניט בעגרייפען און האָבען איהם פערלייקענט." וועגען דער אמת'קייט פון דער תורה קען, לויט זיין מיינונג, גאָר קיין פראגע ניט זיין. די פילאָזאָפיע דאַרף זוכען צו בעגרינדען די תורה, זי איז אייגענטליך אַ דיענסט ביי דער תורה, און וועלכע מיר מוזען סאַי ווי סאַי גלויבען, אפילו ווען זי שטימט ניט מיט דער פילאָזאָפיע. די אמת'קייט פון דער תורה ווייסען מיר פון דיער טראדיציע.

ער טהיילט דאַרום איין אונזערע מענשליכע אמת'ן אין פיער קלאַסען.

1) דער אמת פון ערפאהרונג, וואָס מיר בעגרייפען דורך אונזערע חושים.

2) דער עטהישער אמת, ווי צום ביישפּיעל, אז גערעכ־טיגקייט איז גוט און פאלשקייט איז שלעכט, וועלכער איז זעלבסטפערשטענדליך, אַ „מושכל" ווי ער רופט עס.

3) דער לאָגישער אמת, וועלכער איז אַ פּועל־יוצא פון לאָגישען דענקען. מיר ווערען דורך דעם איבערצייגט אין אזעלכע אמת'ען, וואָס מיר בעגרייפען ניט דוקא מיט די חושים, נאָר צו וועלכע דער לאָגישער געדאנקענגאנג צווינגט אונז.

4) דער טראַדיציאָנעלער אמת, וואָס מיר האָבען געקראָ־גען בירושה פון די פריהערדיגע דורות, וועלכער איז ווידער א רעזולטאט אדער פון זייער ערפאהרונג ענטוועדער פון עמהישען אמת.

גרינדענדיג זיך אויף דער דאָזיגער איינטהיילונג פון די אמת'ען, קומט ער צו געוויסע פילאָזאָפישע שליסע, וועלכע ער בעגרינדעט דאָ אויף דעם כיין אמת און דאָרטען אויף דעם אנדערען. ווען דער פילאָזאָפישער געדאנק איז פאר איהם ניט גענוג, ווען דער אמת קען ניט בעוויעזען ווערען דורך דער ערפאהרונג אָדער לאָגיק, פערלאָזט ער זיך אויף דעם טראַדי־ציאָנעלען אמת.

די גרונד־יסודות פון זיין רעליגיאָנס־פילאָזאָפיע זיינען:

1) די וועלט איז בעשאַפען געוואָרען פון גאָרנישט. גאָט האָט בעשאפען ניט בלויז די פאָרמע (די „צורה“) פון די זאכען פון אַן אייביג־עקזיסטירענדען מאַטעריאַל, נאָר דער מאַטעריאַל גופא (דער עצם) איז אויך בעשאַפען געוואָרען. ער פערברייטעט זיך וועגען דעם דאָזיגען ענין און זוכט צו בעווייזען, אז די אטאָמיסטישע טהעאָריע, וועלכע בעהויפטעט, אז די אטאָמען האָבען עקזיסטירט פון אייביג און זיי האָבען אָנגענומען זייערע פאָרמען לויט געוויסע געזעצע אָדער צופעליג, קען ניט זיין אמת.

2) די איינהייט פון גאָט. דאָרטען פאָלעמיזירט ער מיט די וואָס גלויבען אין דואליזם, אין אַ דאָפּעלטע געטליכקייט. די פערשיעדענאַרטיגקייט פון די ערשיי׳נונגען, ווי ליכטיגקייט און פינסטערניס, גוט און שלעכט, זיינען בלויז א רעזולטאט פון אונזערע בעגריפע. אין תוך זיינען זיי בלויז איין איינציגע ערשיינונג. פינסטערניס איז ניט געגענגעזעצט צו ליכטיגקייט, נאָר די אַבוועזענהייט פון ליכטיגקייט. דער בעגריף פון גוט און שלעכט איז אויך בלויז אין שייכות צו אונז, ווי דאָס ווירקט אויף אונז. „גאָט האָט ניט בעשאַפען קיין שלעכטס. ער האָט בעשאַפען זאַכען, וואָס קענען זיין אי גוט אי שלעכט, לויט ווי דער מענש קלייבט זיך אויס. אויב ער עסט און טר־נקט אין מאָס, איז עס גוט; כאַפּט ער

אריבער די מאָס, ווערט עס שלעכט. די ברירה איז שוין ביי איהם.“ די א י י נ ה י י ט פון גאָט בעגרינדעט ער אויף דעם, וואָס ער איז ניט קיין קערפּער. צייטען און טהיילען קען נאָר געמאָלט זיין ביי א קערפּער, וואָס איז בעגרענעצט. און גאָט איז ניט קיין קערפּער, ווייל ער איז ניט קיין ב ע ש א פ ע נ ע ר, נאָר א ש ע פ ע ר. יעדע זאַך וואָס איז ב ע ש א פ ע ן מוז האָבען א שעפער און מוז אויך האָבען א גרענעץ. און ווען מיר זאָלען שוין געפינען דעם שעפער פון דאָס בעשאַפענע, וועלען מיר אימער מוזען זוכען דעם שעפער פון דעם לעצטען שעפער. ענדליך מוזען מיר, אין אונזער לאָגיק, דערגרייכען צו דער ערסטער סבה, וועלכע מוז זיין אונבעשאפען און אונקערפּערליך. וואָרים אז ניט וועלען מיר דאָך מוזען זוכען אויף א סבה צו דער ערסטער סבה, וואָס דאָס וועט בלויז מיינען, אז די ערסטע סבה איז ניט די ערסטע. גאָט אלס דיא ערסטע סבה מוז זיין דארום איינער. ער איז אָבער איינער ניט נאָר אין זיין מין, נאָר אויך אין עצם. ניט נאָר עס איז ניטאָ נאָך א גאָט, נאָר ער קען אויך ניט גע־טהיילט ווערען.

עס פערשטעהט זיך, אז סעדיה גלויבט אין „השארת הנפש“ (אונטערשטערבליכקייט פון דער נשמה), אין א לעבען נאָכ׳ן טוידט, אין בעצאָהלונג און בעשטראָפונג, אין דער אייביגקייט פון דער תורה, אין תחית המתים און אין משיח, וועלכע אמונות ער זוכט צו בעגרינדען אויף דער אָדער יענער קאטעגאָריע פון די אויבענדערמאָהנטע אמת׳ען.

ס ע ד י ה גלויבט אין דעם מענשליכען פרייען ווילען. דער מענש איז דער עיקר אין דער גאנצער שעפּפונג, אלץ איז בעשאפען געוואָרען פון זיינטוועגען. אונזער ערד, מיינט ער לויט דער אלטער שטה פון דער אסטראָנאָמיע, געפינט זיך אין צענטער פון דער שעפּפונג. די זון, די פּלאַנעטען און די גלגלים דרעהען זיך ארום איהר. דערפון איז געדרונגען, אז די ערד איז דער עיקר. אויף דער ערד איז דער מענש דער עיקר, ווייל ער איז דער איינציגער פון די חיות וואָס האָט שכל און איז בעשאָנקען מיט דעם כח צו רעדען.

די אויפגאבע פון מענשען איז צו טהאָן גוטס און אויסצו־מיידען שלעכטס. פאַר גאָט גופא איז קיין אונטערשיעד ניט, צי דער מענש טהוט גוט אָדער שלעכטס; ניט איהם קומט עטוואָס צו פון מענשליכע גוטס, ניט איהם קומט עטוואָס אב פון מענשליכע שלעכטס. ווען דער מענש טהוט שלעכטס, שאַדעט ער זיך אליין. דער מענש קען זיך אויסקלייבען די וועג אין וועלכע ער זאָל געהן, כאָטש גאָט וייס פון פריהער זוי ער וועט זיך אויסקלייבען. גאָט'ס וויסען איז ניט א בעשטימונג פון פאָראויס, נאָר גאָט וייס ווי דער מענש וועט אויסוועהלען צו טהאָן.

דאָס איז אין קורצע שטריכען דער תמצית פון סעדיה'ס פילאָזאָפיע. דער אויפמערקזאַמער לעזער וועט אליין זעהן, אז די רעליגיאָן איז ביי סעדיה דער עיקר. די פילאָזאָפיע איז ביי איהם ניט קיין ציעל פאַר זיך גופא, נאָר א מיטעל צו פערשטאַרקען און בעגרינדען די רעליגיאָן. דאָס איז אבער דער פאַל מיט אַלע רעליגיאָנס־פילאָזאָפען: זיי זוכען ניט אויסצוגעפינען דעם אמת, זאָנדערן צו בעשטעטיגען די אמת'ען, אין וועלכע זיי האָבען שוין פריהער געגלויבט.

III.

ארץ ישראל און בבל. — די אַלטקייט פון דעם אידישען ישוב אין בבל. — ווען די ראש־גלותא׳ס האבען זיך אנגעפאנגען. — די גרינדונג פון די גרויסע ישיבות אין ס ו ר א און פ ו מ ב ד י ת א. — דער אונטערגאנג פון די ישיבות צוזאמען מיט דעם אמט פון ראש־גלותא. — די אורזאכען דערפון. — נייע צענטרען ווערען געגרינדעט. — רבינו גרשון מאור הגולה אין פראנקרייך און ר׳ משה בן חנוך אין שפאניען.

קיין אנדער לאַנד, אַ חוץ ארץ ישראל, האָט ניט געשפּיעלט אזא גרויסע און וויכטיגע ראָלע אין דעם לעבען פון דעם אידישען פאָלק, ווי ב ב ל. ארץ ישראל און בבל האָבען אַ לאַנגע צייט אזוי ווי געקאָנקורירט איינע מיט דער אנדערער, ווער עס זאָל פערנעהמען דעם ערסטען פּלאַץ. כל זמן די אידען האָבען נאָך געהאט אפילו אַ שאָטען פון זעלבסט־שטענדיגקייט אין זייער אייגען לאַנד, האָט נאַטירליך ארץ ישראל געשפּיעלט די ערסטע פידעל, און די אידען פון בבל פּונקט ווי די אידען פון די אנדערע גלות־לענדער האָבען בעטראַכט ארץ ישראל אַלס דעם נאַציאָנאַלען מיטעלפּונקט, אַלס דעם צענטער פון דעם אידישען פּאָליטישען, קולטורעלען און רעליגיעזען לעבען. נאָך דעם צווייטען חורבן אבער און הויפּטזעכליך נאָך די שרעקליכע פערפאָלגונגען פון אַ ד ר י אַ־נ ו ס (האדריאַן), האָט בבל אָנגעפאנגען צו שפּיעלען אַ גלייכע ראָלע מיט ארץ־ישראל אין דעם רעליגיעזען און קולטורעלען לעבען פון פּאָלק. עס האָט ניט לאַנג גענומען און בבל האָט איהר זאָגאַר אָנגעפאנגען אריבערצושטייגען. מיט דער שליסונג פון דער „משנה“ האָבען זיך די כוחות פון די ארץ־

ישראל׳דיגע אידען אזוי ווי אויסגעשעפּט. אמת, עס זיינען נאָך געווען ישיבות אויך אין ארץ ישראל; עס איז נאָך דאָרטען אויך געווען א „נשיא“, אבער די ישיבות פון בבל און זייער ראש־גלותא האָבען שוין פערנומען א וויכטיגערען פּלאַץ, האָבען געהאט מעהר אנזעהן, מעהר בעדייטונג און מעהר מאַכט. דער ארץ־ישראל׳דיגער "תלמוד ירושלמי" האָט געהאט א פּיעל קלענערע בעדייטונג אין דעם לעבען און אין דער ווייטערער ענטוויקלונג פון דעם אידישען פאָלק, ווי אונזער תלמוד, דער תלמוד פון די ישיבות פון בבל, דער „תלמוד בבלי“. בבל איז צום גליק נאָך געווען פריי פון קריסטליכען איינפלוס, פון דעם קריסטליכען פאנאטיזם מיט די קריסטליכע פערפאָלגונגען. די אידען זיינען דאָרטען ניט געשטערט געוואָרען אין זייער רעליגיעזען און קולטורעלען לעבען. די פערזיער האָבען זיך ארויסגעציינט צו זיין פיעל טאָלעראַנטער און פיעל מענשליכער, ווי די אנהעננער פון דער „רעליגיאָן דער ליעבע“. די ישיבות פון בבל און זייערע ראש־גלותא׳ס האָבען זיך דארום געהאלטען פיעל לענגער ווי די ישיבות פון ארץ ישראל און זייערע „נשיאים“. דערפון האָט זיך גענומען, וואָס בבל איז פאר א לאנגע צייט געבליבען די אליין־הערשערין אין אידישען לעבען. די אידען פון אלע גלות־לענדער, וואו זיי האָבען זיך געפונען, האָבען איצטער געווענדעט זייערע אויגען צו בבל, פונקט ווי אין די פריהערינע צייטען צו ארץ־ישראל. בבל איז געוואָרען דער צענטער, און פון דאָרטען האָבען די אידען געשעפּט כח און מוטה פאָרט־צוזעצען זייער שטענדיגע מלחמה מיט די ארומיגע שונאים.

ווען אייגענטליך עס האָט זיך אָנגעפאנגען דער אידישער ישוב אין בבל איז ניט אין גאנצען קלאָר. ווי עס ווייזט אויס האָט זיך שוין דאָרטען געהאט געפונען א אידישע בעפעלקע־רונג נאָך פאר דעם ערסטען חורבן. עלף יאהר פאר דעם חורבן, דערצעהלט די ביבעל, האָט דער באַבילאָנישער קעניג נ ב ו כ ד נ צ ר פערטריעבען אין בבל דעם אידישען קעניג י ה ו י כ י ן מיט זיין סוויטע, די אריסטאָקראַטיע פון לאנד מיט אכט טויזענד אידישע קריעגער. נאָכ׳ן חורבן איז די

צאָהל פון די פערטריעבענע און געפאנגענע פיעל פערגרעסערט געוואָרען.

די לאגע פון די אידען, וואָס זיינען אריבערגעבראכט געוואָרען קיין בבל איז געוועזן זעהר א גוטע. זיי האָבען געפאָלגט די עצה פון דעם נביא ירמיה. וועלכער האָט זיי גערעטהען דאָרטען צו בויען הייזער, זיך איינצושאפען פעלדער און פלאנצען וויינגערטנער. שוין דער באבילאָנישער קעניג אויל מרדך האָט בעפרייט דעם אידישען קעניג יהויכין פון תפיסה „און האָט געשטעלט זיין שטוהל העכער ווי די שטוהלען פון די אנדערע מלכים, וואָס זיינען מיט איהם אין בבל“ (מלכים ב׳, כ״ה, כ״ח).

ווען די פּערזיער האָבען בעזיעגט די באבילאָנער און זייער קעניג כורש האָט די אידען געגעבען די ערלויבנים זיך צוריקצוקעהרען אין זייער אלטען פאטערלאנד, האָבען זיך ניט אלע אידען בענוצט דערמיט. דער גרעסטער טהייל פון זיי איז געבליבען אין לאנד פון זייער געפאנגענשאפט. בלויז אן ערך פון צוויי און פערציג טויזענד אידען האָבען זיך צוריקגעקעהרט קיין ארץ ישראל.

צווישען די אידען וואָס זיינען געבליבען אין בבל האָבען זיך אויך געפונען די אבשטאמונגען פון דער קעניגליכער פאמיליע, וועלכע האָבען, ווי עס ווייזט אויס, ניט געקראָגען די ערלויבנים זיך צוריקצוקעהרען אין ארץ ישראל צוליעב פּאָליטישע אורזאכען. די פּערזיער האָבען פשוט מורא געהאט, אז זיי זאָלען ניט גרינדען אין ארץ ישראל א זעלבסטשטענדיגע אידישע מלוכה און זיך אין גאנצען אָברייסען פון פּערזיען. זרובבל בן שאלתיאל, אן אייניקעל פון דעם קעניג יהויכין, איז אפילו יע געפאָהרען אין ארץ־ישראל, אבער ער איז באלד צוריקגערופען געוואָרען אין בבל, צוליעב די מסירות פון די שומרונים און די אנדערע אָרטיגע פעלקערשאפטען, אז ער וויל גרינדען אן אייגענע מלוכה.

עס קען אָבער גאָר קיין ספק ניט זיין, אז די פּערזיער, וואָס זיינען געוועזן אזוי פריינדליך צו די אידען, האָבען

בעהאנדעלט די קינדער פון דער אידישער קעניגליכער פאמי־ליע ניט ערגער ווי די באַבילאָנער. זיי זיינען בעהאנדעלט געוואָרען ווי פירסטען.

עס פערשטעהט זיך, אז די אידישע בעפעלקערונג, וואָס איז געבליבען אין בבל האָט געקוקט מיט א בעזונדערען רעספעקט אויף זייער פירסטען־פאמיליע, און אז די דאָזיגע פאמיליע איז געוואָרען דער צענטער פון דעם דאָרטיגען אידישען לעבען. פון דער דאָזיגער פאמיליע זיינען אויס־געקליבען געוואָרען די פאָרשטעהער, די פיהרער, פון דעם אידישען ישוב. די דאָזיגע פיהרערשאפט האָט זיך איבער־געגעבען בירושה פון עלטערן צו קינדער. די בעהויפּטונג פון די שפּעטערע „ראשי גלותא“, אז זיי שטאמען אב פון דער פאמיליע דוד איז אלזאָ ניט אין גאנצען אונבעגרינדעט. לויט ווי דער מחבר פון „סדר עולם זוטא“—געלעבט אין אכטען יאָהרהונדערט—דערצעהלט, איז דער ערסטער ראש־גלותא אין בבל ניט געווען קיין אנדערער ווי טאַקע קעניג יהויכין גופא, וועמען עס האָט נאָכגעפאָלגט זיין זוהן שאלתיאל, זיין אייניקעל זרובבל, זיין אור־אייניקעל משולם, און אזוי כסדר.

די בעהויפּטונג פון דעם „סדר עולם זוטא“ קען אָבער ניט אָנגענומען ווערען אלס אַ בעוויעזענער היסטאָרישער פאקט, באַטש דאָס איז גאנץ מעגליך. דער ערסטער היסטאָריש־זיכערער ראש־גלותא ווערט דערמאָהנט אין תלמוד. ער האָט געלעבט אין אָנפאנג פון צווייטען יאָהרהונדערט, און ער איז שוין דאמאלס בעטראכט געוואָרען אלס א דירעקטע אבשטאַ־מונג פון דער דוד־פאמיליע. עס האָבען זיך שוין דאמאלס געפונען אזעלכע, וועלכע האָבען געמיינט, אז ער איז מעהר פּאסיג פאר דעם אמט פון „נשיא“ אין ארץ ישראל אלס דער דאמאלסדיגער נשיא ר׳ שמעון בן גמליאל, וועלכער האָט אָבגעשטאמט פון הלל׳ן. דער ראש גלותא אין דער צייט פון ר׳ יהודה הנשיא, דער רעדאַקטאָר פון דער משנה, האָט געהייסען רב הונא. וועגען איהם האָט ר׳ יהודה הנשיא געזאָגט: „ווען ר׳ הונא ראש־גלותא קומט אהער זעץ איך איהם העכער פאר זיך.“ (דוד דור ודורשיו חלק ג׳)

אויב מען זאָל אפילו אָננעהמען, אז דער ערסטער ראש־גלותא האָט ערסט געלעבט אין אָנפאנג פון צווייטען יאהר־הונדערט, האָט דער דאָזיגער טיטול און אמט דאָך עקזיסטירט אריבער ניין הונדערט יאהר. דער לעצטער ראש־גלותא, וועלכער איז אין דער זעלבער צייט אויך געוועזן גאון, האָט געהייסען חזקיה בן זכאי. צוליעב א מסירה, וואָס וויזט אויס, איז בעשטאנען אין דעם, אז ער האָט זיך גענומען דעם טיטול „ראש־גלותא“ אָהן דער צושטימונג פון דער רעגיערונג, האָט מען איהם אין יאהר 1040 אריינגעוואָרפען אין תפיסה, וואו מען האָט איהם געמאַטערט און, ווי מאנכע היסטאָריקער בעהויפּטען, שפּעטער הינגעריכטעט.

אזוי האָט זיך געענדיגט די לאנגע קייט פון די ראש־גלותא׳ס.

בערך אין דער זעלבער צייט זיינען אויך פערמאכט געוואָרען די צוויי גרויסע ישיבות פון סורא און פּומבדיתא. די ערסטע אין יאהר 1034; די לעצטע אין יאהר 1040. די ערסטע ישיבה איז געוועזן די עלטערע און איז בעטראכט געוואָרען אלס די וויכטיגערע. זי איז געגרינדעט געוואָרען פון דעם ערסטען און גרעסטען „אמורא“ אבא אריכא אָדער רב אין דעם יאהר 219. די ישיבה פון פּומבדיתא איז געגרינדעט געוואָרען מיט אַן ערך פון א האלבען יאהרהונדערט שפּעטער. די ישיבות האָבען, אלזאָ, מיט קליינע איבער־רייסונגען, עקזיסטירט בערך אכט הונדערט יאהר.

מיט דער אבשאַפונג פון דעם ראש־גלותא אמט און מיט דעם שליסען זיך פון די צוויי גרויסע ישיבות, האָט בבל פער־לאָרען איהר בעדייטונג אלס דער צענטער פון דעם אידישען קולטורעלען לעבען. ביסלעכווייז און לאנגזאם איז דער צענטער פון דעם אידישען לעבען אריבערגעגאנגען פון אזיע קיין אייראָפּאַ, פון בבל אין שפּאניען.

די אורזאכען וואָס האָבען געפיהרט צו דעם אונטערגאנג פון די צוויי גרויסע ישיבות און דעם אמט פון גלות־פירסט זיינען געוועזן פערשיעדענע. מאנכע זיינען געוועזן אויסער־

ליכע, אין וועלכע די אידען זיינען ניט געווען שולדיג, און מאנכע זיינען געווען אינערליכע.

צווישען די אויסערליכע אורזאכען דארף גערעכענט ווערען דער שטענדיג־וואקסענדער רעליגיעזער פאנאטיזם פון די מאהאמעדאנער אין דעם „מזרח־קאליפאט". די דארטיגע מאהאמעדאנער האבען ניט געקענט פערטראגען, אז די פער־האסטע און פעראכטעטע אידען זאלען האבען עטוואס, וואס זאל טראגען אפילו אן עהנליכקייט אויף זעלבסטשטענדינקייט און זעלבסט־פערוואלטונג, אויף אן אייגענער רעגיערונג. דער „גלות־פירסטענטהום" איז דארום אלץ מעהר און מעהר בערויבט געווארען פון זיין מאכט, פון זיין ווירדע און חשיבות. דער גלות־פירסטענטהום איז באלד געווארען א מין סחורה אין די הענד פון די קאליפען און זייערע משרתים, און פלעגט גאנץ אפט פערקויפט ווערען צו דעם יעניגען, וועלכער האט געגעבען א גרעסערען פרייז אדער וועלכער האט פערשפראכען אריינצוברענגען מעהר צינזען אין דעם אוצר פון דער מלוכה.

אין דעם זיינען ניט ווייניג שולדיג געווען די „ראשי־גלותא" גופא, די פערשיעדענע קאנדידאטען אויף דעם אמט, וועלכע פלעגען זיך רייסען צווישען זיך, פיהרען אלערליי אינטריגעס און מוסר'ן איינע די אנדערע, כדי צו געפינען חן אין די אויגען פון די קאליפען. אויך צווישען די גאונים זיינען פארגעקומען רייסערייען און מחלוקת. יעדער גאון האט געוואלט, אז זיין ישיבה זאל בעטראכט ווערען אלס די גרעסטע און די וויכטיגסטע, און דאס האט ווידער געפיהרט צו אינטריגען און זאגאר סקאנדאלען. און כאטש די לעצטע גאונים, ש ר י ר א, ה א י און ש מ ו א ל ב ר ח פ נ י, זיינען געווען גרויסע מענשען, פעהיגע מענשען און עהרליכע מענשען, דער לעצטער זאגאר א געלעהרטער, האט עס ניט געהאלפען. זיי האבען ניט געקענט ערהאלטעןביים לעבען דאס, וואס איז געשיכטליך געווען פעראורטהיילט צום טויט.

און פעראורטהיילט צום טויט זיינען די ישיבות געווארען ניט אזוי פיעל צוליעב די אינערליכע צערפאלענקייט און

דעמאָראַליזאַציאָן, ווי צוליעב פשוט'ע עקאָנאָמישע אורזאַכען. עס האָט זיך געפאָדערט אַ גרויסע סומע פון געלד, אום צו קענען אויפהאַלטען די ישיבות מיט די תלמידים, מיט די ראשי ישיבות און מיט די גאונים. דאָס געלד פלעגט געזאַמעלט געוואָרען אין די אַלע קהלות פון די פערשיעדענע גלות-לענדער, וואו עס פלעגען אַרויסגעשיקט ווערען משולחים. געלד פאַר די ישיבות פלעגען אויך געזאַמעלט ווערען אין די אייראָפּעאישע לענדער, איבערהויפּט ביי די רייכע אידישע קהלות פון שפּאַניען.

דאָס האָט זיך אבער געמוזט ענדערען. כל זמן די מעהר־הייט פון דעם אידישען פאָלק און די מעהרסטע אידישע קהלות האָבען זיך געפונען אין ארץ ישראל, בבל און מצרים, זיינען די צוויי גרויסע ישיבות געווען די צענ־טראַליזירענדע און צונויפבינדענדע קראַפט. פון זיי פלעגט אַרויס דאָס וואָרט און די לעהרע פאַר די אַלע קינדער פון גלות. דער גאון איז געווען ניט בלויז דער אנערקענטער אויטאָריטעט אין רעליגיעזע פראַגען, נאָר ער איז אויך געווען דער העכסטער ריכטער, און זיין פּסק איז געווען דער לעצטער. צו איהם פלעגט מען זיך ווענדען מיט אַלערליי שאלות סאַי אין רעליגיעזע סאַי אין ציווילע סכסוכים. די תלמידים פון די ישיבות זיינען געוואָרען די רבנים, די דיינים, די ראשי־ישיבות און די איבעריגע כלי קודש פון די פיעלע גרעסערע און קלענערע קהלות, וואָס זיינען געשטאַנען אונטער דער אויבערהערשאַפט פון די גאונים. קוים האָט זיך אבער דער גלות אַלץ מעהר און ווייטער פערשפּרייט פון דעם צענטער; קוים האָבען זיך גענומען בעווייזען אידישע קהלות אין אַלע לענדער פון אייראָפּאַ; קוים זיינען די דאָזיגע קהלות אַלץ גרעסער און שטאַרקער געוואָרען, האָבען זיך דאָרטען גופא גענומען אויסבילדען צענטרען פון אידישער געלערענטקייט, האָבען זיך דאָרטען גופא גענומען גרינדען ישיבות צו שטודי־רען דעם תלמוד און דעם געזעץ. די קהלות זיינען אויף אַזאַ אופן געוואָרען אַלץ מעהר זעלבסטשטענדיג, אַלץ ווייניגער אבהענגיג פון די ישיבות. פאַר די ווייטע און פערוואָרפענע

קהלות איז סאַי ווי סאַי געווען שווער צו ווענדען זיך מיט זייערע שאלות צו די גאונים. זיי זיינען דעריבער געווען צופריעדען, ווען עס האָבען זיך געפונען בעווייזען אין זייער אייגענער מיטע געלערנטע, וועלכע האָבען געקענט בפריעדיגען זייערע רעליגיעזע בעדירפניסע. דאָס האָט געבראַכט דערצו, וואָס די הכנסה פון די ישיבות איז אַלץ געוואָרען קלענער, אזוי אז עס איז פשוט געוואָרען אונמעגליך זיי אויפצוהאַלטען.

די ערשיינונג פון דער צוברעקלונג פון איין איינציג גרויסען אידישען צענטער אין מעהרערע קלענערע צענטרען (דעצענטראַליזאַציע), איז אַ שטענדיגע בעגלייטערין פון דעם אידישען לעבען. דאָס איז אַן אונפערמיידליכער רעזולטאַט פון אַ גלות־לעבען, פון דעם לעבען פון אַ פאָלק אָהן אַ לאַנד. ניט האָבענדיג קיין אייגען לאַנד, קען עס אויך ניט האָבען קיין געזונדען עקאָנאָמישען באָדען אונטער זיך. עס איז דאַרום געצוואונגען שטענדיג צו האַלטען אין וואַנדערען אין נייע פּלעצער און דאָרטען צו גרינדען נייע צענטערען. מען קען זאָגען, אז אין דעם אידישען לעבען ווירקען צוויי נעגענגעזעצטע קרעפטען. דער גלות־לעבען מיט דער גלות־עקאָנאָמיק פיהרט פון איין זייט צו דער צוברעקלונג פון אַן איינהייטליכען צענטער. דער אינסטינקט פון זעלבסט־ערהאַלטונג פיהרט דאַגעגען דערצו, וואָס די אויסגעוואַנדערטע יחידים בילדען באַלד אַ נייעם צענטער אין זייער נייען היים. דער פערלאַנג צו זיין צווישען אייגענע און צו לעבען צוזאַמען בדענגט דערצו, וואָס די אידען בילדען גהטעאָס אפילו דאָרטען, וואו זיי זיינען דאָס ניט געצוואונגען צו טהאָן. וועהרענד איין קראַפט ווירקט דעצענטראַליזירענד, איז די אנדערע קראַפט אַ צענטראַליזירענדע; וועהרענד איינע צו־טרייבט, טהוט די אנדערע צוזאַמענבינדען.

די בילדונג פון נייע אידישע צענטערען אין די אייראָפּעאישע לענדער, האָט געמוזט פיהרען דערצו, וואָס דער גרויסער צענטער פון אידישען לעבען און קולטור אין בבל האָט פריהער אָדער שפּעטער געמוזט אונטערגעהן. עס קען

גאָר קיין ספק ניט זיין, אז די נייע אידישע קהלות אין די אייראָפּעאישע לענדער האָבען געקוקט מיט'ן גרעסטען רעספּעקט אויף די גאונים און די ישיבות, אז זיי האָבען בשום אופן ניט געהאט די כונה זיי אויף אירגענד וועלכען אופן צו טהאָן שאדען. אבער זייערע גוטע כונות האָבען גאָר ניט געקענט העלפען.

די ישיבה פון ס ו ר א, אום זיך צו רעטען פון אונטער־גאנג, האָט בעשלאָסען ארויסצושיקען פיער יונגע תלמידיסטען אלס משולחים צו קריגען שטיצע. די דאָזיגע יונגע תלמודיס־טען זיינען געפאנגען געוואָרען פון אן אראבישען אדמיראל און פערקויפט געוואָרען אלס שקלאַפען. איינער פון זיי איז געוועזן נ ת ן ב ר י צ ח ק ה ב ב ל י, וועלכער איז פערקויפט געוואָרען אין פראנקרייך; נאָך איינער איז מ ש ה ב ן ה נ ו ך, וועלכער איז פערקויפט געוואָרען אין שפּאניען. די אנדערע צוויי זיינען געוועזן שמריה בן אלחנן און יקותיאל, וועלכע זיינען פערקויפט געוואָרען אין אפריקא. די אידען האָבען באלד אויסגעלייזט די געפאנגענע, די מצוה פון „פדיון שבויים“ איז ביי אידען געוועזן זעהר גרויס. די דאָזיגע פיער געלעהרטע האָבען אין זייערע נייע היימען געעפענט ישיבות צו שטודירען דעם תלמוד, און האָבען אויף אזא אופן ניט ווילענדיג געשעדיגט די אינטערעסען פון די ישיבות אין בבל.

נתן בר יצחק הבבלי האָט געעפענט אַ ישיבה אין פראנק־רייך. זיין תלמיד'ס תלמיד איז געוועזן דער בעריהמטער ר ב נ ו ג ר ש ו ן, וועלכער איז געוועזן דער הויפּט פון א גרויסער ישיבה. דער נאָמען פון ר ב נ ו ג ר ש ו ן איז געוואָרען אזוי גרויס און אזוי בעריהמט, אז מען האָט איהם בעטיטעלט מיט'ן נאָמען „מאור הגולה“—די ליכט פון גלות. אלע אידישע קהלות פון פראנקרייך, דייטשלאנד און איטא־ליען האָבען זיך גענומען ווענדען צו איהם מיט זייערע שאלות וועגען אלערליי ענינים אנשטאט צו דעם גאון ר ב ה א י פון פומבדיתא. רבינו גרשון האָט זעהר שטארק רעספּעקטירט ר ב ה א י ג א ו ן און האָט געהאט די העכסטע מיינונג פון זיין ישיבה. ער האָט גאָר קיינמאָל ניט געהאט בדעה

צו קאָנקורירען מיט דער ישיבה פון גאון, אבער אויסגעקומען איז דאָך, אז די ישיבה האָט צוליעב איהם פערלאָרען די שטיצע פון די דייטשע, פראנצויזישע און איטאליענישע קהלות.

רבינו גרשון איז דער ערסטער, וואָס האָט געמאכט א פירוש אויף דעם תלמוד. בעריהמט איז ער נאָך עד היום מיט זיינע תקנות, וואָס ער האָט איינגעפיהרט. בערך אין יאהר 1001 האָט ער איינגערופען א גרויסע פערזאמלונג פון אלע קהלות פון די אויבענדערמאָהנטע לענדער, וואו עס זיינען אָנגענומען געוואָרען די פאָלגענדע תקנות: 1) די אבשאפונג פון פיעל־ווייבעריי; 2) די צושטימונג פון ביידע צדדים, פון מאַן און פרוי, אויף א גט. ביז דאמאלס איז דער פרוי'ס צושטימונג ניט נויטיג געווען; 3) די וואָס זיינען געצוואונגען געווען אָנצונעהמען דעם קריסטענטהום צוליעב די גזרות, מעגען זיך צוריקקעהרען צו דער אידישער אמונה און קיינער טאָר זיי עס ניט אויפוואַרפען. רבינו גרשון'ס זוהן איז אויך געווען איינער פון די געטויפטע; 4) ניט צו עפענען פרעמדע בריעף.

רבינו גרשון האָט אויך פרובירט שרייבען פיוטים, אבער זיי האָבען א גאַנץ קנאַפּען פּאָעטישען ווערטה. מאנכע פון זיי זיינען אריין אין די סליחות. פון זיי קען מען זעהן די שרעקליכע לאגע פון די אידען אין פראנקרייך צו יענער צייט. איינע פאנגט זיך אָן: „וואו זיינען, גאָט, דיינע גרויסע וואונדער, וואָס אונזערע עלטערן האָבען אונז דערצעהלט?... פון צייט צו צייט ווערען די צרות מעהר, איין טאָג איז ערגער פאר'ן צווייטען, ניטאָ קיין כוחות צו טראָגען מעהר דעם יאָך. ביז וואנען, אָ גאָט, וועל איך דארפען רופען נאָך הילף?"

דאָס וואָס דער געפאנגענער נתן בר יצחק הבבלי האָט אויפגעטהאָן פאר דעם שטודיום פון תלמוד אין פראנקרייך, האָט דער אנדערער געפאנגענער משה בן חנוך אויפגעטהאָן פאר שפאניען. אָנקומענדיג אין קאָרדאָוואַ איז ער אריין אין בית־המדרש, וואו דער רב און דיין רבי נתן האָט געלערנט תלמוד פאר זיינע תלמידים. שטעהענדיג ביים

טהיר האָט ר׳ משה דערהערט, אז דער רב האָט שלעכט פערטייטשט דעם פשט. ער האָט זיך ניט איינגעהאלטען און האָט איהם אויף דעם אויפמערקזאם געמאכט. רבי נתן, אנשטאט בייז צו ווערען, האָט זיך אבגערופען צו די תלמידים: „איך קען מעהר ניט זיין אייער רב און דיין; אָט יענער אָרעמאַן וואָס שטעהט ביים טהיר דארף עס זיין. איך וועל זיין זיינער א תלמיד.“

ר׳ משה איז באלד געוואָרען דער רב אין קאָרדאָווא, וואו ער האָט אויך געגרינדעט א ישיבה צו שטודירען דעם תלמוד. אין דעם איז איהם שטארק בעהילפיג געוועזן דער אידישער מעצענאַט ר׳ ח ס ד א י א ב ן ש א פ ר ו ט, וועלכער האָט געגעבען צו פערשטעהען דעם קאַליף, אז פאר איהם לוינט זיך בעסער, אז אין קאָרדאָווא זאָל זיין א תלמודישע ישיבה, כדי די אידען פון שפּאַניען זאָלען זיך ניט דארפען ווענדען מיט זייערע שאלות אין בבל, וואָס האָט בעלאנגט צו אן אנדער קאַליף.

אויף אזא אופן זיינען אויך די רייכע אידישע קהלות פון שפּאַניען אָבגעפאלען פון די גאונים. בלייבענדיג אָהן א געניגענדע הכנסה, האָבען זיך ענדליך די ישיבות אין גאנצען געמוזט פערמאכען, און דער טיטול „גאון“ איז אבגעשאַפט געוואָרען.

דער אידישער קולטורעלער לעבען האָט אריבערגעוואנדערט פון אזיע נאָך איירָאָפּא. דעם פלאץ פון בבל האָט פערנומען שפּאַניען.

יודישע
פאלקס ביבליאטעק
טאראנטא
JEWISH ... TO...

IV.

די שוידערליכע לאגע פון די אידען אין שפאניען אונטער די קריסטליכע הערשער. — די לאגע ווערט בעסער אונטער די מאחמעדאנישע קאליפען. — מנחם בן סרוק און דונש בן לברט. — זייער איינפלוס אויף דער העברעאישער שפראך און דער העברעאישער פאעזיע. — אלדד הדני'ס וואונדער־מעשיות בעווענען חסדאי'ן נאכצופרעגען זיך וועגען אידישע מלוכות. — חסדאי'ס בריעף צום קעניג פון די כאזארען און דעם קעניג'ס ענטפער. — חסדאי'ס פלאץ צווישען די אדיישע געלעהרטע און פאעטען.

חסדאי בן יצחק אבן־שאפרוט איז געבארען געווארען אין קארדאווא, שפאניען, אין יאהר 915. זיין פאטער, יצחק, אליין א רייכער און געבילדעטער מענש פון דער פאמיליע אבן עזרא, האט געגעבען זיין פעהיגען זון א גוטע און אן אלזייטיגע ערציהונג. ער האט דעם יונגען חסדאי געלאזט לערנען ניט בלויז תלמוד, העברעאיש און אראביש, נאר אויך מעדיצין און די לאטיינישע שפראך.

זיינע ברייטע קענטניסע, איבערהויפט זיין בעקאנטשאפט מיט דער לאטיינישער שפראך, זיינען איהם זעהר שטארק צונוץ געקומען שפעטער, ווען ער איז געווארען א קרוב למלכות אין דעם הויף פון דעם דאמאלסדיגען קאליף אבדול ראחמאן (עבד־אל־רחמן), וועמעס פעהיגער דיפלאמאט ער איז געווען און ביי וועמען ער האט פערנומען א שטעלע פון א מיניסטער פון אויסלענדישע אנגעלעגענהייטען.

פון אַלע אייראָפּעאישע לענדער איז ש פּ א נ י ע ן צו יענער צייט געווען כמעט דער איינציגער פּלאַץ, וואו די אידען זיינען בעהאנדעלט געוואָרען ווי מענשען, וואו זיי האָבען געהאט מעהר אָדער ווייניגער גלייכע רעכטע מיט די איבריגע בירגער פון לאנד, וואו זיי האָבען פריי און אונגעשטערט זיך געקענט פיהרען לויט זייער רעליגיאָן און וואו זיי האָבען זאָגאר געהאט א געוויסע מאָאס פון זעלבסטשטענדיגקייט אין זייערע ציווילע אנגעלעגענהייטען. דאָס איז געווען צו פערדאנקען דעם אומשטאנד, וואָס שפּאניען איז דאמאלס געווען אונטער דער הערשאפט פון די אראבישע מאהאָמאדענער, וועלכע זיינען ווייט ניט געווען אזוי ווילד, אזוי רעליגיעז־פּאנאטיש, אזוי אונוויסענד און ענגהערציג ווי די קריסטען.

כל־זמן שפּאניען איז געלעגען אונטער דער הערשאפט פון די קריסטען, איז די אידישע לאגע געווען אונערטרעגליך. זיי האָבען געהאט אריבערצוטראָגען די שווידערליכסטע גזירות און רדיפות, וועלכע זיינען בשום אופן ניט געווען בעסער ווי די פערפאָלגונגען, וואָס די אידען האָבען געהאַט אויסצושטעהען פיעל שפּעטער, ווען די קריסטען זיינען ווידער געוואָרען די בעלי־בתים פון לאנד. די רדיפות פון ע ר ו ו י ג און זיין נאָכפאָלגער ע ג י ק א ביים ענדע פון זיבעטען און אנפאנג פון אכטען יאהרהונדערט זיינען פון דעם זעלבען טיפּ און כאראקטער, ווי די שפּעטערע פערפאָלגונגען אויף די אידען אין די צייטען פון פ ע ר ד י נ א נ ד, א י ז א ב ע ל א און זייער אינקוויזיטאָר ט אָ ר ק ו ו ע מ א ד אָ. ע ר ו ו י ג, צום ביישפּיעל, האָט ארויסגעלאָזען א גזרה: „אז אלע אידען, זייערע קינדער און אלע וואָס בעלאנגען צו זיי, זאָלען אין פערלויף פון א יאהר זיך לאָזען אויס׳שמד׳ען. די וואָס וועלען זיך ענטזאגען דאָס צו טהאָן זאָל מען אָבשינדען די הויט פון דעם קאָפּ און דעם שטערען געבען צו הונדערט שמיץ, קאָנפיסקירען זייער אייגענטהום און זיי ארויסטרייבען פון לאנד.“ פיעלע פון דיא אידען האָבען אָנגענומען דעם קריסטליכען גלויבען לפנים וועגען, בלייבענדיג אין הארצען אידען און אבהיטענדיג זייער אמונה אין געהיים. דיעזע אנוסים“ אָדער

„מאראנען“, דיעזע געצוואונגענע, האבען געהאט ספעציעלע צרות. מען האט זיי ניט געטרויט אפילו נאך זייער שמד; מען האט זיי שטענדיג חושד געווען, אז זיי היטען אב בשתיקה די אידישע אמונה. מען האט זיי דארום געשטעלט אונטער דער שטרענגסטער אויפזיכט פון די פרומע קאטוילישע גלחים. זיי האבען זיך ניט געקענט ריהרען פון ארט אהן א ספעציעלע ערלויבנים פון די גאט'ס סטראפצעס, און דיעזע ערלויבנים האבען זיי געקענט קריגען בלויז דאן, ווען זיי האבען געבראכט בעווייזע, אז זיי האבען זיך די גאנצע צייט אויפגעפיהרט ווי גוטע, פרומע קריסטען. די אידישע און די קריסטליכע ימים־טובים פלעגען זיי מוזען פערברענגען אין די קירכען אונטער דער השגחה פון די גלחים, כדי זיי זאלען ניט קענען אבהיטען די אידישע ימים־טובים און די אידישע מנהגים.

די דאזיגע פערפאלגונגען האבען געטריעבען די אידען און די „אנוסים“ צו פערצווייפלונג. זיי זיינען געווארען פער־ביטערטע שונאים פון דעם לאנד, וואס האט געמאכט זייער לעבען אונערטרעגליך. זיי האבען געזוכט א געלעגענהייט ווי זיך נוקם צו זיין אן זייערע פייניגער. און זייער געלעגענהייט איז געקומען, ווען דער מאהאמעדאנישער גענעראל טאריק איז אין אנפאנג פון אכטען יאהרהונדערט געקומען אין שפאניען מיט א גרויסער ארמעע. די אידען האבען זיך מיט איהם פעראייניגט און האבען איהם געהאלפען מאכען א סוף צו דער קריסטליכער הערשאפט מיט דער קריסטליכער אונ־טאלעראנץ.

זינט דאן האט זיך די לאגע פון די אידען אין שפאניען אנגעפאנגען צו פערבעסערען. די קאליפען האבען זיך ארויס־געוויעזען בעסערע און טאלעראנטערע הערשער ווי זייערע קריסטליכע פארגענגער. די פערבעסערונג פון דער פאליטי־שער און עקאנאמישער לאגע פון די אידען האט אויך געבראכט צו א פערבעסערונג אין זייער קולטורעלען צושטאנד; די אידען האבען זיך אנגעפאנגען אבצוגעבען מיט די וויסענ־שאפטען און די פאעזיע.

אין דעם זיינען די אידען שטארק בעאיינפלוסט געוואָרען פון די אראבער. ביי די לעצטע האָט די ליעבע צו דער וויסענשאַפט און צו פּאָעזיע, הויפּטזעכליך צו פּאָעזיע, דערגרייכט די העכסטע מדרגה. „א גוטע פּאָעמא איז מעהר געפייערט געוואָרען ווי א געוואונענע מלחמה. דאָס אליין איז געוועזן בעטראכט פאר אזא וויכטיגע פאסירונג, אז מען האָט לכבוד דעם גופא, לכבוד דער פערפאסונג פון א גוטען ליעד, געשריעבען ליעדער. יעדער אריסטאָקראַט, אָנפאנגענדיג פון קאַליף ביז ארונטער, איז געוועזן שטאָלץ צו האָבען צווישען זיינע בעקאנטע געלערנטע און פּאָעטען. די געלערענטע און פּאָעטען פלעגען אָנפערטרויט ווערען מיט די וויכטיגסטע רעגיערונגס-שטעלען.“ (גרעטץ).

אונטער דיעזע גינסטיגע אומשטענדען האָט חסדאי אָנגעפאנגען זיין טהעטיגקייט, וועלכע איז בעשטאנען אין דעם צו גרינדען אין שפּאַניען א צענטער פון אידישע געלערנטקייט און פּאָעזיע. ער האָט דערמיט ניט בעצוועקט ארונטערצורייסען די אויטאָריטעט פון די גרויסע ישיבות אין בבל. ער איז, פערקעהרט, געוועזן זעהר פריינדליך צו זיי; ער האָט זיך אינטערעסירט אין זייער לאגע און האָט זיי געשטיצט מיט געלד. ער האָט זיך זאָגאר איבערגעשריעבען מיט סעדיה גאון'ס זוהן, דוסא, וועגען דעם צושטאנד און די לאגע פון די אידען אין בבל, אבער ער האָט אין דער זעלבער צייט געזוכט, אז שפּאַניען זאָל האָבען אַן אייגענעם אידישען צענטער און זאָל ניט דארפען זיין אבהענגיג פון די ישיבות.

די דריי מענשען, וועלכע האָבען איהם געהאָלפען אין זיין ארבייט זיינען געוועזן משה בן חנוך, מנחם בן סרוק און דונש בן לברט (דונאש בן לאבארט). דער ערסטער איז געוועזן דער געפאנגענער געלעהרטער פון בבל, וועגען וועמען עס איז שוין גערעדט געוואָרען אין פאָריגען קאפּיטעל. ער איז געוואָרען דער רב אין קאָרדאָוואַ און האָט דאָרט, מיט דער הילף פון חסדאי, געגרינדעט א גרויסע תלמודישע ישיבה.

מ נ ח ם ב ן ס ר ו ק איז געווען איינער פון די ערסטע און וויכטיגסטע שפראך־פאָרשער אין העברעאיש. ער האָט פער־פאַסט א פאָלשטענדיגען העברעאישען ווערטערבוך: „מחברת", וועלכער האָט איהם פערשאַפט א גרויסען נאָמען און מעהרערע תלמידים און אנהענגער. א געבאָרענער אין ט א ר ט א ס א איז ער אין זיינע יונגע יאָהרען געקומען אין ק א ר ד אָ ו ו א, וואו חסדאי'ס פאטער, י צ ח ק, האָט איהם מקרב געווען און געשטיצט אין זיין ארבייט. נאָך זיין טויט איז מ נ ח ם צוריק אָבגעפאָהרען אין ט א ר ט א ס א, וואו ער האָט פערבראכט דעם לעבען פון אן אָרעמען געלעהרטען. צווישען איהם און ח ס ד א י איז א פּנים שוין דאן ניט געווען קיין שטארקע פריינדשאפט. דער רייכער חסדאי האָט בּסתמא ערווארטעט פון מנחם'ען מעהר חניפה, אויף וואָס דער לעצטער איז ניט געווען פעהיג. ערסט שפּעטער, ווען חסדאי איז דערהויבען געוואָרען צו זיין גדולה אין קאליף'ס הויף און ער האָט זיך גענויטיגט אין א פעהיגען סעקרעטאר און בריעף־שרייבער, האָט ער צוריק איינגעלאדען מנחם'ען אין קאָרדאָווא און האָט איהם געהאלטען מיט זיך. מנחם בן סרוק איז א לאַנגע צייט פּעררעכענט געווען אלס גרויסער אויטאָריטעט, און ר ש " י פערלאָזט זיך גאנץ אָפט אין זיינע פּירושים אויף איהם.

ד ו נ א ש ב ן ל א ב ר א ט (דונאש בן לברט) איז געבאָרען געוואָרען אין פעטץ. אין זיינע יונגע יאהרען איז ער געווען א תלמיד פון ס ע ד י ה ג א ו ן אין דער ישיבה פון ס ו ר א. מאנכע זיינען זאָגאר מיט דער מיינונג, אז ער איז געווען סעדיה'ס אן איידיקעל. דאָס איז אבער ניט זיכער. נאָך סעדיה'ס טויט האָט ער זיך צוריקגעקעהרט קיין פעטץ, פון וואַנען ער איז שפּעטער אריבערגעקומען אין קאָרדאָווא.

אָנקומענדיג אהין האָט ער פערשטאַנען ווי אזוי געפעלען צו ווערען דעם שטאָלצען ח ס ד א י. ער האָט לכבוד איהם פערפאסט ליעדער, אין וועלכע ער האָט איהם גע'חנפ'עט און געלויבט ביז'ן הימעל. אין דער זעלבער צייט האָט ער אויך אָנגעשריעבען א בייזע און שארפע קריטיק געגען מ נ ח ם'ס

אויבענדערמאָהנטע ווערק אונטער דעם נאָמען „תשובות“. ער האָט זיך זאָגאר ערלויבט צו פערדעכטיגען זיין געגנער אין ניט־פרומקייט. צי האָט דונאש געברויכט אזא טאָן, ווייל ער איז בטבע געווען א מענש מיט א הייסען טעמפּעראַמענט און ער האָט זיך אפילו ערלויבט ארויסצוטרעטען שאַרף געגען סעדיה גאון, אָדער ווייל ער האָט געוואָלט פערנעהמען מנחם'ס פּלאַץ ביי חסדאי, איז ניט קלאָר. עס איז איהם אָבער געלונגען, אויף א קורצער צייט וועניג־סטענס, צו געווינען חסדאי'ן אויף זיין זייט. דער תקיף חסדאי האָט זעהר שלעכט בעהאַנדעלט דעם אָרימען געלעהר־טען מנחם, ווען ער האָט ארויסגעטריבען פון זיין הויז. מנחם האָט איהם דאַן געשיקט א בריעף, וועלכער פאַנגט זיך אָן: „הער צו מיינע רייד, דו גרויסער הערשער. פון ליים ביזטו ווי איך געמאַכט, און מיין שעפער איז אויך דיינער. מיר זיינען אַלע שטויב און אונזערע טעג זיינען ווי שאָטענס. די מעכטיגע וועלכע האָבען אַלץ און די אָרעמע וועמען אַלץ פעהלט, וועלען ביידע גלייך געהן אין זעלבען קבר.“

מאַנכע היסטאָריקער זיינען מיט דער מיינונג, אז מנחם בן סרוק איז צוריק געוואָרען פריינד מיט חסדאי'ן, אָבער דאָס איז ניט זיכער.

מנחם בן סרוק האָט ניט געענטפערט אויף די אַטאַ־קען פון דונאש, אבער דערפאַר האָבען זיך אָבגערופען זיינע תלמידים און האָבען זיך אָנגענומען דעם כבוד פון זייער רבי'ן. צווישען זיי האָט זיך אויך געפונען דער בעקאַנטער שפּראַך־פאָרשער ר' יהודה בן דוד חיוג. די דעבאַטען צוויי־שען ביידענס תלמידים האָבען זיך פערצויגען לאַנג נאָך זייער ביידענס טויט. זיי זיינען ניט שטענדיג געפיהרט געוואָרען אין אן אנשטענדיגען טאָן, אבער זיי האָבען דאָך געבראַכט גוטע רעזולטאַטען, ווייל דאָס האָט געצוואונגען ביידע צדדים זיך צו פערטיעפען אין דער פאָרשונג פון דער העברעאישער שפּראַך. די אויספאָרשונג פון דער שפּראַך האָט זעהר פיעל בייגעטראָגען צו דער ווייטערער ענטוויקלונג פון דער העברע־אישער פּאָעזיע. די שפּעטערע פּאָעטען האָבען שוין געפונען

א פארטיגע אויסגעארבייטע שפראך, א פארטיגע כלי, מיט וועלכע צו ארבייטען.

וואס פאר א מיינונג מען זאל ניט האבען וועגען דונאש'ען אלס פערזאן, מוז מען אבער צוגעבען, אז ער האט געהאט א גרויסע בעדייטונג אין דער ענטוויקלונג פון דער העברעאישער ליטעראטור. זיין הויפט־פערדיענסט איז בעשטאנען אין דעם, וואס ער איז געווען דער ערסטער איינצופיהרען אין דער העברעאישער פאעזיע דעם מעטער, וועלכען ער האט מיט קליינע ענדערונגען איבערגענומען פון די דאמאלסדיגע אראבישע פאעטען. אויך פאר איהם פלעגען די אידישע „פייטנים" שרייבען אין גראמען, אבער פון א מעטער האבען זיי נאך ניט געוואוסט. דונאש האט אויפגעטהאן נאך א וויכטיגע זאך: ער האט די העברעאישע פאעזיע ארויסגעטראגען פון די שוהלען און בתי מדרשים אויפ'ן גאס. ביז איהם פלעגען די אידישע פייטנים" בלויז שרייבען תפילות און בקשות, קנות און סליחות; ער האט אנגעפאנגען צו שרייבען פאעזיע אויך איבער וועלטליכע זאכען, איבער וואכעדיגע ענינים.

מיט דער הילף פון דיעזע דריי מענשען איז חסדאי'ן געלונגען דורכצופיהרען זיין פלאן, צו מאכען אין קארדאווא א צענטער פון אידישע געלעהרטע און פאעטען. וועגען געלד איז קיין מניעה ניט געווען. חסדאי איז געווען זעהר רייך און האט קיין געלד ניט געשפארט. אויב אפילו ער איז געווען אונגערעכט אין זיין האנדלונג געגען מנחם'ען, איז חסדאי אבער בכלל געווען א מענש, וואס האט געשטיצט און בעזארגט מיט אלעם נויטיגען די וואס האבען זיך געלערנט. ער האט, צום ביישפיעל, בעזארגט די תלמידים מיט קאפיעס פון תלמוד, וועלכע ער האט געקראגען פון דער סורא'ר ישיבה. דאס איז דאמאלס, אין דער צייט ווען קיין דרוק איז נאך ניט געווען און די ספרים האבען געמוזט איבער־געשריעבען ווערען, געווען פערבונדען מיט גרויסע הוצאות.

זייענדיג שטארק פעראינטערעסירט אין דער לאגע פון די אידען אין שפאניען, אנווענדענדיג אלע מעגליכקייטען זיי

צו העלפען אין אַלע הינזיכטען, איז חסדאי ניט געבליבען גלייכגילטיג אויף צו דער לאַגע פון די אידען און די אנדערע לענדער. דער קלאַנג, אז ערגעץ־וואו עקזיסטירט א מעכטיגע אידישע מלוכה איז דאמאלס געווען שטאַרק פערשפּרייט. מיט עטליכע צעהנדליג יאהר פריהער, ביים ענדע פון נײַנטען יאהרהונדערט, האָט זיך פּלוצלינג בעוויזען א מאַן מיט דעם נאָמען „אלדד הדני“, איינער פון די אינטערעסאַנ־טעסטע און מערקווירדיגסטע טיפּען אין דער אידישער געשיכטע. פון וואנען ער האָט זיך גענומען און ווער ער איז געווען ווייס מען נאָך עד היום ניט. מאַנכע היסטאָריקער זיינען מיט דער מיינונג, אז ער איז געווען א פערשטעלטער קאַראַאים, וועלכער האָט געוואָלט מאכען פּראָפּאַגאַנדא פאר זיין סעקטע. זיי דרינגען עס דערפון וואָס מאנכע פון די דינים, וועלכע ער גיט אָן שטימען ניט מיט די דינים פון תלמוד. אנדערע זיינען מיט דער מיינונג, אז ער איז געווען א רייזענדער מיט א צו גרויסער פאַנטאַזיע; אנדערע ווידער דענקען, אז ער איז געווען א פּשוט'ער שאַרלאַטאַן און אַן איינפאכער ליגנער. דאָ איז אבער ניט דער פּלאַץ זיך צו פערשפּרייטען וועגען איהם. פאר אונזער צוועק איז גענוג צו וויסען, אז דער דאָזיגער אלדד הדני האָט בעזוכט פיעלע אידישע קהלות אין בבל, אין אפריקא און אויף אין שפּאַניען און האָט דאָרטען דערצעהלט אלערליי וואונדער־מעשיות וועגען די פערשיעדענע אידישע מלוכות, וואָס געפינען זיך אין פערשיעדענע געגענדען. ער האָט דערצעהלט וועגען די „בני משה“, וועגען די צעהן שבטים, וועגען דעם טייך „סמבטיון“. ער האָט עס דערצעהלט מיט אַלע איינצעלהייטען, אזוי ווי ער אליין וואָלט דאָרטען געווען און אַלץ אויס־געשטודירט. ער האָט דערצעהלט וועגען זייער אָרט לעבען, ווי זיי פיהרען זיך אויף, וועגען זייערע דינים און מנהגים. ער אליין, זאָגט ער, שטאַמט פון שבט דן, און דערפאר הייסט ער „הדני“. ווי אזוי ער קומט אהער, האָט ער ווידער דער־צעהלט אַ וואונדער־מעשה פון א שיף־ברוך. ווי אזוי זיין שיף איז צובראָכען געוואָרען און ווי אזוי ער איז אריינגעפאלען

צווישען קאַניבאַלען, ווי די קאַניבאַלען האָבען איהם גענומען פאַרמעגנען ער זאָל ווערען פעט, כדי זיי זאָלען איהם נאָכדעם אָבבראָטען און אויפעסען. ווי אזוי די קאַניבאַלען זיינען בעפאלען געוואָרען פון אן אנדער ווילדען שטאַם, וואָס דיענט צו פייער, און ווי זיי האָבען איהם גענומען געפאַנגען. פיער יאהר איז ער געווען א געפאַנגענער. דאַן האָבען זיי איהם פערקויפט פאר א שקלאַף. ענדליך האָבען איהם אידען אויסגעלייזט, און אזוי קומט ער אהער. און אזוי ווי א ל ד ד האָט גערעדט א ריינעם העברעאיש און איז געווען א למדן, האָט מען איהם געגלויבט, ניט בלויז דער פראָסטער עולם, נאָר אפילו אויך די געלעהרטע און די גאונים.

דיעזע בשורות פון אלדד הדני האָבען געווירקט ווי באלזאם אויף די אידישע וואונדען. די אידען האָבען זיך דורכדעם איבערצייגט, אז גאָט האָט זיי נאָך ניט פערלאָזען, אז עס געפינען זיך נאָך אידישע שטאַרקע מלוכות אויף דער וועלט און אז פריהער אָדער שפעטער וועלען זיי אויך אויסגעלייזט ווערען. דאָס האָט זיי געגעבען נייעם מוטה אריבערצוטראָגען זייערע צרות. „עס איז מעגליך, אז דאָס איז טאַקע געווען דער ציעל פון א ל ד ד׳ס פאַנטאַסטישע מעשיות“. (שטיינשניידער).

דיעזע מעשיות פון אלדד הדני זיינען אויך בעקאַנט געווען צו חסדאי, אין מעלבע אויך ער האָט געגלויבט. זייענדיג אין קאַליף׳ס הויף אין קומענדיג אין בעריהרונג מיט די אלע שלוחים און אמבאַסאַדאָרען פון די פערשיעדענע לענדער, האָט ער שטענדיג געהאַלטען אין נאָכפרעגען וועגען די אידען און אידישע מלוכות. ענדליך איז ער געקומען אויף א שפור. מען האָט איהם דערצעהלט פון די כ א ז א ר ע ן, א שטאַרק און קריעגעריש פאָלק, וואָס האַלט זיך אָן דער אידישער אמונה און האָט אידישע קעניגע.

חסדאי האָט זיך באַלד גענומען צו זוכען מיטלען, ווי אזוי צו קומען אין פערבינדונג מיט דעם דאָזיגען אידישען קעניג, וועלכען ער האָט גערעכענט פאר איינעם פון אידישער אבשטאַמונג. דאָס איז איהם אויך געלונגען. אין א שעהנעם,

לאנגען בריעף, געשריעבען מיט מליצות און פול מיט שבחים, האָט ער דעם קעניג, ווען נאָמען עס איז געווען יוסף, געלאָזט וויסען ווער ער איז און וואָס ער וויל. „גאָט אליין ווייס“, שרייבט ער אין דעם דאָזיגען בריעף, „אז איך האָב זיך ניט געווענדעט צו אייער קעניגליכע מאַיעסטעט פון מיין כבוד וועגען. איך וויל אויספאָרשען און וויסען דעם אמת, אויב עס געפינט זיך נאָך ערגעץ א פלאַץ, וואו עס איז דאָ א אידישע קעניגרייך, וואו אידען ווערען ניט אונטערדריקט, וואו מען געוועלטיגט ניט איבער זיי... און ווען איך וואָלט געוואוסט, אז דאָס איז אמת, וואָלט איך פער'מיאוס'ט מיין כבוד, פערוואָרפען מיין גדולה, פערלאָזען מיין משפחה און וואָלט געגאנגען פון בארג צו טהאָל ביז וואנען איך וואָלט געקומען צו דעם פלאַץ, וואו מיין הערר טהוט רוהען, צו זעהען זיין גרויסקייט.“

חסדאי'ס בריעף האָט געגרייכט דעם קעניג, וועלכער האָט גלייך געשיקט אן ענטפער. ער האָט איהם ערקלערט אז די כאזארען שטאמען ניט אָב פון די אידען, אז זיי זיינען פריהער געווען געצענדיענער, און דער ערסטער וואָס האָט אָנגענומען די אידישע אמונה איז געווען בולאן. זיין נאָכפאָלגער עובדיה (שוין א אידישער נאָמען) האָט פערשטארקט די אמונה אין גאנצען לאנד. ער האָט איינגעלאדען אידישע געלעהרטע, האָט אויסגעבויט שוהלען און חדרים, וואו מען האָט געלערנט דעם עולם תנ"ך, משנה און תלמוד, און „די הייליגע תפילות פון די חזנים“. עובדיה'ס נאָכפאָלגער איז געווען חזקיה; נאָך איהם האָט געקעניגט מנשה, דאַן חנוכה, דאַן יצחק, דאַן משה, דאַן ניסי, דאַן אהרן, וועמעס זוהן ער, יוסף, איז.

א לאנגע צייט האָט מען געצווייפעלט אין די עכטקייט פון די דאָזיגע בריעף, הויפּטזעכליך אין דעם ענטפער פון קעניג. איצטער זיינען כמעט אלע היסטאָריקער מסכים, אז די בריעף זיינען עכטע. צו דיזער איבערצייגונג האָבען פיעל בייגעטראָגען די פאָרשונגען פון דעם רוסיש־אידישען געלעהרטען אברהם אליהו הארקאווי.

א חוץ די איבערזעצונג פון א מעדיצינישען בוך אין אראביש, וואס חסדאי האט געמאכט, איז פון איהם גאר ניט געבליבען. דער בריעף צום כאזארישען קעניג איז געשריבען געווארען פון מנחם בן סרוק.

* * *

צווישען די אלע גרויסע פאעטען, פילאזאפען און גע־לעהרטע, וואס די אידען פון שפאניען האבען ארויסגעגעבען פון זיך, פערנעהמט חסדאי אבן־שאפרוט א בעזונדערען פלאץ. ער אליין קען ניט בעטראכט ווערען אלס איינער פון זיי; ער האט זיך ניט אויסגעצייכענט אויף קיינע פון די דאזיגע געביעטען, אבער אין א געוויסען זין איז ער דער פאטער פון זיי אלעמען. ער איז געווען דער יענינגער, וועלכער האט פערפערטיגט דעם באדען און געמאכט מעגליך, אז זיי, די פאעטען און פילאזאפען, זאלען קענען ארויס־שפראצען, וואקסען און ענטוויקלען זיך.

ספריה עממית בט...
יידישע
פאלקס ביבליאטעק
טאראנטא
PUBLIC LIBRARY, TORONTO

V.

ר' שמואל הנגיד און זיין יוגענד. — ווי אזוי ער איז געווארען א וויזיר. — זיינע תלמוד'ישע ווערק. — זיינע ליעדער. — די פּאעטען פון יענער צייט און זייער פערשקלאפונג צו דער פארמע. — מאנכע פון זיינע וועניגער־בעריהמטע צייט־גענאסען. — ר' יצחק אבן גאות און זיין פּאעזיע.

„אין דיא צייטען פון ר"‎ חסדאי האָבען זיי (דיא פּאָע־טען) ערסט אָנגעפאנגען צו שוויסטשערען; אין דיא צייטען פון ר"‎ ש מ ו א ל ה נ ג י ד האָבען זיי שוין געזונגען אויפ'ן קול". מיט דיא דאָזיגע ווערטער כאראקטעריזירט דער היס־טאָריקער און פילאָזאָף א ב ר ה ם ־ א ב ן ־ ד א ו ד, וועל־כער האָט געלעבט עטוואָס שפּעטער, דעם גרויסען פאָרשריט, וואָס דיא העברעאישע פּאָעזיע האָט געמאכט אין דעם משך פון די עטליכע צעהנדליג יאָהרען, צווישען חסדאי און שמואל הנגיד.

אן אנדער בעריהמטהייט פון בערך יענער צייט, דער פּאָעט און פילאָזאָף מ ש ה א ב ן ע ז ר א, דריקט זיך אויס וועגען דעם דור פון ר"‎ שמואל הנגיד: „דיא קעניגרייך פון וויסענשאפט איז דערהויבען געוואָרען פון איהר ניעדרי־גען צושטאנד, און דער שטערען פון וויסען האָט ווידער א מאָל אויפגעשיינט. גאָט האָט איהם בעשאָנקען מיט א שכל, וואָס קען דערגרייכען די העכסטע ספערען און בעריהרען די הימלען, כדי ער זאָל קענען ליעב האָבען דיא פאָרשונג און די יעניגע וואָס גיבען זיך אָפּ דערמיט".

ר' שמואל הנגיד איז געבארען געווארען אין ק א ר ד א־נ ו א, שפאניען, אין יאהר 993. זיין רבי אין תלמוד איז גע־וועזן ח נ ו ך, דער זוהן פון דעם ר' משה, וועלכער האט, אונ־טער דער אויפזיכט פון ח ס ד א י, געגרינדעט דיא ערשטע גרויסע תלמודישע ישיבה אין ק א ר ד א ו ו א. זיין רבי אין העברעאיש איז געוועזן ר' יהודה חיוג (חאיוג), א תלמיד פון מנחם בן סרוק. א חוץ דעם האט ער אויך געלערענט אראַ־ביש, לעטייניש און דיא בערבערישע שפראכען.

ווען ער איז אלט געווארען צוואנציג יאהר איז ער גע־צוואונגען געוועזן צו פערלאזען ק א ר ד א ו ו א. דיא גרויסע אראבישע מלוכה אין שפאניען איז צוליעב מלחמות און אינ־נערליכע רייסערייען צופאלען אויף פיעלע קלענערע מלוכות, און אנשטאט איין קאליף זיינען געווארען מעהרערע קאליפען. יעדע פראווינץ איז געווארען א בעזונדערע קעניגרייך, וואס האט זיך געהאט איהרע הערשער, פונקט וויא דאס איז געוועזן אין דייטשלאנד און איטאליען נאך ביז ניט לאנג צוריק. אין יאהר 1013 איז ס ו ל י י מ י ן, דער קעניג פון ב ע ר ב ע־ר י, אריבערגעקומען מיט אן ארמעע פון אפריקא אין קאר־דאווא, האט בעזיעגט דעם קאליף און חרוב געמאכט דיא שטאדט. צווישען דיא אידען, וואס זיינען פון דארטען אנט־לאפען געווארען האט זיך אויך געפונען ר' שמואל הנגיד.

ער האט זיך בעזעצט אין מ א ל א ג א, ניט ווייט פון ג ר א נ א ד א. דארטען האט ער געעפענט א קליין געשעפט, פון וועלכען ער האט זיך געצויגען זיין פרנסה, אבגעגעבענדיג זיך אין דער זעלבער צייט מיט דעם שטודיום פון תלמוד, פאע־זיע און דיא וויסענשאפטען. אין זיין ארעמקייט און צוריק־געצויגענהייט האט ער פון דעסטוועגען ניט אויפגעגעבען דיא האפנונג, אז ער וועט נאך שפיעלען א גרויסע ראלע. פון יענער צייט איז געבליעבען זיינע א ליעד, וועלכע כאראקטערי־זירט זיין געמיטה'ס צושטאנד:

„נשמה מאשר תתאו נרועה,
ונפש מאשר תשאל מנועה.
וגוף שמן, ושבע ודשן —

ונפשו הכבודה לא שבעה.
ואיש ענו מהלך על ארמה —
ומחשבתו עלי שחק שרועה"...

(א נשמה, וואס קען ניט דערגרייכען איהר פערלאנג, וועמעס וואונש עס קען ניט ווערען ערפילט. וואָס טויג דער צופּריע־דענער און זאטער גוף, ווען דיא נשמה בלייבט הונגעריג? א בעשיידענער מענש, וואָס געהט אויף דער ערד, און זיינע גע־דאַנקען שפּאַרען צום הימעל).

עס האָט ניט לאנג גענומען און ר' שמואל הנגיד'ס שטערבען איז ערפילט געוואָרען. א שקלאַפין פון דעם וויזיר אבן־אלאריף פלעגט צו איהם אריינקומען שרייבען איהרע בריעף. דער וויזיר, וועלכער איז נתפעל געוואָרען פון דער שעהנער האנדשריפט און פון דער שעהנער שפּראַך, האָט, ערפאהרענדיג ווער דער שרייבער איז, איהם איינגעלאַדען צו זיך אין גראנאדא, און האָט איהם אנגעשטעלט ביי זיך אלס זיין פּריוואט־סעקרעטער. זיין קלוגשאַפט און טיעפע קענטניס האָט געבראכט דערצו, וואָס דער וויזיר האָט איהם עטוואָס שפּעטער געמאַכט פאר זיין גאנצען בעל־יועץ.

ווען אבן־אלאריף איז קראַנק געוואָרען און דער קעניג האבוס איז איהם געקומען צום בעזוך, האָט דער וויזיר פערטרויט דעם קעניג, אז זיין אמת'ער בעל־יועץ איז געוועזען דער איד שמואל, און אז ער איז דארום דער פּאַ־סענדסטער מענש צו זיין דעם קעניג'ס ראטה־געבער. נאָך אבן־אלאריף'ס טוידט האָט שמואל הנגיד פערנו־מען דיא שטעלע פון דעם וויזיר. אויף אזא אופן איז דער אָרעמער אידישער קרעמער געוואָרען דער פאקטישער הערשער פון דעם קעניג האבוס'עס מדינה. זיין אמט האָט ער פערטראָטען מיט גרויס פעהיגקייט, און זיינע צייט־גענאָסען, סיי אידישע, סאי אראבישע, קענען זיך גאָר ניט אָפּלויבען פון זיין גרויס חכמה און עהרליכקייט. דעם זעלבען אמט האָט ער אויך פערנומען, ווען דער קעניג האבוס איז געשטאָר־בען און זיין זוהן באדיש האָט פערנומען דעם טראָהן. שמואל הנגיד איז ניט בלויז געוועזען מיניסטער פון אויסערלי־

כע אנגעלעגענהייטען און דיפּלאָמאַט, נאָר אויך א גענעראַל און מלחמה פיהרער. אין א זאמלונג פון זיינע ליעדער, וואָס איז ארויסגעגעבען געוואָרען פון א ב ר ה ם א ל י ה ו ה א ר ק א ו ו י, געפינט זיך א גרויסע פּאָעמא אין וועלכע ער דאַנקט גאָט פאר דעם גרויסען נצחון, וואָס ער האָט געהאַט איבער דיא ארמעען פון פיינד. דאַרטען געפינט זיך אויך א בריעף, געשריעבען אין דיא פאָרמע פון א ליעד, וועלכען ער האָט געשיקט פון שלאַכטפעלד דורך א טויב צו זיין זוהן. דער בריעף פאַנגט זיך אָן:

„שלח יונה מבשרת ואם היא לא מספרת
באגרת קטנה אל כנפיה מחברת"...

(איך שיק דיר דורך די טויב די בשורה. זי קען ניט ריי־דען, אָבער זיא האָט א קליין בריעף צו איהרע פליעגלען צו־געבונדען).

זיין גרויסע שטעלע אַלס מלוכה־מענש האָט איהם ניט געשטערט אין זיין ארבייט צו דערהויבען דעם קולטורעלען צושטאַנד פון דעם אידישען פאָלק. זיין גאַנצע רייכקייט און זיין גרויסע מאַכט האָט ער אָנגעווענדעט צו פערבעסערען דיא אידישע לאַגע איבעראַל, וואו ער האָט געקענט דערגרייכען; צו שטיצען דיא ארעמע געלעהרטע און פּאָעטען און צו פער־שפרייטען צווישען די אידען בילדונג און געלערנטקייט.

א חוץ דיא שטעלע פון א וויזיר איז ער אויך געוועזען רב און ראש־ישיבה אין ג ר א נ א ד א. ער איז געוועזען איינער פון דיא גרעסטע תלמודיסטען אין זיין צייט. ער האָט גע־פסק'ענט שאלות און געשריעבען „תשובות" אויף פערשיעדע־נע תלמודישע פראַגען, וועלכע מען האָט איהם אָנגעפרעגט. פון זיינע תלמודישע שריפטען איז געבליעבען דער „מבוא התלמוד", אן איינלייטונג צום תלמוד. פון דיזער איינלייטונג, וועלכע געפינט זיך געדרוקט אין אלע בעסערע ש"ס אויס־גאַבען, איז צו זעהן, אז ער איז געוועזען א מענש מיט א ווי־סענשאַפטליך־דיסציפּלינירטען שכל. דיא שפּראַך איז קורץ, ריין, קלאָהר און פּשוט. נאָכדעם וויא ער גיט איבער בקיצור

א היסטאָרישע רשימה פון דיא פּאָרשטעהער פון דער טראַ־דיציע (תורה שבעל פּה) אין יעדען דור ביז איהם, נעהמט ער זיך צו געבען קורצע ערקלעהרונגען וועגען די טעכנישע אויס־דריקע, וואָס געפינען זיך אין תלמוד: וואָס הייסט „תובתא“, וואָס הייסט „ורמינהו“ און אזוי כסדר, אויף דעם זעלבען אָרט וויא עס ווערט געטהאָן איז א מאָדערנעם טעקסט־בוך פון אירגענד וועלכער וויסענשאַפט. זייענדיג אליין א פרומער און ניט צווייפלענדיג אין דער הייליגקייט פון תלמוד, איז ער דאָך געוועזען דער ערשטער, וועלכער האָט זיך ערלויבט צו זאָגען וועגען דיא „הגדות“ פון תלמוד, „אז מען דאַרף פון זיי בלויז לערנען זאכען, וואָס לייגען זיך אויפ'ן שכל“.

ער האָט געשריעבען זעהר פיעל ליעדער סאַי אין העברע־איש און סאַי אין אראַביש. עס ווערט דערצעהלט, אז ער האָט אָנגעשריעבען א ליעד אין זיעבען שפּראַכען לכבוד דעם קעניג. אין העברעאיש זיינען געוועזען זיינע דריי פּאָעטי־שע זאמלונגען. איין זאמלונג האָט געהייסען „בן תהלים“, וואו עס האָבען זיך געפונען תפילות און הימנען; א צווייטע זאמלונג האָט געהייסען „בן־משלי“, וואו עס האָבען זיך גע־פונען עפּיגראַמען און שפּריך־ווערטער; א דריטע זאמלונג האָט געהייסען „בן־קהלת“, וועלכע האָט ענטהאַלטען פילאָ־זאָפישע געדאַנקען און בעטראַכטונגען וועגען דער וועלט און דעם מענשען. פון דיא אַלע זאמלונגען איז גאַנץ ווייניג גע־בליעבען; דער בן־קהלת איז אין גאַנצען פערלאָרען געגאַנגען.

ווי א מענש פון דער גרויסער וועלט, האָט ער געשריע־בען ליעדער איבער אַלערליי טהעמען, ניט בלויז פרומע תפלות. ער האָט געשריעבען וועגען ליעבע, וועגען פריינד, וועגען לעבענס־קלוגהייט און אזוי ווייטער. פון דיא עטליכע ביישפּיעלע, וואָס ווערען דאָ געבראַכט איז דיא ערשטע א פראַגמענט פון א ליעבעס־ליעד. די איבריגע זיינען קורצע עפּיגראַמען:

תרופה בפניה ועל חוט שפתיה
ומות בעיניה ותחת למדיה

אשחק בעת תרצה ותשחק בעת אקצוף
רצונה יחדני וקצפי יחדיה.

(אויף איהר פנים און אויף איהרע ליפען ליגט א היילונג; אין איהרע אויגען און אונטער איהרע קליידער ליעגט דער טויד. איך לאך ווען זיא וויל און זיא לאכט ווען איך בין בייז; וויל זיא ווער איך פרעהליך, ווער איך בייז פאנגט זיא אן לאכען).

אשר יגע וקנה לו ספרים
ולבו מאשר בם ריק ודיקם —
כפסח אשר חקק עלי קיר
דמות רגל, ובא לקום ולא קם.

(דער וואס האט זיך אנגעקויפט ספרים און האט זיי ניט געלערנט, איז געגליכען צו א הינקעדיגען, וואס האט אויסגעמאלט א פוס אויפ'ן וואנט און וויל דערמיט געהן).

בדבר רך תדבר אל שלשה
ואם ענו לך עזות וקשה;
אלי מלך בך ישלוט ואל איש
אשר חלה חלי כבד, — ואשה.

(צו דרייען זאלסטו רעדען עדעל אפילו ווען זיי קומען דיר אן גראב: צו דעם קעניג וואס טהוט איבער דיר הערשען, צו א מאן וואס איז אויפגעשטאנען פון א שווערער קראנקהייט, און — צו א פרוי).

פון דיא ליעדער, וואס זיינען פון איהם געבליעבען זעהט מען ניט ארויס קיין גרויסען טאלאנט. עס פעהלט אין זיי דיא שעהנקייט און דיא שטארקייט, דעם טיעפען פיהלען און דיא גרויסע בעגייסטערונג, וואס מען געפינט ביי מאנכע פון דיא פריהערדיגע און ביי דיא מעהרסטע פון דיא שפעטערדיגע אידישע פאעטען. זיינע ליעדער צייכנען זיך מעהר אוים מיט זייער שכל'דיגען אינהאלט און שעהנע פארמע, וויא מיט דיא טיעפקייט פון דיא געפיהלען און פאעטישען שוואונג. א קריטיקער פון זיין צייט האט זיך אויסגעדריקט וועגען זיינע ליעדער: „זיי זיינען קאלט ווי די שנעע אויפ'ן בארג חרמון".

איבריגענס, איינער האט דאן געמוזט האבען אן אויסער־

געוועהנליכען גרויסען טאלאנט, אום צו קענען איבערקומען דיא אלערליי שוועריגקייטען, וואס דיא דאמאלסדיגע פאעטען האבען זיך אליין געשטעלט. זיי זיינען געווען שקלאפען צו דער פארמע. א חוץ דעם גראם און דעם מעטער, האבען זיי אויך געשריעבען זייערע פערזען נאכ'ן סדר פון דעם „אלף־בית" אדער לויט דיא בוכשטאבען פון זייערע נעמען. צוליעב דעם זיינען זיי מאנכעס מאל געווען געצוואונגען זאגאר צו שרייבען גענגען דעם גייסט און גענגען דער גראמאטיק פון דער שפראך, שוין ניט רערענדיג דערפון, וואס דער געדאנק איז גאנץ אפט ארויסגעקומען אזוי וויא איינגעקרעמפעט און געפעטענט. פון די דאזיגע אלע געקינסטעלטע שוועריגקייטען האבען געהאט צו ליידען אפילו אזעלכע גאונים פון דער העברעאישער פאעזיע ווי משה אבן עזרא, שלמה בן גבירול און ר" יהודה הלוי. דיא קלענערע טאלאנטען האבען נאטירליך נאך מעהר געליטען דערפון. דערצו האבען זיי גאנץ אפט אין זייערע פערזען געברויכט אנדייטונגען אויף פסוקים פון דער ביבעל און אויף תלמודישע לעגענדען אדער שפריכווערטער, אזוי אז בלויז איינער וואס איז גוט בעקאנט מיט דער ביבלישער און תלמודישער ליטעראטור קען פארשטעהן וואס זיי מיינען.

דיא מעהרסטע פון זייערע ליעדער זיינען בעשטאנען פון תפילות, סליחות און קנות, וואס האבען געטראגען א מעהר אדער וועניגער רעליגיעזען כאראקטער. דיא נעמען צו דיא דאזיגע ליעדער פלעגט געגעבען ווערען לויט דעם פלאץ, וואו זיי פלעגען געזונגען ווערען ביים דאוונען. א ליעד וואס פלעגט געזונגען ווערען לעבען דיא תפלה, וואס רעדט פון גאט'ס ליעבע צום אידישען פאלק האט געהייסען „אהבה"; א ליעד וואס איז געזונגען געווארען לעבען דעם שבח פון גאט דעם שעפפער האט געהייסען „יוצר" (דערפון נעהמט זיך דערווארט „יוצרות"). גאנץ אפט פלעגען זיי שרייבען ליעדער, וועלכע האבען זיך נאך יעדען פערז געענדיגט מיט א רעפריין, וואס דער גאנצער עולם פלעגט זינגען. אזא ליעד האט געהייסען „פזמון".

דיא צאהל פון דיא פאעטען, פילאזאפען און געלעהרטע, וואס האבען געלעבט אין דער צייט פון ר״ שמואל הנגיד, איז זעהר גרויס. דאס איז געוועזן דיא גלאנץ עפאכע פון דער אידיש־שפאנישער קולטור. אין דעם משך פון יענעם יאהר־הונדערט האט דאס אידישע פאלק זיך אליין איבערטראפען, ארויסגעבענדיג פון זיך א גאנצע רייהע פון גרויסע, מאנכע זאגאר געניאלע, מענשען. אין דיא וויטערדיגע קאפיטלען וועט נאך ווענען זיי גערעדט ווערען באריכות. דא וועלען בלויז דערמאהנט ווערען דיא וועניגער בעריהמטע פון צווישען זיי.

ר״ יונה אבן גנאח איז געוועזן איינער פון דיא טיעפסטע פארשער פון דער העברעאישער שפראך. ער ווערט בעטראכט אלס דער פאטער און דער וויסענשאפטליכער בע־גרינדער פון דער העברעאישער גראמאטיק. ער איז געוועזן דער איינציגער פון דיא געלעהרטע אין יענער צייט, וועלכער איז ניט געוועזן אין פריינדליכע בעציהונגען מיט ר״ שמואל הנגיד. דאס האט זיך גענומען דערפון, וואס ער האט גע־קריטיקירט די שפראך־טעאריען פון ר׳ יהודה אבן חיוג, וועד עס איז געוועזן שמואל הנגיד׳ס לעהרער אין העברעאיש.

ר״ יוסף בן אביתר, וואס האט געלעבט עטוואס פריהער, איז געוועזן א גרויסער תלמודיסט, וועלכער האט גע־שריעבען „תשובות״ און האט אויך געמאכט א פירוש אויף דעם תלמוד אין אראביש. ער האט אויך געשריעבען מאנכע פיוטים.

רבי יצחק אבן גאות (גאיאט) איז געוועזן א גרויסער תלמודיסט, איז בעקאנט געוועזן מיט דער גריכי־שער פילאזאפיע און איז געוועזן איינער פון דיא בעסטע פאע־טען פון זיין צייט. פון זיינע ליעדער זיינען געבליעבען בלויז אייניגע תפילות, וועלכע צייכנען זיך אויס מיט דער שעהנ־קייט פון דער שפראך און פארמע וויא אויך מיט זייער טיעפ־קייט און ווארעמקייט. אין א תפלה, וואו ער דריקט אויס דעם וועלט־שמערץ, זאגט ער:

מה יתרון לאדם / כעוף יתעופף כבודם
ואיך יתגאו בעודם / ופתאום יבוא אידם.
יבין איש לב ונבון / כי סוף כל לרקבון
ומעפר חצבכו / ועדיו עתה שבנו

קום וראה בעיניך / כי לא לך הונך
והאדם וקנינו / למחר יבוקש ואיננו.

(וואס קומט ארוים דעם מענשען פון זיין גליק, ווען ער פער־שווינדט אזוי גיך וויא א פויגעל? וויא קען ער שטאָלצירען מיט זיין מאכט, ווען דער אונגליק קומט אזוי פּלוצלונג? זאָל יעדער קלוגער מענש פארשטעהן, אז אַלץ מוז צום סוף אונ־טערגעהן. פון דער ערד גענומען און אהין געהען מיר באלד צוריק. בעטראכט דיין רייכקייט איז דאך ניט דיינע. היינט כאך ביזטו דאָ, און מאָרגען שוין — ניטאָ).

אין אַן אנדער ליעד, וועלכע הייסט „גאולה“, לאָזט ער דעם אידישען פּאָלק ריידען צו גאָט:

אסבלה נדודי / אגילה בגלותי,
אעבד מעבדי / אוחילה במחלתי.
יערב לי שביי / לא אקוץ במוסרי,
אתנה על־לחיי / עול צרי ומוסרי.
אעלז באידי / אשישה בדלותי, —
מחלי ומרודי / המה לי תהלתי!

(איך דולדע מיין וואנדער לעבען, איך פרעה זיך מיט מיין גלות; א קנעכט צו מיינע פערשקלאפער, האָף איך דאָך אין מיינע צרות. מיין געפאַנגשאפט איז מיר זיס, איך פערמיאוס ניט מיין שטראָף. דעם יאָך פון מיין פיינד טראָג איך צו־פריעדען. איך בין גליקליך אין מיין בראך, איך פרעה זיך אין מיין אָרעמקייט. מיין אונגליק און מיינע צרות, — זיי דיינען מיין רוהם!)

און ווייטער אין דעם זעלבען ליעד:

צוררי על דתך / שנאת שוא שנאוני
שקרו בבריתך / ובלא אל קנאוני,
לעבוד זולתך / כמעט החטיאוני
ואני בעודי / שמתיך אילותי, —
אעמוד על עמדי / לא אט ממסילתי!

(צוליב דיין תורה האָבען זיי מיר אזוי פיינט, מיינע שונאים. זיי פערלייקנען דיין בונד און מיט א ניט־גאָט ווילען זיי מיר בעצווינגען. צו דיענען אן אנדערען האָבען זיי מיר שיעור נים געמאכט זינדיגען. און איך, נאָך אין מיין יוגענד האָב נאָר דיר געמאכט צו מיין גאָט, — איך בלייב אויף מיין וואך, איך פערלאָז נים מיין וועג!).

עס פערשטעהט זיך, אז דיא ליעדער פערליערען זעהר פיעל פון זייער אָריגינעלער שעהנקייט אין דער פשוט'ער, פראָזאאישער איבערזעצונג. זיי פערליערען נים בלויז דעם קלאנג און דיא מוזיק, נאָר טאקע אויך א היבשען טהייל פון אינהאלט. דער לעזער, וואָס פערשטעהט העברעאיש וועט אָבער לייכט איינזעהן, אז ר״ יצחק אבן גאות קען פערנעהמען א גאנץ חשוב'ען פלאץ צווישען דיא גרויסע העברעאישע פאָעטען פון יענער צייט, און אז זיין סטיל איז שוין א גרויסער שריט פאָרווערטס לגבי דיא שרייבער, וואָס האָבען געעלבט אין דעם פריהערדיגען דור. אלס פאָעט קען ער מיט רעכט בעטראכט ווערען אלס דער בריק, וואָס בינדט צוזאמען דעם דור פאר איהם מיט דעם דור נאָך איהם.

VI.

בחיי און זיינע לעהרען. — די פליכטען פון די גליעדער און די פליכטען פון די הערצער. — בחיי׳ס פילאָסאָפיע. — זיינע ראיות וועגען דער עקזיסטענץ און די איינהייט פון גאָט. — בחיי אלס מיסטיק און דער איינפלוס פון די „סופים“. זיין מיינונג וועגען פרייען ווילען. — בחיי׳ס פּאָעזיע.

צווישען דיא אלע תלמודיסטען, פּאָעטען און פילאָזאָפען פון יענער צייט, פערנעהמט רבינו בחיי א בעזונדער פּלאַטץ. ער איז געוועזן א תלמודיסט און א דיין אין סאראָגאָסא, שפּאניען, אָבער ער האָט זיך דערמיט ניט צופריעדענגעשטעלט; ער האָט אויך געשריבען פּיוטים, אָבער דאָס איז פאר איהם געוועזן פון קלײנער וויכטיגקייט. ער איז געוועזן א בעדייטענדער פילאָזאָף און וויסענשאַפטס־מאן, ער איז בעקאנט געוועזן מיט דער פילאָזאָפיע פון אריסטאָטעל, וועמען ער ציטירט; ער ציטירט אויך עקלידס געאָמעטריע; ער האָט געוואוסט דיא פילאָזאָפישע סיסטעמען פון סעדיה גאון און דוד הבבלי אָדער אלמאָקאמעץ, וועלכע זיינען געוועזן זיינע אינדירעקטע רביים; ער איז בעקאנט געוועזן מיט די שפּראך פאָרשונגען פון זיין צייט־גענאָסע אבן־גנאח. אָבער דאָס אלץ איז ביי איהם נאָר געוועזן א מיטעל צום ציעל. און זיין ציעל איז געוועזן צו רייניגען דיא הערצער פון זיינע גלויבענס־גענאָסען, זיי צו לערנען דיא פליכטען פון דער נשמה און ניט בלויז דיא פליכטען פון דעם גוף.

פון ב ח י י ׳ ס פריוואט לעבען ווייסען מיר כמעט גאָר ניט. מיר ווייסען בלויז, אז אויף זיין עלטער, אין יאָהר 1040, האָט ער אָנגעשריעבען זיין בעריהמטע ווערק „חובות הלבבות“, דיא פליכטען פון דיא הערצער. דער חובות הלבבות איז איינער פון דיא פּאָפּולערסטע און מעהר בעקאַנטעסטע ספרים ביין אידישען פאָלק ביז היינטיגען טאָג. דאָס איז א ספר וואָס איז געלייענט געוואָרען פון אלע קלאסען, פון לומדים און פון פּראָסטען עולם, אפילו פון אונזערע באבעס און מאמעס. ער איז איינער פון דיא וועניגע ערנסטע ספרים, וואָס זיינען איבערזעצט געוואָרען אויך אין „עברי־טייטש“.

די גרויסע בעדייטונג פון דעם „חובות הלבבות“ בעשטעהט אין דעם, וואָס ער איז דער ערשטער אידישער ספר, וואו עס איז געמאכט געוואָרען א פּראָבע צו געבען און צו בעגרינדען א אידישע עטהיק, א גאנצע שיטה פון דער אידישער מאָראל. די נייעסטע קריטיק האָט, אמת, אויסגעפונען, אז בחיי איז אין זיין ארבייט שטארק בעאיינפלוסט געוואָרען פון א מאהאמעדאנישען שרייבער, וועלכער האָט וואהרשיינליך בעלאנגט צו דיא „ס ו פ י ס“ (א מיסטישע מאהאמעדאנישע סעקטע, וואָס האָט עקזיסטירט אין אכטען, נייטען און צעהנטען יאָהרהונדערט), און וועלכער האָט מיט עטליכע צעהנדליג יאָהר פאר איהם אָנגעשריעבען אן עהנליכען בוך. דאָס אָבער פערמינדערט בשום אופן ניט דיא ווערטה און דיא בעדייטונג פון דעם „חובות הלבבות“. ב ח י י האָט פערשטאנען וויא צו מאכען דערפון אן עכטען, ריין אידישען בוך.

ג ר ע ט ץ פערגלייכט ב ח י י ׳ ן צו דיא קריסטליכע לעהרער פון ערשטען יאָהרהונדערט, וואָס האָבען געזוכט אין יודענטהום די ריין־רעליגיעזע און מאראלע כונות, בעטראכטענדיג דיא צערעמאָניאלע געזעטצע פאר וועניגער וויכטיג. דער פערגלייך איז אָבער ניט אין גאנצען קיין ריכטיגער. יענע האָבען זיך געיאָגט נאָך דער נשמה פון דער תורה און אין גאנצען פערנאכלעסיגט דעם גוף, ביז וואנען זיי זיינען סוף כל סוף געבליעבען אָהן א נשמה און אָהן א גוף. ב ח י י צווייפעלט אָבער ניט פאר איין מאָמענט אין דער גרויסער וויכטיג־

קייט אָבצוהיטען דיא אַלע מצוות, וואָס געפינען זיך אין דער תורה, סאַי דיא דאָזיגע וואָס דער שכל צווינגט אונז דערצו און סאַי דיא דאָזיגע, וואָס מיר פערשטעהען ניט על פי שכל. זיי, די מצוות, זיינען ביי איהם די „חובות האברים“, דיא פליכטען פון גוף. זיי אליין אָבער, אָהן זייער אינערליכע כונה און זייער אינערליכען זינן, זיינען וויא א גוף אָהן א נשמה. זיי זיינען וויכטיג, אָבער פיעל וויכטיגער און העכער פאר זיי איז זייער מיין, זייער ציעל, זייער תכלית, זייער כונה. דאָס זיינען די „חובות־הלבבות“, די פליכטען פון דער נשמה. „דיא פליכטעז פון דעם גוף זיינען זעקס הונדערט און דריי־צעהן; דיא פליכטען פון דער נשמה זיינען פיעל מעהר“.

ב ח י י געפינט, אז זיינע צייט־גענאָסען גיבען זיך אָפּ מעהר מיט דיא פליכטען פון דעם גוף וויא מיט דיא פליכטען פון דער נשמה, און ער איז מיט זיי ניט צופריעדען. ער ביי־זערט זיך אויף דיא יעניגע, וואָס גיבען זיך אָפּ מיט אזעלכע ענינים, וואָס פערשאַפט זיי כבוד אין דיא אויגען פון דיא פראסטאַקעס. ער איז אויך ניט צופריעדען מיט דיא יעניגע, וואָס גיבען זיך אָפּ בלויז מיט לערנען דעם תלמוד און זיך מפלפל זיין וועגען אלערליי אונמעגליכע פראגען, פערנאַכלע־סענדיג דיא אמת׳ע כונה פון דער תורה. וועגען דיא לעצטע ברייננט ער א גמרא וואָס זאָגט: „דער וואָס לערנט בלויז דיא תורה“ (און טהוט ניט וואָס זיא לערנט) „איז געגליכען צו איינעם וואָס האָט קיין גאָט ניט“. דער עיקר איז א בעהעפ־טונג און ליעבע צו גאָט, ליעבע און בעוואונדערונג פון זיינע מעשים, פון דער שעפּפונג; א ריינע הארץ, א ריינער געווי־סען, א ריינע נשמה, וואָס דאָס איז דיא אמת׳ע, איננערליכע כונה פון דער תורה, „די פליכטען פון דער נשמה“.

און אזוי וויא ביז איהם, ערקלעהרט ער, האָט נאָך קיינער ניט אָנגעשריעבען אזא מין ספר, וואָס זאָל זוכען צו בעווייזען דיא וויכטיגקייט פון דיא פליכטען פון דער נשמה, האָט ער זיך גענומען צו דער דאָזיגער ארבייט. און ער שרייבט בכיון, זאָגט ער, „אין דער שפּראך וואָס אלע ריידען (אין אראביש) און אין

א לייכטען, פערשטענדליכען לשון, אָהן די שווערע און פרעמ־דע ווערטער", כדי אלע זאָלען פערשטעהען.

זיין ספר טהיילט ב ח י י איין אין צעהן קאפיטלען אָדער „שערים". דער ערשטער שער בעשעפטיגט זיך מיט דער איינהייט פון גאָט, און ער הייסט דערפאר „שער־היחוד". בחיי בעהויפטעט, אז דער וויכטיגסטער יסוד אין דער תורה איז די איינהייט פון גאָט. עס איז אָבער ניט גענוג, וואָס דיא תורה הייסט אונז ג ל ו י ב ע ן אין אן איינציגען גאָט. דער וואָס האָט דיא פעהיגקייט אין דעם וויסען איז מחויב אין דעם צו פאָרשען און עס צו בעגרינדען מיט'ן שכל און דורך דער פי־לאָזאָפיע.

דיא עקזיסטענץ פון גאָט בעגרינדעט בחיי אויף דיא פאָל־גענדע ארגומענטען:

1) קיין זאך קען זיך אליין ניט מאַכען. יעדער זאך, וואָס מיר זעהן מוז זיין געמאַכט אָדער פון אן אנדערען ענטוועדער פון זיך אליין. אויב דיא זאך האָט זיך אליין געמאַכט האָט זיא דאָך עס געמוזט טהאָן אָדער א י י ד ע ר זיא איז געוועזען ענטוועדער ש פ ע ט ע ר וויא זיא איז געוועזען. ביידע זאכען זיינען דאָך אָבער אוממעגליך. ש פ ע ט ע ר האָט זיא זיך דאָך ניט געדאַרפט מאַכען, ווייל זיא איז שוין געוועזען. א י י־ד ע ר זיא איז געוועזען, ווידער, איז זיא דאָך געוועזען גאָר נישט, און גאָר נישט קען ניט מאַכען עטוואָס.

2) דיא אורזאַכען פון זאכען מוזען זיין בעגרעניצט אין צאָהל, זיי קענען ניט זיין אונענדליך. דער מענשליכער שכל מוז קומען סוף כל סוף צו דיא לעצטע אורזאכע, וועלכע איז זעלבסט־עקזיסטירענד און דארף ניט קיין אורזאכע צו איהר עקזיסטענץ.

3) זאכען, וואָס זיינען אין זייער נאטור צוזאמענגע־שטעלט מוזען זיין געמאַכט. יעדע צוזאמענגעשטעלטע זאך האָט דאָך געמוזט געמאַכט ווערען פון זאכען, וואָס האָבען שוין עקזיסטירט פריהער. פאָלגליך, א צוזאמענגעשטעלטע זאך קען ניט זיין דיא ערשטע, ווייל דיא זאַכען פון וועלכע זיא בע־שטעהט האָבען עקזיסטירט פריהער.

נון, אלזאָ, קומט ב ח י י צום פאָלגענדען שלוס : דיא וועלט וויא מיר זעהען איהר איז א צוזאַמענגעשטעלטע. הי־מעל און ערד, דיא זונן, דיא לבנה און דיא שטערען, דער מענש, דיא חיות, דיא געוויקסען און דיא מינעראַלען. זיי אַלע בע־שטעהען פון דיא פיער עלעמענטען. וויבאַלד זיא איז א צוזאַ־מענגעשטעלטע מוז זיא זיין א געמאַכטע, מוז זיא זיין בעשאַ־פען. דער שעפער מוז נויטהווענדיגערווייזע זיין אזעלכער וואָס אי ניט בעשאַפען געוואָרען, דיא ערשטע סבה, וואָס איז אָהן אַן אָנפאַנג און אָהן אַן ענדע. ווארום קוים וועט ער האָבען אַן אָנפאַנג מוז ער דאָך אויך האָבען א שעפער, דאַן וועט הייסען, אַז דיא ערשטע סבה איז ניט דיא ערשטע סבה.

בלייבט אָבער נאָך אַלץ דיא טענה, טאָמער איז דאָס אַלץ בלויז א צופאַל, טאָמער איז דיא גאַנצע וועלט געוואָרען פון זיך אַליין אָהן אירגענד וועלכען שעפּפער. דאָס מיינט ב ח י י קען ניט געמאָלט זיין, ווייל מיר זעהען אין דער וועלט א פּלאַן און א האַרמאָניע. „ווען אימיצער וועט פערגיסען טינט אויפ'ן פּאַפּיער וועלען דערפון ניט ארויסקומען בוכשטאַבען און שורות. ווען אימיצער וועט עטוואָס אזעלכעס דער־צעהלען, וועט איהם קיינער ניט גלויבען. וויא קען מען גלוי־בען, אַז דיא שעפּפונג, וואו מען זעהט אַן עדעלערע ארבייט, א טיעפערע חכמה, זאָל זיין בלויז א צופאַל".

דיא וועלט האָט אַלזאָ ניט געקענט שאַפען זיך אַליין צו־ליעב דעם, וואָס קיין זאַך קען זיך אַליין ניט שאַפען; זיא קען אויך ניט זיין אַן עביג־עקזיסטירענדע, ווייל זיא איז א צוזאַ־מענגעשטעלטע פון יסודות, וועלכע האָבען געמוזט עקזיסטי־רען יעדער פאַר זיך נאָך איידער דיא וועלט האָט עקזיסטירט וויא זיא איז איצטער. זיא קען אויך ניט זיין דער רעזולטאַט פון א צופאַל, ווייל מען זעהט אין איהר א פּלאַן און א סדר. דערפון איז אַלזאָ געדרונגען, אַז עס איז דאָ א שעפּפער.

דער שעפּפער מוז אָבער זיין איינער. לאָמיר אָננעהמען אַז עס זיינען פעראַנען מעהר ווי איין שעפּפער, דאַן מוזען זיי זיין אָדער אין גאַנצען גלייך איינע צו דיא אַנדערע ענטווע־

דער זיך אונטערשיידען איינע פון דיא אנדערע אין געוויסע פרטים. אויב זיי זיינען גלייך איינע צו דיא אנדערע אין אלע הינזיכטען, קענען זיי דאך איינע פון דיא אנדערע ניט ווערען אונטערשיעדען, *זיינען זיי דאך איינס*. אויב דאגעגען זיי שיידען זיך יע אונטער איינע פון דיא אנדערע, הייסט דאך עס, אז יעדער איינער פון זיי בעזיצט געוויסע איינענשאפטען, וואס דער אנדערער האט נים. דאס מיינט דאך, אין אנדערע ווערטער, אז זיי זיינען ניט פאלקאם און דארום בעגרעניצט. אבער קוים זיינען זיי אין זייער וועזען בעגרעניצט, מוזען זיי דאך האבען אן אנפאנג און אן ענדע. און האבען זיי אן אנפאנג און אן ענדע מוזען זיי דאך זיין בעשאפענע, ווייל קיין זאך קען זיך דאך אליין ניט בעשאפען. וויבאלד אבער זיי זיינען בעשאפענע, קענען זיי דאך גיט זיין די ערשטע *אונבעשאפענע* סבה, וועט עס דאך הייסען, אז זיי גופא האבען איין איינציגע, ערשטע סבה, וואס האט זיי בעשאפען און וועלכע איז ערשט גאט. קורץ, דער מענשליכער שכל מוז סוף כל סוף פיהרען צו אן אונבעגרענעצטע, אונבעשאפענע, אהן אן אנפאנג און אהן אן ענדע *ערשטע איינציגע* סבה.

בעטראכטען מיר וויעדער דיא וועלט, איהר פלאן און דיא הארמאניע וואס עקזיסטירט אין איהר, וויא איין זאך שליסט זיך אין דיא אנדערע, דעם וואונדערבארען סדר אין דיא קלענסטע וויא אין די גרעסטע בעשעפעניכען, מוזען מיר זאגען, אז דאס שטאמט אב פון דיא הענד פון איין מייסטער. זעהענדיג דיא איינהייט פון דעם פלאן אין דער שעפפונג, איז ניטא קיין שכל'דיגע אורזאכע אנצונעהמען, אז עס איז פאראנען מעהר וויא איין שעפפער.

גאט איז אלזא איינער. בלייבט בלויז צו ערקלעהרען, וואס פאר א מין איינהייט ער איז. אן ארמעע איז אן איינהייט, אבער זיא בעשטעהט פון פיעלע איינצעלנע. א מענש איז איינער, אבער נאר איינער פון א מין, עס זיינען פאראנען פיעלע איינצעלנע מענשען. א מענש איז איינער, אבער ער בעשטעהט פון מעהרערע חלקים. גאט איז אן אבסאלוטע איינהייט, וואס

האָט צו זיך קיין גלייכען ניט אין זיין מין, וואָס קען ניט גע־טהיילט ווערען אין חלקים, וואָס האָט ניט קיין אָנפאנג און קיין ענדע. ער איז דיא איינהייט, וואָס איז דיא אורזאכע פון אלץ, אן איינהייט אָהן בעגרענצונגען, אן איינהייט וואָס קענען מיר זיך בלויז פאָרשטעלען אין שכל.

זייענדיג אן אבסאלוטע איינהייט און דיא ערשטע סבה פון אלץ, מוז ער זיין אונקערפּערליך. א קערפּער איז אין זיין נאטור בעגרענצט, מיט אן אָנפאנג און אן ענדע, און קען דא־רום ניט זיין דיא ערשטע סבה. ער גופא מוז האָבע א סבה צו זיין עקזיסטענץ. א קערפּער בעשטעהט פון טהיילען; און שוין דערפאר אליין קען ער ניט זיין קיין אבסאלוטע איינהייט. מען טאָר אלזאָ בשום אופן ניט טראכטען פון גאָט אלס פון א קער־פּערליכען וועזען. די פּיעלע שטעלען אין דער ביבעל, וואָס ריי־דען פון א קערפּערליכען גאָט זיינען געשריעבען געוואָרען אזוי, כדי דער מענשליכער שכל זאָל עס קענען בעגרייפען; זיי זיינען געשריעבען בלויז בדרך משל.

וואָס איז דען גאָט ? וואָס איז זיין וועזען ? דאָס זאָגט ב ח י י קענען מיר מיט אונזער שכל ניט פערשטעהן. דאָס איז גיכער א זאך פון הארצען און פון דער נשמה, וויא פון שכל. דער מענש קען עס פיהלען, פערלאנגען, שטרעבען צו איהם, אָבער ניט פערשטעהן, ניט דערגרינדען, ניט אויספּאָר־שען. ניט אונזערע חושים, ניט אונזער שכל זיינען גענוגענד צו בעגרייפען דעם וועזען פון גאָט. מיר קענען איהם ניט בעגריי־פען וויא ער איז, מיר קענען זיך אָבער איהם פאָרשטעלען פון זיינע מעשים, פון זיינע ערשיינונגען, פון דיא טהוכטסען אין דער נאטור. „וועגען גאָט“, זאָגט ב ח י י „איז איבערהויפּט ניט פּאסיג דיא פראגען : וואָס איז ער ? וויא איז ער ? וואו איז ער ? ווייל דיא דאָזיגע פראגען גופא זיינען בלויז מענשליך, ווערטער און פראגען וואָס פּאסען זיך פאר א בע־שאפענעם אָבער ניט פאר דעם שעפּפער“.

מיר קענען ניט זאָגען וואָס גאָט איז, ווייל דערמיט גופא וואָלטען מיר איהם בעגרעניצט. ווען מיר זאָגען אויף א געווי־סע זאך וואָס דאָס איז, מיינט עס דאָך, אז דאָס איז דאָס און

ניט עטוואס אנדערעס. דאס וואלט דאך הייסען, אז עס עקזיס־טירט עטוואס, וואס אין איהם איז ניטא, א זאך וואס איז אבער ניט שייך ביי גאט. מיר קענען וועגען גאט בלויז זאגען וואס ער איז ניט: ער איז ניט קיין ניט־עקזיס־טירענדער, ער איז ניט מעהר ווי אן איינהייט און ער איז ניט קיין בעשאפענער (נמצא, אחד, קדמון).

דער מענשליכער שכל איז לויט זיין טבע בעגרעניצט און ער קען דארום ניט בעגרייפען דעם וועזען פון גאט. דער מענש קען אפילו זיין אייגענע נשמה ניט פערשטעהן. פונקט וויא די מענשליכע חושים זיינען בעגרעניצט: מיט'ן אויג קען מען בלויז זעהן און מיט דעם אויער קען מען בלויז הערען, און אויך ניט אלץ קען דיא אויג זעהן אדער דער אויער הערען, אזוי איז אויך דער מענשליכער שכל בעגרעניצט בנוגע צו דער גאטהייט. מיר קענען אבער דערשפירען און דער־פיהלען גאט, ווען מיר טראכטען זיך אריין אין זיינע מעשים. דאס איז דעריבער דיא וויכטיגסטע ארבייט פון דעם מענשען. דער צווייטער קאפיטעל פון „חובות הלבבות" הייסט דארום „שער הבחינה", דער טויער פון בעטראכטונגען.

אין דעם „שער הבחינה" בעווייזט ארוים ב ח י י א גע־וואלדיגע און אן אלזייטיגע קענטניס אין די וויסענשאפטען, ווי זיי זיינען דאמאלסט געווען בעוואוסט. אין מאנכע שטעלען ווארפען זיך דורך געדאנקען, וואס זיינען אין איינקלאנג מיט אונזערע היינטיגע אנזיכטען. אזוי צום ביישפיעל רעדט ער פון „בעוועגונג" (תנועה) אלס דעם יסוד פון אלץ וואס עס עקזיס־טירט, פון אלץ וואס ו ו ע ר ט און וואס הערט אויף צו ז י י ן. אהן דעם כוח פון בעוועגונג מיינט ער וואלט קיין זאך ניט געקענט ווערען און קיין זאך ניט געקענט אויפהערען צו זיין. ער דערמאנט אויך א „כוח המושך" (א צוציהונגס קראפט), כאטש ער פערשטעהט עס אנדערש ווי נ י ו ט א ן.

ער גיט דארטען אויך אן אויספיהרליכע פיזיאלאגישע און אנאטאמישע בעשרייבונג פון דעם מענשליכען קערפער. זיין בעשרייבונג פון דעם פערדייאונגס־פראצעס, די ארבייט פון די צעהנער, דעם ושט, דעם מאגען, דעם לעבער, דיא דריזען און

דיא עקסקרעציאָנס־אָרגאנען בעווייזט, אז ער האָט געהאַט א גרויסע ידיעה אין דיא מעדיצינישע וויסענשאפטען פון יענער צייט. זיין בעשרייבונג וויא אזוי דיא פערדייטע שפייזען ווע־רען דורך קליינע אדערלעך (גידים דקים) געשיקט צום לעבער, איז זעהר אינטערעסאנט. דאן געהט ער איבער צו אן אנאליז פון דיא גייסטיגע כוחות אין מענשען און זוכט צו בעווייזען, ווי אזוי זיי זיינען אלע נויטהיג, אום צו בילדען איין גאנצעס, איין הארמאָנישעס. קורץ, אין דער גאנצער גרויסער וועלט, אין דער גאנצער נאטור, פונקט אזוי ווי אין דעם קערפּער און אין דער נשמה פון דעם איינצעלנעם מענשען זעהט ער א צוועקמעסיגקייט און א פּלאנמעססיגקייט, גאָט'ס גנאַדען און רחמנות. דיא דאָזיגע בעטראכטונגען, מיינט ב ח י י, מו־זען פיהרען דעם מענישען דערצו, אז ער זאָל זיך אָבגעבען מיט דיענען גאָט. דער דריטער קאַפּיטעל הייסט דארום: „שער עבודת אלוהים“, דער טויער פון גאָט'ס דיענסט.

דער מענש דארף דיענען גאָט, ווייל גאָט טהוט איהם גוטס. און גאָט'ס גוט טהאָן קען ניט פערגליכען ווערען מיט די גוטס, וואָס איין מענש טהוט דעם אנדערען. ווען א מענש טהוט גוטעס דעם אנדערען, טהוט ער עס פון זיין איינענע טובה וועגען. אפילו ווען דער רייכער העלפט אויס דעם אָרע־מאן איז עס אויך דערפאר, וואָס ער גופא ליידעט פון יענעם'ס צרות. ביי גאָט איז דאָס אלץ ניט שייך. ער האָט דערפון גאָר ניט. ער טהוט גוטס, ווייל ער איז בטבע גוט. דער מענש דארף דעריבער דיענען גאָט ניט ווייל ער ערווארט א בעצאָהלונג דערפאר, ער דארף ניט זיין וויא א שקלאַף וואָס ארבייט פאר א לוין, נאָר ער דארף עס טהאָן אויס ליעבע און איבערגעבענ־הייט. דער מענש דארף, פונקט ווי גאָט, אויך טהאָן גוטס צוליעב די גוטס גופא און ניט צו־ליעב אנדערע, אויסערליכע צוועקען. די מצוות און דיא געזעטצע זיינען טאקע זעהר וויכטיג, אָבער נאָר דער־פאר, ווייל זיי האָבען א ערציהערישע ווירקונג, ווייל זיי דיס־ציפּלינירען דעם מענשען און ציינען איהם אן די ריכטיגע וועג, כדי ער זאָל ניט ווערען פערפיהרט אָן א זייט און זיך אריינלאָ־

זען אין איין עקסטרעם אָדער אין דעם אַנדערען. אַזוי וויא עס איז ניט גוט זיך אין גאַנצען אריינצולאָזען אין אַלערליי וועלט־ליכע תענוגים און וואוילטאַגען, פּונקט אזוי איז ניט גוט ווען איינער זונדערט זיך אין גאַנצען אָב פון דער וועלט און פון איהרע הנאות; אַלץ דאַרף זיין מיט אַ מאָס. אַליין אָבער זייענען זיי, דיא מצוות, ניט דער עיקר. זייער אינגערליכע כונה, דיא ערהויבונג פון דעם גייסט, דיא רייניגונג פון דער נשמה, די „פליכטען פון דיא הערצער", דאָס איז דער ציעל און דאָס איז דער תכלית.

און כאָטש בחיי פּריידיגט מעססיגקייט, איז עס ביי איהם בלויז אַ פּשרה. עס קומט ביי איהם פאַר אַ שטענדיגער ראַנגלען זיך צווישען די ראַציאָנאַליסטיש־פּראַקטישע אידישע תורה און דעם מיסטישען שטרעבען פון זיין אייגענער נשמה. ער אַליין האַלט זעהר פיעל פון אבגעזונדערהייט, פון חשבון־הנפש, פון אריינטראַכטען זיך אין זיך, פון בעהעפטען זיך מיט גאָט. דאָס בריינגט ער ארוים אין דעם ניינטען קאַפּיטעל, וועל־כער הייסט „שער הפּרישות", דער טויער פון אָבגעזונדערקייט. ער גלויבט אָבער, אַז דערצו זיינען פעהיג בלויז דיא יחידי סגולה, די איינציגע אויסערוועלטע, די אמת'ע חסידים.

וויא עס איז שוין געזאָגט געוואָרען, טהיילט בחיי איין זיין ווערק אין צעהן קאַפּיטלען אָדער שערים. איין „שער" פיהרט אריין און איז צונויפגעבונדען מיט'ן נעקסטען. דער לעצטער הייסט „שער אהבת ה'". דער טויער פון גאָט'ס ליעבע. דאָס איז דיא לעצטע און דיא העכסטע מדרגה צו וועל־כע אַ מענש קען דערגרייכען, און דאָס צו ערגרייכען דאַרף ער שטרעבען. דאָס איז אַזאַ גייסטעס־צושטאַנד, אַן עקסטאַטי־שער צושטאַנד, ווען דער מענש קען זיך פעראייניגען מיט זיין בורא און פאַר איהם ווערט דאַן אַלץ קלאָהר און פערשטענד־ליך, ער ווערט אַ טהייל פון זיין ליכט. דאָס איז אַ בעהעפטונג פון דער מענשליכער נשמה צו איהר קוואַל. דאָס איז אַ צו־שטאַנד פון פאַלשטענדיגער ענטזאַגונג, ווען דיא פערלאַנגען און געלוסטען פון דעם גוף, דיא ליידען און דער צער פון „חומר" האָבען שוין לגמרי קיין בעדייטונג ניט פאַר דעם

מענשען. דער גאנצער וועזען פון מענשען ווערט גערייניגט און געלויטערט פון דיא אלע גראָבע, ערדישע פערלאנגען. דער מענש, זיין נשמה, ווערט אזוי וויא בעפרייט פון דעם גוף און ער ווערט א טהייל פון דער אונענדליכקייט. דאָס איז דער זעל־בער גייסטיגער צושטאנד, וואָס די אלטע אינדישע מיסטיקער האָבען בעצייכענט מיט דעם וואָרט „יאָגאָ“ און וואָס מען קען אָנרופען אויף אידיש דביקות. אין דעם איז בחיי שטארק בעאיינפלוסט געוואָרען פון די „ס ו פ י ס“, וועלכע זיינען שוין פריהער דערמאָנט געוואָרען. דיא פּראקטישקייט פון דער אידישער עטהיק האָט איהם אָבער ניט דערלאָזען צו פערקריכען צו וויים אין יענער ריכטונג.

* * *

ב ח י י בעריהרט אויך די פראגע וועגען פרייען ווילען. האָט דער מענש א פרייען ווילען אָדער ניט? ווי קען דער גע־דאנק פון א מענשליכען פרייען ווילען שטימען מיט דעם גע־דאנק, אז גאָט וויים אלץ פון פריהער? ב ח י י ענטזאגט זיך צו געבען אן ענטפער אויף דעם. אין מאַנכע זאכען זאָגט ער, ווייזט אויס, אז דער מענש איז פריי; אין אנדערע ווידער ווייזט אויס, אז ער איז ניט פריי. אונזער שכל, מיינט ב ח י י, איז צו שוואך און צו קליין, אז ער זאָל קענען געבען א גרינד־ליכען ענטפער אויף דער דאָזיגער פראגע. אויב אָבער מען זאָל אפילו אָננעהמען, אז אלע פאסירונגען זיינען פון פאָראויס בעשטימט פון גאָט און דער מענש קען זיי ניט ענדערען, איז דאָך אונמעגליך, אז דער גוטער און גערעכטער גאָט זאָל בע־שטראָפען א מענשען פאר א זאך וואָס ער קען זיך ניט העלפען. אין אנדערע ווערטער, טהעאָרעטיש און פילאָזאָפיש קען ניט בעוויזען ווערען, אז א מענש האָט א פרייען ווילען, אָבער פון א ריין עטהישען שטאנדפונקט מוז מען אָננעהמען, אז דער מענש האָט יע א פרייען ווילען. אין דעם איז דאָ א מערקוויר־דיגע עהנליכקייט צווישען ב ח י י׳ס און ק א נ ט׳ס לעהרען.

בחיי האָט אויך געשריעבען פּאָעזיע. זיי צייכנען זיך אוים מיט א טיעפען רעליגיעזען געפיהל און מיט אן אונענדליכע בּיינקעניס פון דער נשמה צו איהר קוואל. פון דיא בעסט בע־קאַנטע איז א קורצע ליעד אין צעהן שורות, אין וועלכע ער גיט איבער דעם אינהאלט פון זיין הויפּט ווערק, דעם „חובות הלבבות, און זיין בעריהמטע ליעד „ברכי נפשי“. דיא לעצטע איז אן אויפרוף, א „התעוררת“, צו דער נשמה, אז זי זאָל זיך ארומקוקען ארום זיך, איינזעהן דיא נישטיגקייטען פון לעבען, און שטרעבען צו איהר בורא. זי איז פול מיט דעם וועלט־וועה; „דאָס לעבען און דער טוידט“, זאָגט ער דאָרטען אין איין פּלאַץ, „געהען צוזאמען האנד אין האנד, און ווערען קיינמאָל ניט פערנאַנדערגעטהיילט. זיי האלטען אין זייערע הענד א צובראָ־כענעם בריק, אויף וועלכען אלע בעשעפּעניסען געהען דורך. דאָס לעבען שטעהט ביי זיין אריינגאנג; דער טוידט ביי זיין ארויסגאנג. דאָס לעבען בויט, דער טוידט צושטערט; דאָס לע־בען זעעט, דער טוידט שניידט; דאָס לעבען פּלאנצט, דער טוידט רייסט אוים; דאָס לעבען בעהעפט, דער טוידט צו־שיידט; דאָס לעבען זאמעלט, דער טוידט צושפּרייט. און זיי ווייסען, נשמה מיינע, אז אויך דו דארפסט אריבערגעהן דעם ראַזיינגען בריק“.

זיין שפּראך אין דיא ליעדער איז לייכט און פליססיג. עס איז א שאַד, וואָס דער חובות הלבבות איז ניט געשריעבען געוואָרען פון איהם אליין אין העברעאיש. אין מאַנכע פּלעטצער איז דיא שפּראך פון דעם איבערזעטצער ניט קלאָהר און הארט.

VII.

ר' שלמה אבן־גבירול. — דער פּאָעט פון טרויער. — זיינע פּערזענליכע ליידען און זייער איינפלוס אויף זיין פּאָעזיע. — די לעגענדע וועגען זיין טויט. — זיינע ליעדער: פּערזענליכע, נאַציאָנאַלע און רעליגיעזע־פילאָזאָפישע. — דער לאַטיינישער „פאָנס וויטאַ“ און דער העברעאישער „מקור חיים“. — אבן־גבירול׳ס שטה אין דער פילאָזאָפיע. — וואָס ער האָט מחדש געווען אין דעם ניי־פּלאַטאָניזם. — זיין לעהרע פון „ווילען“ אַלס די שאַפענדע קראַפט. — איהר ווירקונג אויף דער „קבלה“. — וואָרום זיין פילאָזאָפיע איז וועניג בעקאַנט ביי אידען.

ר' שלמה אבן־גבירול (גאַבּיראָל) איז אָהן שום ספק איינער פון דיא גרעסטע און פעהיגסטע קינדער, וואָס דאָס אידישע פאָלק האָט פון זיך ארויסגעגעבען. ער איז גרויס סאַי אַלס דיכטער און סאַי אַלס פילאָזאָף, און ער פערנעהמט אויף דיא ביידע געביטען אַזאַ חשוב׳ען פּלאַטץ, וואָס זעהר וועניגע סאַי פאַר איהם און סאַי נאָך איהם האָבען פערנומען. עס זיינען אפשר געווען ביי אידען גרעסערע פילאָזאָפען און טיעפערע דיינקער ווי ער, ווי למשל דער רמב״ם אָדער שפינאַזאַ, אָבער יענע זיינען ניט געווען קיין פּאָעטען; עס זיינען אפשר געווען ביי אידען גרעסערע פּאָעטען וויא ער, אָבער יענע זיינען ניט געווען אַזעלכע טיעפע דיינקער. און וואָס נאָך מעהר, ביי איהם געהען דיא ביידע מעלות צוזאַמען און זיי ווערען איינס: ער דיכטעט וויא אַ פילאָזאָף און פילאָזאָפירט וויא אַ פּאָעט.

וועגען זיין פּאָעזיע שרייבט יהודה אלחריזי, אַ שפּעטערדיגער פּאָעט און קריטיקער: „אין פערגלייך צו

שלמה׳ס ליעדער זיינען אלע פריהערדיגע פּאָעטען און זייערע ליעדער געווען גאָר נישט און גאָר נישט. לגבי איהם זיינען דיא גרעסטע קליין. ער איז דער איינציגער, וואָס האָט דערגרייכט די העכסטע מדרגה פון דיכטער־קונסט. אלע וואָס זיינען געקומען נאָך איהם, האָבען געלערענט פון איהם".

ווענען זיין פילאָזאָפיע איז די מיינונג פון מאנכע מאָדערנע פארשער, „אז ער איז דער טיעפסטער און אָריגינעלסטער דיינקער צווישען דיא אידען און די אראבער" (שטיינשניידער). גרעטץ רופט איהם אן „דער אידישער פלאטא".

שלמה אבן־גבירול׳ס ליעדער, וועלכע זיינען געווען זעהר פיעל אין צאָהל, זיינען נאָך ביז היינטיגען טאָג ניט צונויפגעקליעבען געוואָרען אין איין זאמלונג. פיעלע פון זיי זיינען אין גאנצען פערלאָרען געגאנגען, א גרויסער טהייל איז צושפּרייט און צו־וואָרפען אין דיא פערשיעדענע „סדורים" און „מחזורים" און נאָך א היבשער טהייל געפינט זיך אין אלטע מאנוסקריפּטען אין פערשיעדענע ביבליאָטהעקען. ערשט אין לעצטען יאָהרהונדערט האָבען זיך געפונען איינינע געלעהרטע וויא זאקס און דוקעס, וואָס האָבען ארויסגעגעבען ניט קיין פאָלשטענדיגע זאמלונגען פון זיינע ליעדער.

נאָך ערגער איז געווען דער מזל פון זיינע פילאָזאָפישע ספרים. זיין הויפּט־ווערק איבער פילאָזאָפיע האָט ער געשריבען אין אראביש. דער אָריגינאל פון דער דאָזיגער ווערק איז פערלאָרען געגאנגען. צום גליק אָבער איז געבליעבען א לאַטיינישע איבערזעטצונג, וואָס איז געמאכט געוואָרען אין צוועלפטען יאָהרהונדערט אונטער דעם נאָמען „פאָנס־וויטא", דער קוואל פון לעבען. דער נאָמען פון דעם פערפאסער איז פערגרייזט געוואָרען פון דיא פערשיעדענע איבערשרייבער. פון אבענגעבירא ל איז געוואָרען אווענגעבראל, דאן אווענסעבראל, אוויסעראל און אוויסעבראן. קיינער האָט ניט געוואוסט, ווער ער איז. די קריסטען האָבען מיט איהם געשטאָלצירט אלס זייערען א פילאָזאָף; די אראבער ווידער האָבען איהם בעטראכט אלס אן אראבישען פילאָזאָף. קיינעם איז ניט

איינגעפאלען, אז דער דאזיגער א ו ו י ס ע ב ר א ל אדער א ו ו י ס ע ב ר א ן, וועמעס גרויסע בעדייטונג איז פון אלעמען אנערקענט געווארען, איז דער אידישער א ב ן־ ג ב י ר ו ל.

אין יאהר 1846 האט דער אידישער געלעהרטער ש ל מ ה מ ו נ ק געפונען א קאפיע פון דעם „פאנס וויטא" אין לאטייניש. אין דער זעלבער צייט האט ער אויך געפונען פראגמענטען פון א העברייאישער איבערזעצונג, וואס איז געמאכט געווארען אין דרייצעהנטען יאהר־הונדערט פון ר' ש ם ־ ט ו ב פ א ל ק י י ר א, אונטער דעם נאמען „לקוטים מספר מקור חיים". אויסציגע פון דעם ספר „קוואל פון לעבען". וויא עס איז צו זעהן פון דעם נאמען, איז דיא העברייאישע איבערזעצונג ניט קיין פאלשטענדיגע. פ א ל ק י י ר א האט זיך בענוגענט דערמיט וואס ער האט איבערגעגעבען דיא הויפט־געדאנקען פון אבן־גבירול'ס שטה אין דער פילאזאפיע. נאך א גענויע פארשונג און קריטישע אונטערזוכונג, פערגלייכענדיג דיא לאטיינישע מיט דער העברייאישער איבערזעצונג, איז מ ו נ ק געקומען צום שלוס, אז דער א ו ו י ס ע ב ר א פון דעם „פאנס וויטא" איז קיין אנדערער וויא א ב ן ־ ג ב י ר ו ל פון דעם „מקור חיים". דיא רעזולטאטען פון זיין ארבייט האט ער אבגעדרוקט אין א פראנצויזישען בוך, וואו עס געפינט זיך א חוץ די איבערזעצונג פון דעם לאטיינישען „פאנס וויטא" אויך דער העברייאישער „לקוטים מספר מקור חיים".

* * *

וועגען אבן־גבירול'ס לעבען האבען מיר גאנץ ווענינ ידיעות. זיין פאטער, ר' י ה ו ד ה, האט געלעבט אין ק א ר ד א ו ו א. צוליעב די אונרוהען וואס זיינען דארטען פארגעקומען, וועגען וועלכע עס איז שוין גערעדט געווארען אין א פריהערדיגען קאפיטעל, איז ער מיט פיעלע אנדערע אידען געצוואונגען געווארען פון דארטען צו אנטלויפען. ער האט זיך בעזעצט אין מ א ל א ג א, וואו אבן־גבירול איז געבארען געווארען אין יאהר 1021.

ווען ער איז נאָך געווען גאַנץ יונג, האָט אבן גבירול פערלאָרען זיינע עלטערען. ער איז געבליעבען אליין און איינזאַם אויף דער גרויסער, ברייטער וועלט, אָהן עלטערען, אָהן ברידער און שוועסטער, אָהן קרובים און פריינד. וויא שטאַרק ער האָט געפיהלט דיא דאָזיגע איינזאַמקייט קען מען זעהן פון מאַנכע פון זיינע ליעדער, וועלכע ער האָט געשריבען נאָך אין זיין פריהער יוגענד. אין זיי בעקלאָגט ער זיך זעהר ביטערליך אויף זיין פינסטערען מזל, אויף זיין עלענדקייט, אויף אַלע זיינע צרות און יסורים. צווישען דיא אַלע העב־רייאישע פּאָעטען איז אבן־גבירול דער ערשט׳ער, וואָס בע־שעפטיגט זיך אין זיינע ליעדער אַזוי פיעל מיט זיין אייגענער פּערזאָן, מיט זיינע פּערזענליכע צרות און ליידען. זיין לעבען אַלס פערלאָזענער יתום, וואָס האָט פון איהם גערויבט דיא פריידען פון דער יוגענד, האָט איהם געמאַכט קלוג און ערפאַהרען פאַר דער צייט. ער האָט ניט געוואוסט פון קיין קינדהייט און האָט ניט געוואוסט פון קיין יוגענד, און דאָס פעהלט טאַקע אין זיינע ליעדער. מיט דער אויסנאַהמע פון א טרונק־ליעד (שיר היין), געפינט זיך ביי איהם קיין איינ־ציגע ליעד ניט, וואָס זאָל זינגען וועגען לוסט, וועגען ליעבע און וועגען דיא לעבענס־פריידען. זיין מוזע איז שטענדיג וויא געקליידעט אין שווארצען; ער האַלט שטענדיג אין איין טרויערען. אין זיין יוגענד קלאָגט ער אויף זיינע פּער־זענליכע צרות; שפּעטער וויינט ער אויף דיא צרות פון דעם אידישען פאָלק און דאַן ווידער יאָמערט ער אויף דיא צרות פון דעם גאַנצען מענשען־געשלעכט, פון דער גאַנצער מענש־הייט. זיינע טיעפסטע און טרויערינסטע ליעדער זיינען דיא יעניגע אין וועלכע ער בעקלאָגט דעם מענשליכען שיקזאַל, דיא נישטיגקייט און נאַרישקייט פון דעם מענשליכען לעבען. ער איז דער פּאָעט פון דעם גרויסען וועלט־צער.

זיין גרויסער אומעט און צער טרייבט איהם אָבער ניט צו פערצווייפלונג און צום פּעסימיזם. ער געפינט שוץ און רעטונג אין א טיעפען, אַלץ אומפאַסענדען, גלויבען. נאָכ־דעם וויא ער האָט לאַנג געגריבעלט און געזוכט, נאָכדעם וויא

ער האָט מיט זיין שכל געפאָרשט און גע׳חקרן׳ט וועגען דעם אָנפאַנג פון אַלע אָנפאַנגען און וועגען דיא ענדע פון אַלע ענדען, וועגען דער גאָטהייט, וועגען דעם תוך פון דיא זאַכען, וועגען דעם צוועק און תכלית פון לעבען און דיא אַלע אַנדערע אייביגע שאלות, נאָכדעם וויא ער איז געקומען צו יענעם גראָבען, גרויען וואַנד דורך וועלכען דער מענשליכער שכל וועט קיינמאָל ניט דורכברעכען, איז ער אריינגעפאַלען אין א מין רעליגיעזען עקסטאַז, אין א הויכע רעליגיעזע בעגייס־טערונג. ער האָט דעם גאָט ניט געפונען מיט זיין שכל, ער האָט איהם אָבער דערפיהלט אין זיין הארצען. ער האָט זיך אָנגעפאַנגען פיהלען א טהייל פון דער גרויסער שעפּפונג, א טהייל פון דעם שעפּפער גופא, ווארום שעפּפער און שעפּפונג איז לויט זיין פילאָזאָפיע אייגענטליך בלויז א י י נ ס. עס איז נאָר אַן אונטערשיעד אין דער מ ד ר ג ה, אָבער ניט אין ע צ ם. אין דער שטארקייט פון זיין רעליגיעזען פיהלען איז דאָ א גרויסע עהנליכקייט צווישען איהם און זיין עטוואָס עלטערען צייט־גענאָסע ב ח י י א ב ן פּ א ק ו ד א.

און ווען ער האָט דערגרייכט דיא דאָזיגע הויכקייט פון רעליגיעזען פיהלען זיינען ביי איהם פערשוואונדען אַלע אונטערשיעדען פון דיא אַלע אָנגענומענע רעליגיאָנען. איד, קריסט, מאהאָמעדאַנער און געצענדיענער זיינען גלייך. זיי שטרעבען אַלע צום זעלבען ציעל, זיי מיינען אַלע דיא זעלבע זאַך, דיענען אַלע צום זעלבען גאָט, אפילו ווען זיי געהן אויף פערשיעדענע וועגען, אפילו ווען זיי געהען אויף קרומע און ניט ריכטיגע דרכים. זיי מעגען אפילו בלאָנדזשען, אָבער זיי מיינען גוט. „דו ביסט גאָט, און אַלע בעשאַפענע זיינען דיינע קנעכט און דיענער. פון דיין כבוד ווערט ניט געמי־נערט דורך דעם, וואָס זיי דיענען צו אנדערע, ווארום זייער אַלעמעס כונה איז צו קומען צו דיר. זיי זיינען וויא בלינדע, וואָס בלאָנדזשען זוכענדיג דעם קעניג׳ס וועג“ („כתר תורה“).

* * *

וואו שלמה אבן־גבירול האָט זיך אויפגעהאַלטען אין

זיינע קינדערשע יאָהרען, איז ניט בעקאַנט. עס איז אויך ניט בעוואוסט, ווער עס זיינען געווען זיינע רביים אין העבּ־רייאיש, תלמוד און פילאָזאָפיע. ווען ער איז אַלט געווען זיבעצעהן יאָהר געפינען מיר איהם אין ס א ר אַ ג אָ ס א, אין דיא הויז פון י ק ו ת י א ל א ב ן ה א ס א ן.

י ק ו ת י א ל א ב ן ־ ה א ס א ן האָט פערנומען א גרויסע רעגיערונג ־ שטעלע אין דעם קעניגליכען הויף פון ס א ר א ג א ס א, אַן עהנליכע שטעלע צו דיא, וואָס ש מ ו א ל ה נ ג י ד האָט פערנומען אין ג ר א נ א ד א. וויא שמואל הנגיד אַזוי איז אויך י ק ו ת י א ל געווען א ליעבהאָבער און אונטערשטיצער פון פּאָעטען און געלעהר־טע, כאָטש ער אַליין שיינט ניט געווען צו זיין איינער פון זיי, וויא עס איז געווען דער פאַל מיט שמואל הנגיד.

דער דאָזיגער י ק ו ת י א ל, ווען ער דיא פּאָעטען פון זיין צייט בעזינגען אַלס גרויסען הערשער און נאָך גרע־סערען מענשען־פריינד, האָט אריינגענומען דעם אָרימען בן־גבירול צו זיך אין הויז און האָט איהם בעזאָרגט מיט אַלעס נויטיגען. דאָס איז געווען דיא בעסטע און גליקליכסטע צייט פון זיין לעבען. זיין גליק האָט אָבער ניט לאַנג גע־דויערט. דער שלים־מזל האָט אַזוי וויא פערפאָלגט דעם יונגען פּאָעט. אין א קורצע צייט שפּעטער וויא אבן־גבירול איז אָנגעקומען אין י ק ו ת י א ל׳ס הויז האָט אויס־געבראָכען א בירגער־קריעג אין סאראגאסא. דיא אורזאכען פון דעם בירגער־קריעג זיינען ניט בעקאַנט; עס איז וואהר־שיינליך געווען איינע פון יענע פּאַלאַץ־רעוואָלוציאָנען, מיט וועלכע דער מיטעלאַלטער איז אַזוי רייך. אַן אָנקעל פון דעם קעניג איז געווען דער אָנפיהרער פון דיא רעבעלען. זיי האָבען זיך אריינגעכאַפּט אין פּאַלאַץ און האָבען ערמאָרדעט דעם קעניג. דערביי האָבען זיי נאַטירליך אויך ניט געשאָ־נעוועט דעם קעניג׳ס פריינד און ראַטהגעבער. יקותיאל אבן־האסאן איז ארעסטירט געוואָרען און שפּעטער האָט מען איהם הינגעריכטעט.

א ב ן־ג ב י ר ו ל איז ווידער געבליבען אליין און אָהן שום שטיצע. נאָך זיין בעשיצער'ס טויט האָט ער זיך לאנג ניט געקענט אויפהאלטען אין סאראגאסא. ער האָט געגען זיך ערוועקט דעם צאָרן פון דיא ס א ר א ג א ס א ר נכבדים דערמיט, וואס ער האָט זיי שטאַרק אטאקירט אין איינעם פון זיינע ספרים. ער האָט אפילו זייערע נעמען ניט דערמאָהנט, אָבער זיי האָבען זיך דערקענט. ער איז געצוואונגען געוואָרען צו פערלאָזען דיא שטאָדט און אָנ־פאנגען צו פיהרען א וואנדער־לעבען. דאָס האָט פּאסירט אין יאהר 1045, ווען אבן־גבירול איז אלט געווען קרוב פון פינף און צוואנציג יאָהר.

נאָך א לענגערען אָדער קירצערען ארומוואנדערען איז ער אָנגעקומען קיין ג ר א נ א ד א, וואו ר' ש מ ו א ל ה נ ג י ד האָט איהם מקרב געווען און אריינגענומען צו זיך אין הויז. אבן־גבירול האָט ווידער געפונען רוהע פאר א געוויסע צייט. אין יענער צייט האט ער זיך, וויא עס ווייזט אויס, אָפּגעגעבען מיט'ן שרייבען זיינע פילאָזאָפישע און עטהישע ווערק. לאנג אָבער האָט ער זיך אויך ביי שמואל הנגיד ניט אויפגעהאלטען. צוליעב אן אונבעקאנטע סיבה איז פאָרגעקומען א פערפרעמדונג צווישען זיי ביידען.

פון זיין ווייטערען לעבען ווייסען מיר גאָר ניט. מיר ווייסען אפילו ניט וויא לאנג ער האָט געלעבט און וואו ער איז געשטאָרבען. לויט דער בעהויפּטונג פון י ה ו ד ה א ל ח ר י ז י, איז ער געשטאָרבען נאָך גאר יונג, פאר דריי־סיג יאָהר. ג ר ע ט ץ מיינט, אז ער איז געשטאָרבען אין יאָהר 1069 אָדער 1070, אלזאָ אין עלטער פון קרוב פופציג יאָהר. גרעטץ דרינגט עס ארויס פון א ליעד, וואו עס ווערט דערמאָהנט, אז עס איז שוין 461 יאָהר זינט דאָס אידישע פאָלק ליידט פון דיא מאהאָמעדאנער, אלזאָ אין יאָהר 1068. אנדערע היסטאָריקער מיינען, אז ער איז געשטאָרבען אין יאָהר 1058. עס איז אָבער ניטאָ קיין גרונד פאר וואָס מען זאָל ניט אָננעהמען דיא עדות פון א ל ח ר י ז י, וועלכער האָט געלעבט אין דרייצעהנטען יאָהר־הונדערט, סך הכל צוויי

הונדערט יאָהר שפּעטער נאָך אבן־גבירול. וויא דיא זאָך זאָל ניט זיין, בעשטימט ווייס מען ניט ווען ער איז געשטאָרבען.

עס איז אויך ניט בעוואוסט ו ו א ו ער איז געשטאָרבען. דיא פאָלקס־פאַנטאזיע האָט בעשאפען א שעהנע לעגענדע וועגען זיין טויט. דיא דאָזיגע לעגענדע דערצעהלט: „אַן אראבישער דיכטער, וועלכער האָט זיך געפיהלט זעהר שטארק געקריינקט, וואָס אבן־גבירול׳ס ליעדער זיינען בעסער און מעהר בעריהמט פון זיינע, האָט איהם פון קנאה ערמאָרדעט. צו פערבאָרגען זיין פערברעכען האָט ער דעם קערפּער פון דעם ערמאָרדעטען פּאָעט בעגראָבען אין זיין גאָרטען אונטער א פייגענבוים. פון דאמאָלס אָן האָט דער בוים אָנגעפאנגען צו בליהען און בריינגען פרוכט פריהער וויא אַלע אנדערע בוימער. דיא פרוכט זיינען אויך געוועזען אויסערגעוועהנליך שעהן און זיס. דער קלאנג וועגען דעם וואונדערבארען פייגען־בוים האָט זיך גענומען פערשפרייטען איבערן גאַנצען לאַנד ביז עס איז אָנגעקומען צום קעניג, וועלכער האָט געהייסען די גאנצע זאַך אויספאָרשען. דער מערדער האָט זיך דאַן מודה געווען אין זיין פערברעכען, און ער האָט בעקומען זיין שטראָף“.

*　　*　　*

זיין פּאָעטישער טאַלאַנט האָט זיך ביי איהם גענומען פערנאַנדערבליהען, ווען ער איז נאָך געווען א גאַנץ יונגער אינגעל. צווישען זיינע איבערגעבליעבענע ליעדער געפינען זיך צוויי אין וועלכע ער אליין דערצעהלט, אז ער איז בלויז זעכצעהן יאָהר אַלט. ער האָט זיך שוין דאמאָלס אויסגעצייכענט מיט דער רייכקייט און ווייכקייט פון זיין שפּראַך, מיט זיין שעהנער פאָרם און מיט דער לייכטקייט פון זיינע גראַמען.

דיא דאָזיגע צוויי ליעדער זיינען כאראקטעריסטיש פאַר דעם פּאָעט און זיין נשמה־צושטאַנד אין יענער צייט. אין דער ערשטער ליעד זעהט מען ארויס דעם שטאָלצען, זעלבסט־בעוואוסטען, כמעט זעלבסט־בעריהמערישען, יונגען בחור׳ל.

וועלכער איז אזוי זיכער אין זיינע כוחות און צווייפעלט ניט פאר א מאָמענט אין זיין גרויסקייט און בעדייטונג: די זעלבסטזיכערקייט און זעלבסטצופריעדענהייט פון דער יוגענד. אין דער צווייטער ליעד זעהט מען דעם איינפלוס, וואָס זיינע פערזענליכע ליידען האָבען שוין דאמאָלס אויסגעאיבט אויף זיין פּאָעזיע.

.1

איך בין דער דיכטער, דאָס ליעד איז מיין קנעכט;
איך בין דאָס פיעדעל — צום שפּיעלען געגעבען.
מיין גוף געהט ארום אויף דער ערד, און מיין זעעל
אריבער די וואָלקענס צום הימעל טוט שוועבען.
מיין הארץ איז פערשטענדיג ווי ס׳הארץ פון א גרייז
און בין ערסט אין זעכצעהנטען יאָהר פון מיין לעבען.

.2

געמישט איז מיט זאָרג מיין געזאַנג
און מיין שמחה — מיט טרויער.
איך זעה מענשען לאכען, און איך —
אויף מיין לעבען איך וויין און בעדויער.

ווי פאסט עס, איך פרעג דיך, מיין פריינד,
פאר א אינגעל פון זעכצעהן
ניט שיינען מיט באַקען ווי רויזען צובליהטע,
נאָר קלאָגען און קרעכצען?

פון קינדווייז נאָך אָן האָט מיין אייגענע הארץ
מיך פער׳משפט צום טרויער:
דערפאר איז מיין לעבען בעטריעבט,
איך בעוויין און בעדויער.

(איבערזעצט פון ה. לייוויק).

דיא טראגישע ענדע פון זיין פריינד און בעשיצער יקותיאל אבן־האסאן האָט געמאכט צ שוידער

ליכען איינדרוק אויף דעם יונגען פּאָעט, וועלכער האָט וועגען דעם אָנגעשריעבען מעהרערע הספּד־ליעדער. דיא דאָזינע ליעדער האָבען געמאכט אונשטערבליך דעם נאָמען פון: י ק ו ת י א ל א ב ן ־ ה א ס א ן. דאָ וועט זיין גענוג צו בריינגען בלויז א פּאָר פּערזען פון זיי:

.1

זעה ווי שעהן איז די זון ביים פערגעהן,
ווי זי וואָלט אין וויאָלעט זיך פערהילט;
זעה דעם הימעל צו דרום און צפון,
און דעם מערב אין פורפור צושפּיעלט.

די זון וועט דער וועלט באלד פערלאָזען,
דער אבענד קומט שטיל און קומט קיהל,
און דער הימעל ווערט פינסטער, ווי ער וואָלט
בעטרויערט דעם טוידט פון י ק ו ת י א ל.

.2

ניט וואונדערט זיך מענשען אויף זון און לבנה,
וואָס זיינען פערטונקעלט געווארען.
ווען זיי וואָלטען פיהלען מיין הארץ און מיין ווייטאָג,
זיי וואָלטען צעשפּרונגען געווארען.

(איבערזעצט פון נפתלי גראס).

ווען ער איז געוואָרען עלטער דאָט ער אזוי וויא שלום געמאכט מיט זיין שיקזאַל. ער בעקלאָגט זיך ניט מעהר אזוי ביטער אויף זיינע אייגענע פּערזענליכע ליידען. דיא צרות פון דעם גאנצען כלל, דער לאנגער, ביטערער גלות, דיא אידישע/פערשקלאפונג און דיא האָפנונג אויף דיא ערלייזונג ווערען דיא טהעמאן פון זיינע ליעדער. זיין אייגענער צער און אונגליק ווערט וויא פערלאָרען אין דעם גרויסען צער און אונגליק פון גאנצען פאָלק.

* * *

שלמה אבן־גבירול איז איינער פון די ערשטע און גרעסטע אידישע נאַציאָנאַלע פּאָעטען. אַ חוץ ר׳ יהודה הלוי, וועלכער האָט געלעבט שפּעטער פון איהם און איז געווען געוויסערמאסען זיין נאכפאָלגער, געפינט זיך קיינער ניט, וואָס זאָל זיך קענען פערגלייכען מיט איהם אין דיעזער הינזיכט. דער נאציאָנאַלער וועהטאָג און דער חורבן פון לאנד און אומה זיינען גאנץ אָפט די טהעמען פון זיינע טרויער־ליעדער און תפילות. די אידישע האָפנונג אויף דער גאולה, וואָס איז נאָך ניט מקוים געוואָרען; דער לאנגער גלות, וואָס קיינער וויים ניט, ווען עס וועט נעהמען אַ סוף צו איהם ווערט בעקלאָגט אין פאָלגענדען ליעד:

שפּראָץ אויף, דוד׳ס שטאָם, און בליה אויפ׳ס ניי!
גענוג בעגראָבען זיין—דער ווינטער איז פארביי.
פארוואָס זאָל האר דורך קנעכט געפייניגט זיין מיט שאַנד?
ווי לאַנג וועט יעקב זיין געדריקט פון עשיו׳ס האַנד?
שוין טויזענד יאהר איז מיר מיין גלות־לעבען שווער,
און וואַנדער ווי אַ פויגעל אין מדבר וויסט און לעער.
און קיינער ברענגט קיין טרויסט—גאָט׳ס מלאך איז פערשטומט!
ווער קען ענטפלעקען מיר דעם טאָג פון אויסלייזונג ווען קומט?

(איבערזעצט פון ב. ר. ביעלאסטאצקי.)

די פאָלגענדע פערזען זיינען אויסציגע פון אַ ריהרענדע תפלה, אין וועלכער דאָס אידישע פאָלק בעקלאָגט זיך, פאר וואָס גאָט לאָזט איהם אזוי לאנג שמאכטען אין גלות:

געפאַנגען און געפלאָגט אין לענדער וויים און פרעמד,
גענומען פאר אַ דיענסט און ווי אַ דיענסט פערשעמט,
פון זינט האָסט מיך פערלאָזען, וואַרט איך אויף דיין גליק.

איך, פיעל געפלאָגטער, קעהר מיך אום אהיים צוריק,
אָן ענד האָט יעדער אָנהויב, מיין בראָך האָט ניט קיין ענד,
מיין וואונד האָבען די יאָהרען פערהיילען ניט געקענט.
אין גלות'דיגען זומפּ בין איך פערזונקען טיעף
און קיינער שטעלט קיין מאַסטבוים ארויסצוציהען מיין שיף.

* * *

ווי לאַנג וועסטו אזוי נאָך האַלטען מיך אין שאַנד?
ווען וועט דאס קול פון טערקעלטויב זיך הערען אין מיין לאַנד?

(איבערזעצט פון אוערבאך.)

אזעלכע ליעדער וואָס דריקען אוים דעם נאַציאָנאַלען וועה און די נאַציאָנאַלע האָפנונג געפינען זיך ביי גבירול א היבשע צאָהל. אבער פיעל מעהר אין צאָהל און אויך טיעפער און לירישער זיינען זיינע ריין רעליגיעז־פילאזאָפישע ליעדער. אין זיי בעקלאָגט ער דעם צער און וועהטאָג פון דעם מענשען בכלל, ניט בלויז פון דעם אידען אלס איד; זיי זיינען אל־געמיין מענשליך.

\ אבן־גבירול, ווי מיר וועלען ווייטער זעהן, איז אין זיין פילאָזאָפיע שטארק בעאיינפלוסט געוואָרען פון פּלאַ־טאָ און זיינע שפּעטערע תלמידים, איבערהויפּט פון פּלאָ־טינוס. [דער יסוד פון דעם אמת'ען וויסען, פון דער ריינער ערקענטניס, זיינען ניט אונזערע חושים, נאָר דער שכל. די מענשליכע חושים זיינען אין זייער טבע בעגרענעצט און אלץ וואָס זיי בעגרייפען זעהען נאָר די ערשיינונגען פון די זאכען, אבער ניט די זאכען גופא, אין זייער עצם. א חוץ די וועלט פון ערשיינונגען, א חוץ די וועלט וואָס מיר בעגרייפען דורך אונזערע חושים, וועלכע מוז זיין מטושטש און ניט קלאָר, ווייל אונזערע חושים זיינען בעגרענעצט, איז דאָ די אמת'ע וועלט, די וועלט פון ווירקליכקייטען, די וועלט ווי זי איז, די

„אידעען־וועלט“, ווי פּלאטאָ רופט עס אָן.¹) די מענשליכע נשמה איז אַ טייל פון דער גרויסער וועלט־נשמה. איידער זי קומט אריין אין גוף פיהרט זי אַ ריין־רוחניות'דיגען לעבען. בשעת זי געפינט זיך אין יענעם צושטאנד זעהט זי און בעגרייפט די אמת'ע וועלט, די וועלט ווי זי איז און ניט בלויז ווי זי ערשיינט,—די „אידעען־וועלט“. קומט זי אָבער אריין אין גוף ווערט זי פעראונריינינגט און פערגרעבט דורך די ליידען און פערלאנגען פון דעם קערפּער. זי קען מעהר ניט בעגרייפען דעם ריינעם אמת; זי זעהט די וועלט בלויז דורך די חושים, דורכ'ן גוף: זי זעהט בלויז אן אפשפּיעגלונג פון דער ווירקליכקייט, א מעהר אדער ווענינער עהנליכען בילד, אבער ניט די זאכען גופא.

דער גוף איז פאר דער נשמה אזוי ווי א תפיסה. ער דערלאָזט איהר ניט אריינדרינגען אין די עולמות העליונים פון וואנען זי שטאמט; ער דערלאָזט איהר ניט הנאה האָבען פון דער לויטערקייט פון דער „אידעען־וועלט“. די נשמה רייסט זיך אבער פון איהר תפיסה, זי שטרעבט אהין פון וואנען זי קומט. זי האָט אַ געוואלדיגע תשוקה, אַ מין ברענענדע ליעבע (דער „עראָס“ פון פּלאטאָ) זיך צו פעראייניגען און בעהעפטען מיט איהר מקור. און געלינגט דעם מענשליכען שכל אריינצודרינגען אין דער „אידעען־וועלט“, אין די „עצמיים הפשוטים“, ווי גבירול רופט זיי אָן, „איז עס די גרעסטע רוהע און דער העכסטער פערגניגען“.

¹) פאר אבן־גבירול איז זיין פילאָזאָפיע געווען מעהר ווי א פילאָזאָפיע, מעהר ווי א בעשטימטע וועלט־אנשויאונג, מעהר ווי אן איבערצייגונג און מיינונג. זי איז אזוי ווי א טהייל פון זיין וועזען. ער האָט ניט בלויז געדענקט, נאָר טאקע אויך געפיהלט פּלאטאָניש, אויב מען קען זיך אזוי אויסדריקען. ער האָט זיך געפיהלט אלס א טהייל פון דער גרויסער וועלט־נשמה, מיט וועלכע ער דאַרף זיך צוזאמענגיסען, ווייל נאָר אין דעם בעשטעהט דער אמת'ער מענשליכער גליק. אין אַ שטעלע פון זיין ספר „מקור חיים“ רעדט

ער פון אן עקסטאסטישען צושטאנד, אין וועלכען דער מענש קען זיך דערהויבען צו אזא הויכקייט, אז ער זאל מיט'ן שכל קענען דערגרייכען צו די העכסטע ספערען. „דו וועסט זיין איינס מיט זיי און אין זיי".

אט די דאזיגע געפיהלען דריקט ער אויס אין זיינע רעליגיעזע ליעדער. זיי זיינען אן אויסגוס פון זיינע אינערליכסטע געפיהלען, א „השתפכות הנפש", א חשבון צווישען מענש און גאט, א שטרעבען און א תשוקה פון זיין נשמה זיך צו בעהעפטען מיט איהר קוואל.

זיינע תפילות זיינען ניט קיין תחנונים און בקשות אויף לאנג לעבען, אויף נחת פון קינדער אדער אויף פרנסה. דאס זיינען אלץ קליינינגקייטען, אלץ שפל'ע און ניט וויכטיגע ענינים, וועגען וועלכע עס לוינט זיך גאר ניט צו זארגען. וואס פאר א ווערטה האט דער מענשליכער גליק אדער אונגליק, ווען דאס גאנצע ערדישע לעבען איז איין גרויסער צער? וואס טויג דאס מענשליכע לעבען, ווען עס ענדיגט זיך סיי ווי סיי מיט'ן טויט? וואס טויג דאס מענשליכע גליק, ווען עס איז סיי ווי סיי בלויז א רגע? וואס טויג איהם זיין עשירות, זיין גדולה און זיין כבוד, ווען ער קען זיי ניט מיטנעהמען מיט זיך אין קבר? אט דיעזע טרויעריגע געדאנקען וועגען דעם וועלט־שמערץ טרייבט אבער ניט גבירול'ן צו פערצווייפלונג און צום פעסימיזם. אין זיין רעליגיעזען עקסטאז געפינט ער אן אויסוועג: דער מענש האט א העכערען ציעל, א העכערע אויפגאבע—ער דארף שטרעבען זיך צו פעראייניגען מיט זיין מקור. צו וואס זיך קלעמען און זארגען וועגען די קליינליכע, אלטעגליכע צרות? צו וואס זיך פרעהען מיט'ן נארישען, פערפליהענדען ערדישען גליק?

פערגעס אן דיין טרויער,
מיין אונרוהיג הארץ.
ניט פארכט און בעדויער,
דעם ערדישען שמערץ.

באַלד וועט פון דיין קערפּער
דאָס לעבען פערגעהן,
און אלץ ווערט צונישט,
גלייך ס'וואָלט גאָרניט געווען.
דו מוזט אָבער ציטערן
פאַר'ן טויט, פאַר דעם ביטערן,
מוזט האָפען און בעטען
צו גאָט און זיין גנאָד.
אפשר וועט בעטען
דיך שיצען און רעטען—
ווען דו וועסט געזעגענען
צום אייביגען לאַנד,
צו קריגען דיין לוין
פאַר די ווערק פון דיין האַנד.

וואָס ציטערסטו האַרץ מיינס,
און וואָס טהוט דיר באַנג?
וואָס ביזטו אין טרויער
פאַר דער וועלט און איהר גאַנג?
פליהט אַרויס די נשמה,
ווי ס'קומט נאָר דער רוף,
פערשטומט און פערשטיינערט
בלייבט איבער דער גוף.
און ווען דו קעהרסט אום זיך
צום שטויב פון דער ערד,
אַך, וואָס נעמסטו מיט
פון ערדישען ווערטה?
דאַן טרייבט עס און ציהט דיך,
ווי א פויגעל, וואָס פליהט גיך
צוריק צו זיין נעסט,
וואָס גיכער צו קומען
צום אייביגען לאַנד,
צו קריגען דיין לוין
פאַר די ווערק פון דיין האַנד.

יידישע ... ביבליאָטעק מאָנטרעאַל

וואָס העלפט דיר דאָס וויינען
אינ'ם לאַנד פון פערגעהן?
הערשאַפט און קרוינען
וועלען זיין צו געוויין.
דאָס גוטע איז ליגען,
די ליעבע—בעטרוג;
און אלץ איז געגליכען
צו אַ פייל אינ'ם פלוג.
ס'וועט אַלעם פערפליהען,
און צו אַנד'רע אוועק—
און וואָס איז דיין מיהען
דיין גאַנצער פאַרמעג,
ווען דו וועסט גענעהנען
צום אייביגען לאַנד,
צו קריגען דיין לוין
פאַר די ווערק פון דיין האַנד.

דאס לעבען—אַ וויינשטאָק,
אַ מעסער—דער טויט.
און וואו נאָר דו געהסט—
דער טויט דיך בעגלייט.
ווי קורץ איז דער טאָג,
און ווי ווייט נאָך דער ציעל!
די האָפנונג איז ליגען
און פאַלשקייטען פיל.—
דו לאָז זיך בעגניגען
מיט טרוקענעם ברויט;
פערגעס אָן דיין קומער,
און פאַרכט זיך דעם טויט—
ווען דו וועסט גענעהנען
צום אייביגען לאַנד,
צו קריגען דעם לוין
פאַר די ווערק פון דיין האַנד.

ציטער אויף ווי א טויב,
דו פּרעמער, דו!
זאָרג זיך און גלויב
אין דער הימלישער רוה.
רוף צו גאָט און זיין גנאָד
יעדען טאָג, יעדע שעה,
יעדע ווייל, וואָס ביזט דאָ; —
וויין פאַר איהם שטענדיג
און בעט אין דער שטיל,
און טהו אלעס שטענדיג
אזוי ווי ער וויל.
דאַן וועלען מלאכים
דיך אויפוואַרטען דאָרטען,
זיי וועלען דיך פיהרען
צום הימלישען גאָרטען;
זיי וועלען דיך ברענגען
צום אייביגען לאַנד,
צו קריגען דעם לוין
פאַר די ווערק פון דיין האַנד.

(איבערזעצט פון נפתלי גראָסס.)

רעדענדיג וועגען זיינע רעליגיעז־פילאָזאָפישע ליעדער איז אונמעגליך ניט צו דערמאָנען די גרעסטע און וואונדערבאַרסטע פון זיי אלע, זיין „כתר חכמה“. דאָס איז אַן אָדע, א שבח, צום וועלטען־שעפּפער, וועלכע האָט צו זיך קיין גלייכען ניט אין דער גאנצער וועלט־ליטעראטור. אין איהר האָט גבירול אין אַ פּאָעטישע פאָרמע איבערגעגעבען ניט בלויז זיין פילאָזאָפיע, נאָר דעם גאנצען תוך פון זיין וועזען, די גאנצע בענקענים פון זיין נשמה, זיין גאנצען שטרעבען זיך צו פערייניגען און צו ווערען א טייל פון דער אונענדליכקייט.

מיט אבן־גבירול האָט פּאַסירט דאָס, וואָס מיט פיעלע אנדערע. ארויסגעהענדיג פון דעם העכסטען בעגריף פון גאָט, בעטראַכטענדיג גאָט אלס דאָס העכסטע פון אלע

העכסטע, וועמען ניט די מענשליכע חושים און ניט אפילו דער מענשליכער שכל קען משיג זיין, פאנגען זיי זיך אָן צו פיהלען אלס איינס מיט איהם. עס קומט אויס, אז וואָס מעהר זיי דערהעכערען גאָט, וואָס מעהר זיי דערוויטערען איהם פון זיך, אלץ נעהענטער ווערען זיי צו איהם, אלץ מעהר פיהלען זיי איהם און געפינען איהם אין זיך. / פון דעם סאמע העכסטען בעגריף וועגען גאָט, וועלכער וויזט אויס ווי א פראקטישער אטהעאיזם, פאלען זיי אריין אין א מין רעליגיעזען עקסטאַז. דאָס וויזט אויס ווי א ווידערשפרוך, אבער דאָס איז דאָך א פאקט. אזוי איז געווען דער פאל מיט די אלטע אינדישע מיסטיקער, מיט מאנכע פון די קריסטליכע מיסטיקער, מיט די מאהאָמעדאַנישע „סופים", מיט די אידישע „מקובלים" און טיילווייז אפילו מיט ב ר ו ך ש פ י נ אָ ז א. דאָס איז אויך געווען דער פאל מיט א ב ן - ג ב י ר ו ל. ווי אזוי דאָס קומט פאָר איז איינע פון די אינטערעסאנטסטע רעטעניסען פון דער מענשליכער נשמה.

* * *

אבן־גבירול איז אין זיין פילאָזאָפיע שטארק בעאיינפלוסט געוואָרען פון פ ל א ט אָ און זיינע שפעטערע מפורשים, דיא ניי־פלאטאָניקער, הויפּטזעכליך פון פ ל אָ ט י נ ו ס. פ ל א ט אָ ׳ ן דערמאָהנט ער אין זיין ספר „מקור־חיים" און אין פיעלע פונקטען קומט ער זיך צוזאמען מיט פ ל אָ ט י - נ ו ס ע ן.

פ א ל ק י י ר א, דער העברעאישער איבערזעצער פון „מקור חיים", זאָגט אין זיין הקדמה, אז ג ב י ר ו ל האלט זיך אָן דער שיטה פון דעם גריכישען פילאָזאָף ע מ פ ע - ד אָ ק ע ל ס. אָבער אזוי ווי עס איז ניטאָ קיין שום עהנליכ־קייט צווישען עמפעדאָקעלס און גבירול'ס פילאָזאָפיע, גלויבט מען, אז פ א ל ק י י ר א האָט געמיינט די „פאל־שע עמפעדאָקעליסטען". דאָס זיינען געווען שריפטען פון אונבעוואוסטע שרייבער, וואָס האָבען ארויסגעגעבען זייערע אייגענע ווערק אויף עמפעדאָקעלס נאָמען. אין דיא דאָזיגע

שריפטען האָבען זיך געפונען ציזאמענגעמישט געדאנקען פון פּלאטאָן, פון אריסטאָטעלס און דיא לעהרע וועגען דיא עלעמענטען פון עמפּעדאָ־קלס. א טהייל פון דיא דאָזיגע פאלש־עמפּעדאָקלישע לעהרען זיינען אויך אריין אין דיא אידישע געהיים־לעהרען, דיא „קבלה", מיט וועלכע אבן־גבירול איז אָהן צווייפעל געוועזען בעקאנט. דאָס קען מען זעהן פון מאנכע פון זיינע ליעדער, וואו ער געברויכט געוויסע קאבאליסטישע אויס־דריקע; אין איינע פון זיי צום ביישפּיעל רעדט ער וועגען „די צוויי און דרייסיג שטעגען פון חכמה". — אן אויסדרוק פון דעם בעריהמטען „ספר־יצירה".

גבירול איז אלזאָ אין זיין פילאָזאָפיע בעאיינ־פלוסט געוואָרען פון פלאטא און זיינע תלמידים, פון דיא „פאלשע עמפּעדאקעליסטען" און פון דער „קבלה". פון דיא אלע האָט ער אָבער אויסגעארבייט אן אייגענע, אן אָריגי־נעלע, פילאָזאָפיע, וועלכע איז, אמת, אין מאנכע שטעלען גאנץ טונקעל, אָבער אין וועלכע עס געפינען זיך פיעלע גע־דאנקען, וואָס זיינען מיט א לאנגע צייט שפּעטער שארפער און קלאָהרער ארויסגעזאָגט געוואָרען פון שפּינאזא.

לאָמיר געהן כסדר:

„עס עקזיסטירען נאָר דריי: 1) דיא ערשטע סוב־סטאנץ; 2) מאטעריע און פארם; 3) דער „ווילען" וואָס בינדט זיי צוזאמען" (אין במציאות אלא שלשה: העצם הראשון, היסוד והצורה, הרצון האמצעי בין שתי הקצוות). אלע אנדערע עקזיסטירענדע געפינען זיך אין זיי און שטא־מען פון זיי.

דיא ערשטע סובסטאנץ, אָדער וויא גבירול רופט עס „עצם הראשון" (אויך „מצוי הראשון"),—דאָס איז גאָט. וועגען איהם גופא, וועגען זיין „מהות", ווייסען מיר גאָר ניט און מיר קענען גאָר ניט וויסען. „ער שטעהט העכער פון אלע בעגריפען און אלע פאָרשונגען, ווייל ער איז דער טרעגער און בעוועגער פון אונזער וויסען (כי הוא הנושא והמניע את ידיעתנו"). מיר קענען זיך בילדען א פאָרשטעלונג פון

זיין עקזיסטענץ בלויז דורך דיא ווירקענדע כוחות, וואס קו־מען ארויס פון איהם און זיינען א טהייל פון איהם, דאס הייסט דורך דיא געשעהעניסען און טהעטיגקייטען אין דעם גאנצען אוניווערזום. מיר זעהען בלויז פ א ל ג ע ן, וועלכע צווינגען אונזער שכל זיך צו בילדען א פארשטעלונג פון אן א ו ר ז א כ ע. אין ג ב י ר ו ל ׳ ס ווערטער הייסט עס: פון דעם „עלול“ (רעזולטאט) קומען מיר צו דער „עלה“ (צו דער אורזאכע); פון דאס געטהאנענע קו־מען מיר צום טהוער. בעווייזען זיין עקזיסטענץ איז גאר ניט נויטהיג, ווייל ער איז דיא עקזיסטענץ גופא, ער איז אזוי צו זאגען דיא אידעע, דער טרעגער, פון עקזיסטענץ. קוים רעדט איהר וועגען עקזיסטענץ, קוים בעגרייפט איהר עק־זיסטענץ, מוזט איהר שוין האבען א פארשטעלונג וועגען איהם, ווייל אהן איהם קען קיין שום עקזיסטענץ ניט זיין, ווייל אלץ וואס עקזיסטירט איז אין איהם און דורך איהם.

ער איז אן אבסאלוטע איינהייט, וואס קען קיינמאל ניט נעענדערט ווערען. וואס בלייבט אלע מאל דיא זעלביגע איינהייט. ער איז דיא סאמע א י י נ פ א כ ס ט ע איינ־הייט.

מיר קריגען א פארשטעלונג פון זיין עקזיסטענץ דורך די כוחות וואס ארבייטען ארויס פון איהם. רעדט מען אבער פון „כוחות“ אין איהם, מוזען זיי פערשטאנען ווערען ניט אלס עטוואס אבגעטהיילט פון איהם אדער אויסערהאלב איהם. זיי זיינען אין איהם גופא, אין דעם תוך פון זיין וועזען; זיי זיינען זיינע נויטהווענדיגע אייגענשאפטען. אין ש פ י־נ א ז א ׳ ס ווערטער וואלט עס הייסען: „מיר קענען די סובסטאנץ ניט בעגרייפען סיידען דורך איהרע אטריבוטען“, סיידען דורך דיא נייטהווענדיגע, אונפערמיידליכע אייגענ־שאפטען פון איהר, וועלכע דריקען אויס דעם עיקר וועזען פון דער סובסטאנץ.

דיא דאזיגע כוחות אדער, ריכטיגער, נויטהווענדיגע אייגענשאפטען זיינען: 1) „מאטעריע און פארם“; 2)

דער „ווילען", וועלכע ג ב י ר ו ל רופט אויך אן מיט דיא נעמען "חכמה" (דיינקען) אָדער „אמרה" (לאגאס).

וואס איז אזוינס מאטעריע? מיט דער דאָזיגער פּראַ־גע בעשעפטיגט זיך גבירול אין זיין ספר „מקור חיים".

סאי אין דעם „מקור חיים" סאי אין דעם „כתר תורה" בעצייכענט גבירול מאַטעריע מיט דעם וואָרט „יסוד" און ניט מיט דעם וואָרט „חומר". דאס איז ניט אָהן א ספּעציע־לע כונה. „חומר" מיינט ק ע ר פּ ע ר ל י כ ק י י ט: „יסוד" מיינט פונדאמענט, באזיס. גבירול מיינט מיט „מאטעריע" ניט קערפּערליכקייט, נאָר טאקע דעם פונדאַ־מענט, דעם יסוד. קערפּערליכקייט און מאטעריע זיינען ניט איינע און דיא זעלבע זאך. קערפּערליכקייט איז מאַטעריע, אָבער מאטעריע איז ניט אימער קערפּערליכקייט. קערפּער־ליכקייט איז א געוויכער מ י ן מאטעריע. קערפּערליכ־קייט איז מאַטעריע, וואָס האָט שוין א פאַרמע, אָדער וויא גבירול רופט עס, א „צורה". קערפּערליכקייט איז מאטעריע ביי וועלכע עס איז שוין שייך וועגען, מעסטען, ברייטקייט, ליינג, טיעפקייט, הארטקייט, ווייכקייט און אנדערע אזעל־כע פארמען אָדער „צורות". גבירול'ס „י ס ו ד" איז אָבער מאטעריע אָהן אירגענד וועלכע פארמע, און מוז פאָרגליך זיין א ו נ ק ע ר פּ ע ר ל י ך, ווייל קערפּערליכקייט גופא איז דאך שוין א געוויסע פארמע אדער צושטאנד פון מאַ־טעריע. גבירול'ס „יסוד" איז אזוי צו זאגען דיא אידעע פון מאַטעריע, א רוחניות'דיגע זאך, וואס קען אָננעהמען אלער־ליי פארמען, אויך די פאָרמע פון קערפּערליכקייט, און האָט אליין קיין פאָרם ניט. זיין „יסוד" איז וויא א ליידיגער פּאַ־פּיער אויף וועלכען עס איז קיין זאך ניט אָנגעשריעבען, אָבער אויף וועלכען עס איז מעגליך אויפצושרייבען אלערליי פיגורען און געשטאַלטען. לאָמיר לאָזען גבירולען ריידען מיט זיינע אייגענע ווערטער:

„דיא מאַטעריע" (יסוד), זאָגט ער, „עקזיסטירט אן און פיר זיך אין דער מעגליכקייט (בכוח); זיא געהט אריבער

אין דער ווירקליכקייט (בפועל) נאָר דאמאָלסט, ווען זי קריגט א פארמע".

„מאטעריע איז נאָר דאָ איינע און זיא געפינט זיך אין אלץ וואָס עקזיסטירט. זיא איז איינע און דיא זעלבע און ווערט ניט געענדערט. זיא קען אָבער אָננעהמען אלערליי פארמען, און דיא ענדערונגען און פערשיעדענהייטען וואָס מיר בעגרייפען קומען פון דיא פערשיעדענע פארמען. א נאז־באנד, אן אוירינגעל, א חתימה קענען אלע געמאכט ווערען פון גאָלד. דאָס גאָלד איז דיא זעלבע. נאָר דיא פארמען זיי־נען פערשיעדען".

„דיא מאטעריע איז ניט קיין קערפער, וואָס פערנעהמט פּלאטץ. זיא איז דער פלאטץ פאר איהר אינהאלט, פאר דיא אלערליי פארמען וואָס קענען קומען אין איהר" (זיין „יסוד" איז כמעט דאָס זעלבע, וואָס שפינאָזא רופט דער אטריבוט פון אויסגעשפּרייטקייט).

דיא מאטעריע און דיא פאָרמען דארפען אָבער ניט פער־שטאנען ווערען אלס צוויי בעזונדערע זאכען. אין דער מא־טעריע גופא ליגט שוין דיא מעגליכקייט פון דיא אלע פאָר־מען. „זיי געפינען זיך אין דער מאטעריע „בכוח", און ווע־רען ארויסגערופען „בפועל" דורך דעם „ווילען".

וואָס איז אזעלכעס דער ווילען?

אין זיין „מקור־חיים", זאָגט גבירול, אז ער האָט אנגעשריעבען א בעזונדערע אבהאנדלונג וועגען דעם. ליי־דער איז זיא פערלאָרען געגאנגען. מען קען אָבער פון געוויסע שטעלען אין „מקור חיים" גופא זיך אָנשטויסען, וואָס ער מיינט דערמיט.

„דער ווילען איז א געטליכע קראפט, וואָס שאפט און בעוועגט אלץ" (הרצון כוח אלהי בורא ומניע לכל). דער „ווי־לען" דארף אָבער ניט פערשטאנען ווערען ווי מיר פערשטעהן געוועהנליך דעם וואָרט ווילען, אלס א שטרעבען אָדער פער־לאנג. דאָס איז ביי גאָט ניט שייך. גאָט קען ניט פערלאנגען עטוואָס, ווייל דאָס וואָלט מיינען, אז איהם פעהלט עטוואָס, וואָס ער האָט ניט. דער „ווילען" מוז פערשטאנען ווערען

אלס אן אונפערמיידליכע אייגענשאַפט פון גאָט, פון זיין פאמע וועזען. ער רופט עס „ווילען“ דערפאר, כדי אויסצודריקען דעם געדאנק, אז עס איז ניט קיין געצוואונגענע טהעטיגקייט, ארויסגערופען פון אויסערליכע אורזאכען, נאָר אז ער פליסט ארויס פון דער נאטור פון „עצם הראשון“. דער ווילען איז א נויטהווענדיגע טהעטיגקייט פון גאָט, אָבער ניט אין דעם זינן פון ארויפגעצוואונגענקייט, נאָר ווייל אזוי איז זיין נאטור. און ווייל עס איז ניטאָ קיין אנדער זאך אויסער איהם, וואָס זאָל ווירקען אָדער בעאיינפלוסען זיין ווילען. איז עס דער אמת'ער פרייער ווילען. דער ווילען איז אלזאָ א פרייע טהעטיגקייט פון גאָט, ווייל ער קומט ארויס פון זיין נאטור (אייך דער געדאנק געפינט זיך ביי שפינאָזא).

דער דאָזיגער „ווילען“ איז דער בעוועגער פון אלץ. דער „יסוד“ איז אזוי צו זאָגען דער מאַטעריאל אין וועלכען דיא בעוועגונגען קומען פאָר. דער ווילען רופט ארויס די אלערליי פאָרמען אין דעם „יסוד“. „אלץ וואָס עס עקזיסטירט“, זאָגט גבירול, איז אָבהייננגיג פון ווילען. די מאַטעריע ענטהאלט שוין אין זיך אין דער מעגליכער עקזיסטענץ אלע פאָרמען; זיי ווערען ארויסגערופען אין דער ווירקליכער עקזיסטענץ דורך דעם ווילען“. דורך דער פערבינדונג פון דעם ווילען מיט דער מאַטעריע, ביידע נויטהווענדיגע אייגענשאַפטען פון דעם „עצם הראשון“, ווערט דער אוניווערזום. דער ווערען אדער דיא שעפּפונג דארף אָבער ניט בעטראכט ווערען אלס א איינמאָל אָבגעטאָנענע זאך, אלס א געוואָרען אָדער געשאַפען. דאָס איז א שטענדיגער פּראצעס, וואָס קומט שטענדיג פאָר אָהן אן אויפהער און אָהן אן איבעררייס. עס איז אן אויביגער ווערען. גבירול פערגלייכט דעם שעפּפונגס־פּראצעס צו א וואסער וואס שלאָגט פון א קוואל.

און פונקט וויא אלץ וואָס עס עקזיסטירט בעשטעהט פון דער איין־איינציגער אלגעמיינער מאַטעריע, פון דעם „יסוד“, אזוי ווערט אלץ אויך דורכגעדרונגען מיט'ן ווילען.

יעדע זאך אין דער וועלט, פון דאס גרעסטע ביז דאס קלענ־סטע, לעבט און האלט זיך אויף דורך און אין דעם ווילען. פערשטענדליכער צו מאכען זיין גע־אנק, מאכט גבירול דעם פאלגענדען פערגלייך: „דער ווירקענדער ווילען איז דער שרייבער, די מאטעריע איז דיא פאפיער, דאס אויפגע־שריבענע איז דער אוניווערזום“. „אויף אזא ארט“, זאגט זאגט גבירול, קומט אויס, אז דיא עכסטע סובסטאנץ געפינט זיך און ווירקט אין אלץ, ווייל דער ווילען געפינט זיך אין אלץ“.

אין וואס פאר א שייכות דער ווילען שטעהט צו גאט איז אייגענטליך ביי גבירול ניט אין גאנצען קלאהר. פון מאנכע שטעלען קען מען ארויסדרינגען, אז דער ווילען איז בלויז אן אייגענשאפט פון גאט, עטוואס וואס ליגט אין זיין נאטור, און איז פאלגליך פונקט אזוי אייביג און ניט בע־שאפען וויא גאט גופא. פון אנדערע שטעלען דאגעגען ווייזט אויס, אז דער ווילען האט אן אנפאנג און איז דארום א שעפ־פונג. אין איין שטעלע אין „מקור חיים“ ווערט אויסדריקליך געזאגט: „הרצון יש לו ראשית, אבל אין לו תכלה“ — דער ווילען האט אן אנפאנג אבער ניט קיין ענדע. דער זעלבער גע־דאנג ווערט אויך ארויסגעזאגט אין „כתר תורה“: „ומחכמתך אצלת חפץ מזומן“ — פון דיין חכמה האסטו אבגעזונדערט א ווילען; דער ווילען איז אלזא א שפעטערע אבזונדערונג פון גאט. דיעזער ווידערשפרוך ווערט אבער פערשוואונדען, ווען מען בעטראכט דעם ווילען אלס א קראפט וואס קען זיין אי אין א רוהיגען און אי אין א טהעטיגען צושטאנד. אין זיין רוהיגען צו־שטאנד איז דער ווילען איינס מיט גאט און האט קיין אנ־פאנג ניט. אלס א ווירקענדע קראפט, אין זיין טהע־טיגען צושטאנד, איז ער א שפעטערדיגער, דאס הייסט — ער האט אן אנפאנג. דיא וועלט־שאפפונג פאנגט זיך אן מיט דעם אריבערגאנג פון דעם ווילען פון רוהיגער אין טהעטיגער ענערגיע. אין דעם זינן איז דער ווילען א בעשאפענער. קוים אבער איז דער ווילען אריבער אין דעם

צושטאנד פון טהעטינקייט, בלייבט ער שוין אימער אין דעם דאָזיגען צושטאנד, א איממער שאפענדע קראפט. דער ווילען אלס טהעטיגע קראפט האָט דארום אָן אָנפאנג אָבער ניט קיין ענדע.

דאָ איז אביסעל נעקוועטשט, אָבער גבירול איז דערצו געצוואונגען געוואָרען, כדי זיין לעהרע זאָל שטימען מיט דער אידישער תורה, וואָס רעדט פון אַ בעשאַפענע און ניט פון קיין אייביג־עקזיסטירענדע וועלט. ער האָט זיך אזוי וויא אליין דערשראָקען פאר זיין אייגענעם געדאנק, וואָס מוז לאָגיש פיהרען צום פאַנטהעאיזם, לויט וועלכען אלץ אין דער נאַטור איז גאָט, און גאָט און נאַטור איז איינס. ווארום אין תוך גענומען איז ניטאָ קיין גרויסער חלוק צווישען דיא לעהרען פון גבירול און שפינאָזאַ. רופט אן גבירול'ס „עצם הראשון" סובסטאַנץ; זיין „יסוד" און „ווילען" — אויסגעשפרייטקייט און דיינקען, האָט איהר פאר זיך דעם גאנצען שפינאָציזמוס.

אום אויסצומיידען דיעזען פאנטהעאיזם האָט גבירול אריינגעבראכט אין זיין פילאָזאָפיע דעם געדאנק פון א ווילען, וועלכער איז אין זיין טהעטיגען צושטאנד אן אָבזונדערונג פון גאָט. דער דאָזיגער ווילען, זייענדיג אליין אן אייגענשאפט פון גאָט, דיענט אויך אלס פערמיטלער, אלס שעפּפער, אלס פערבינדער צווישען דעם „עצם הראשון" און דעם „יסוד". גאָט איז אויף אזא אופן אי איין דער נאטור אי אויסער דער נאטור. ער איז אין דער נאטור דורך דעם ווילען, וועלכער דרינגט דורך דעם „יסוד" און בעלעבט איהם אין זיינע אונצעהליגע פאָרמען; ער איז אויך אויסער דער נאטור אלס איהר שעפּפער. אויף שפינאָזא'ס לשון וואָלט עס הייסען: „גאָט און וועלט זיינען ביידע נאטור, אָבער גאָט איז דיא שאַפענדע נאטור און דיא וועלט איז דיא געשאַפענע נאטור".

אין צוויי וויכטיגע פונקטען שיידעט זיך אונטער ג ב י ר ו ל'ס פילאָזאָפיע פון דיא לעהרען פון פלאטא און זיינע תלמידים.

דער ערשטער פונקט איז דיא „מאטעריע". ביי פלאטא איז דיא מאטעריע א עטוואָס, וואָס שטעהט אויסערהאלב גאָט, זאָגאר אין געגענזאטץ צו איהם. אין דעם אוניווערזום איז דאָ א מין „דואליזם", א צווייאיגקייט: א וועלט פון „רוחניות" און א וועלט פון גשמיות. ביי גבירול איז דיא מאטעריע גופא אן איינגעשאפט פון גאָט און איז אויך א רוחניות. דער אוניווערזום איז אלזא א פאָלשטענדיגע איינ־הייט, א „מאָנאָאיזם". פ ל א ט י נ ו ס בעטראכט שוין אפילו דיא מאטעריע אלס אן אויסשטראהלונג פון גאָט, אָבער אלס דיא סאמע לעצטע און דיא סאמע גרעבסטע. ביי גבירול שטעהט דיא מאטעריע אויף זעהר א הויכע מדרגה, זי איז זאָגאר העכער פאר דעם „שכל־הכללי" (דעם „וועלט־גייסט"), וועלכער בעשטעהט אויך פון דער דאָזיגער מאטעריע.

דער צווייטער פונקט איז דער „ווילען". דיא אויס־שטראהלונגען פון די אלע וועלטען פון דער ערסטער אור־זאכע קומט פאָר, לויט פ ל אָ ט י נ ו ס, אָהן אירגענד וועלכע כונה, פלאָן אָדער ווילען. ג ב י ר ו ל ברענגט אריין דעם ווילען, וואָס דאָס מיינט, אז דער „עצם־הראשון" איז ניט איינדיפערענט צו דעם שאפונג־פראָצעס וואָס קומט פאר דורך איהם און אין איהם, אז ער, פערקעהרט, האָט א קלאָרען בע־וואוסטזיין פון אלץ וואָס עס קומט פאָר.

דיא שעפפונג שטעלט זיך ג ב י ר ו ל פאָר אלס אן אריבערגאנג פון איינפאכען צום פיעלפאכען, אלס א דיפע־רענצירונג. גאָט איז דיא אבסאלוטע איינהייט, וואָס מוז אלע מאָל בלייבען אן איינהייט. אין זיין עצם קענען ניט פארקו־מען קיינע ענדערונגען. „דיא אלגעמיינע מאטעריע", זאָגט גבירול, „איז אויך אן איינהייט, אָבער שוין ניט קיין אבסא־לוטע, ווייל זיא ווערט געענדערט לויט דיא פארמען וואָס זיא נעהמט אָן".

אַלע געשאַפענע, אפילו דיא וואָס שטעהען אויף דער העכסטער מדרגה פון דער שעפּפונג, פערליערען זייער איינ־הייט, ווייל זיי זיינען צוזאַמענגעשטעלטע. אפילו דער „שכל הכללי" (פּלאַטאָס „וועלט־נשמה") איז שוין ניט קיין אמת'ע איינהייט, ווייל ער איז צוזאַמענגעשטעלט פון דער מאַטעריע אויף וועלכע עס האָט געווירקט דער ווילען. וואָס מעהר דיא געשאַפענע ווערען דערוויטערט פון קוואַל, פון דעם „עצם הראשון", אַלץ וועניגער השפעה קריגען זיי. זיי קריגען שוין די השפעה ניט דירעקט פון דעם עצם הראשון, נור פון די בע־שאַפענע וואָס שטעהען העכער פון זיי. די אונטערשטע וועל־טען ווערען בעאיינפלוסט פון די אויבערשטע, אזוי אז דער „ווילען" געפינט זיך ניט מעהר ביי זיי אין דער זעלבער מדרגה פון שטאַרקייט. וואָס ניעדריגער דיא בעשאַפענע שטעהען, אַלץ מעהר ווערען זיי פערפיעלפאַכט און צוזאַמענ־געשטעלט. זיי פערליערען אַלץ מעהר פון דער השפעה פון דער איינהייט און ווערען אַלץ מעהר צובּרעקעלט, צובראָכען און פערשיעדענאַרטיגער. אזוי קומען פאַר א גאַנצע רייהע פון דיפערענצירונגען און פערגרעבּונגען איינע נאָך דער אנדע־רער ביז עס קומט צו דער וועלט פון קערפּערליכקייטען, צו אונזער וועלט. דיא ניעדעריגערע וועלטען זיינען אזוי וויא קאָפּיעס פון דיא העכערע, און זיי זיינען דערפאַר ניט אזוי קלאָהר און בולט וויא דער אריגינאַל.

זיי ווערען פערגרעבּט און פערקערפּערט ניט ווייל גאָט'ס השפעה ווערט קלענער, נאָר ווייל זיי קענען ניט געניסען פון איהר גאַנצער שטאַרקייט, זיי קענען ניט אריינגעהמען אין זיך דיא גאַנצע שפע פון ליכטיגקייט. אַלע בעשאַפענע האָבען, צוליעב דיא געטליכע כוחות וואָס געפינען זיך אין זיי, א לוסט זיך צוריקצוקעהרען צו זייער קוואַל. וואָס גרעסער דיא דאָזיגע לוסט איז אין זיי, אַלץ אויף א העכערע מדרגה קענען זיי דערגרייכען, אַלץ מעהר השפעה קריגען זיי.

אין דיא דאָזיגע לעהרען פון ג ב י ר ו ל געפינט זיך שוין דיא גאַנצע טהעאָרעטישע „קבלה", וועלכע האָט צווישען דיא איבעריגע אויך איבערגענומען דיא לעהרע וועגען ווי־

לען. דער קאבאליסטישער „אור ווילען" („רצון הקדום") איז גבירול׳ס ווילען.

ה) דיא פילאזאפיע פון גבירול האט פערהעלטניס־מעסיג געהאט א קליינעם איינפלוס אויף דעם ווייטערען גאנג פון דער אידישער פילאזאפיע. איהר איינפלוס איז קענטיג אויף דיא פילאזאפיען פון יוסף אבן־צדיק, אברהם אבן־עזרא און מאנכע אנדערע, וועלכע האבען אבער געשפיעלט א קליינע ראלע אין דער אידישער פילאזאפיע. גבירול׳ס פילאזאפיע איז צו פאנטהעאיסטיש און איז אין איהר גייסט געגען דעם אידישען מאנאטהעאיזם, וואס בעטראכט דיא נאטור אלס אויסער־האלב גאט. אגב זיינען באלד געקומען אויף׳ן פעלד דיא פארקעמפפער פון דער אריסטאטעלישער פילאזאפיע און דיא פערזאנען פון אברהם אבן־דאוד און דעם רמב"ם. דער אריסטאטעליזם האט פערטריעבען די אלע אנדערע פילאזאפישע שיטות. דער פלאטאניזם און דער ניי־פלאטאניזם האבען געפונען פלאטץ אין דיא געהיימע לעהרען פון דיא מקובלים. דער קאמפף, וואס איז שפעטער פארגעקומען געגען דעם רמב"ם און זיינע תלמידים איז טהיילווייזע געוועזען א קאמפף צווישען דער פלאטאנישער און אריסטאטעלשער פילאזאפיען.

* * *

דער מענש איז, לויט גבירול, אן „עולם קטן", א מיקרא־קאסמאס, א מיניאטור בילד פון דעם אוניווערזום, פון דעם „עולם גדול". „זיין גוף מיט דיא גליעדער קענען פערגליכען ווערען צו דער מאטעריע און איהרע פארמען; זיינע פערלאנגען, בעגעהרען, און בעוועגונגען קענען פערגליכען ווערען צו דעם ווילען; זיין שכל קען פערגליכען ווערען צום „עצם־הראשון".

דיא מענשליכע נשמה איז א טהייל אדער ריכטיגער אן אויסשטראהלונג פון דער גרויסער וועלט־נשמה, און האט זיך איהר אייגענע, אייביגע עקזיסטענץ, איז גאנצען אונאבהענגיג פון גוף. אריינקומענדיג אין גוף קען זי מעהר די זאכען

ניט בעגרייפען אזוי קלאָהר, וויא זיא האָט עס געקענט פריי־הער. דיא איינדריקע און דיא ערפאהרונגען, וואָס מיר קריגען דורך אונזערע חושים זיינען נאָר אבשפיעגלונגען פון דיא אמת׳ען. זיי דיענען אלס אנרעגונגען פאר דער נשמה, כדי זיא זאל זיך קענען פערטיעפען אין זיך און זיך דערמאָהנען יענע אמת׳ען, וועלכע זיא האָט אזוי קלאָהר בעגריעפען בשעת זיא האָט זיך אויפגעהאלטען אין די העכערע וועלטען.

דיא אויפגאבע פון דעם מענשען איז דארום צו שטרעבען צו דערגרייכען יענע אמת׳ען, זיך צו פעראייניגען מיט דיא העכערע וועלטען. וואס דאס איז דאס גרעסטע און דער אמת׳ער גליק פון דעם מענשען. דאס איז דער ציעל פון לעבען. דאָס קען דערגרייכט ווערען, ווען דער מענש וועט זיך בע־פרייען פון דיא קייטען פון זיין גוף, ווען ער וועט אויסמיי־דען אלץ וואָס האָט צו טהאָן מיט דער וועלט פון דיא חושים, מיט די אלערליי פערלאנגען און תאוות, וואס דערלאָזען ניט דיא נשמה צו שטרעבען צו איהר העכסטען ציעל.

וויא אזוי דער מענש דארף זיך אויפפיהרען, וואָס ער זאָל טהאָן און וואס ניט טהאָן, כדי ער זאָל קענען דערגרייכען יענעם העכערען ציעל, דיא דאָזיגע פראגען האָט גבירול בע־האנדעלט אין א ווערק איבער עטהיקס, וועלכע הייסט „תקון מדות הנפש“. אין פיעלע פּרטים איז דער דאָזיגער ספר עהנ־ליך צום „חובות הלבבות“.

עמו״ה בשורנו
ידישע
פאלקס ביבליאטעק
טאראנטא
JEWISH PUBLIC LIBRARY, TORONTO

VIII.

ר׳ יצחק אלפסי און זיין דור. ער איז געווען געצוואונגען צו פערלאזען פאס אין דער עלטער פון פינף און זיעבציג יאהר צוליעב א מסירה. די בעדייטונג פון זיין גרויסע תלמודישע ווערק „דער אלפס“. זיינע תלמידים. יוסף אבן־מינאש. יוסף אבן־צדיק און זיין פילאזאפיע. זיין ספר „עולם קטן“. אברהם בר הייא הנשיא אדער אברהם סאוואסארדא, דער ערשטער העברעאישער שרייבער פון וויסענשאפטליכע ספרים. זיינע ווערקע און זיין פילאזאפיע.

דער גרויסער פארטשריט וואס די אידען פון שפאניען האבען אין יענער צייט געמאכט אויף די געביעטען פון דער פילאזאפיע, די וויסענשאפטען און פאעזיע, האט זיי ניט גע־שטערט זיך אויך צו אבגעבען מיט דעם שטודיום פון דעם תלמוד. דערצו האט פיעל בייגעטראגען דער בעריהמטער יצחק אל־פסי (אלפאסי).

ר׳ יצחק אלפסי איז אליין ניט געווען קיין שפאניער. ער איז געבארען געווארען אין יאהר 1013 אין א קליין שטעדטעל ניט ווייט פון פאס (פעטין), אין צפון אפריקא. אין דעם עלטער פון פינף און זיבעציג יאהר, אלזא אין יאהר 1088, האט ער צוליעב א מסירה געמוזט אנטלויפען פון דארטען. ער איז אנגעקומען קיין קארדאווא, דאן איז ער אריבער קיין גראנאדא און האט זיך ענדליך בעזעצט אין לוצענא, וואו ער איז געווארען רב און ראש־ישיבה. זיין ישיבה האט באלד געקראגען א גרויסען נאמען, און פון גאנץ שפאניען זיינען צו איהם געקומען תלמידים, צווישען

ר׳ יצחק אלפסי.

וועלכע עס האָבען זיך געפונען די גרעסטע מענשען פון זיין צייט. ר׳ יהודה הלוי, וועלכער איז נאָך דאמאלסט געווען נאָך א יונגער בחור׳ל איז אויך געווען איינער פון די תלמידים אין אלפסי׳ס ישיבה.

בעריהמט איז ר׳ יצחק אלפסי געוואָרען דורך זיין גרויסע ווערק, וועלכע האָט זיך גערופען „הלכות“ אָדער „הלכות אלפסי“, און וועלכע איז עד היום בעקאנט אונטער דעם נאָמען „דער אלפס“. דער דאָזיגער ספר ווערט נאָך ביז היינט בעטראכט אלס איינער פון די גרעסטע און וויכטיגסטע ספרים אין דער תלמודישער ליטעראטור.

דער וואָס איז בעקאנט מיט דעם תלמוד ווייס גאנץ גוט, ווי שווער עס איז פון דאָרטען ארויסצוקריגען די נויטיגע „הלכות“. דער תלמוד איז ניט קיין איינפאַכער געזעטץ־בוך, וואו די געזעצטע ווערען ארויסגעזאגט קלאָהר און דייטליך, אָהן שום חלוקי דעות און דעבאטען, אזוי אז יעדער איינער קען גלייך וויסען דעם דין. דער תלמוד איז גיכער א מין ענציקלאָפעדיע פון געזעטץ, וואו עס זיינען ארייננענומען געוואָרען אלע מיינונגען וועגען א בעשטימטען געזעטץ און זיין בעגרינדונג, וואו עס זיינען ארייננענומען געוואָרען סאי דיא „דאָפירם“ און סאי דיא „דאַגעגענס“ צוזאַמען מיט די ארגומענטען און די ראיות פון די ביידע צדדים. אין א געוויסען הינזיכט איז דער תלמוד עהנליך צו א מין סטענאָגראַפישען רעפּאָרט פון א מאָדערנער געזעטץ־געבענדער קערפערשאַפט, וואו די רעדעס און די מיינונגען פון די געזעטצגעבער ווערען איבערגעגעבען ווערטערליך.

אגב געפינען זיך אין תלמוד אויך אבהאנדלונגען וועגען געזעטצע, וואָס האָבען מעהר ניט קיין פראקטישע בעדייטונג, ווי, למשל, די דינים וועגען קרבנות, טומאה, מעשר, תרומה און דערגלייכען. א הוץ דעם בעשעפטיגט זיך דער תלמוד מיט פיעלע אנדערע פראַגען, וואָס האָבען קיין שייכות ניט מיט דעם געזעטץ. דאָס איז דער טהייל, און דאָס איז א גאנץ גרויסער טהייל, וואָס איז בעקאַנט אונטער דעם נאָמען „אגדה“ אָדער „הגדה“. דאָרטען ווערען בעהאנדעלט

פילאָזאָפישע, עטהישע, רעליגיעזע, היסטארישע און נאטור־וויסענשאפטליכע פראגען.

דאָס אלעס האָט געבראכט דערצו, וואָס ניט יעדער איז געווען ביכולת פון דאָרטען ארויסצודרינגען דעם געזעטץ. דערצו האָט איינער געמוזט זיין אן אויסערגעוועהנליך גרויסער קענער פון תלמוד. פאר דעם דורכשניט׳ס מענשען אָדער אפילו פאר די קלענערע רבנים איז עס געווען אן אונמעגליכקייט. שוין מאנכע פון די ערסטע „גאונים“ האָבען איינגעזעהן די דאָזיגע שוועריגקייטען. און זיי האָבען געפּרובירט מאכען ספרים, וואו די געזעטצע זאָלען ווערען איבערגעגעבען קלאָהר און דייטליך אָהן די אלע פלפולים און דעבאטען.

דאָס איז געווען די אויפגאבע פון ר׳ יצחק אלפסי אין זיין ווערק. און זיין ארבייט איז איהם פאָלשטענדיג געלונגען. זיין ווערק איז געווען א פערקירצונג פון תלמוד, א מין „קצור הש״ס“. ערסטענס האָט ער פון דאָרטען ארויסגעלאָזען דיא אלערליי „אגדות“ און דרשות אלס עטוואָס, וואָס האָט ניט קיין שייכות מיט דעם געזעטץ גופא. דאן האָט ער אויך ארויסגעלאָזען דיא אלע „הלכות“, וואָס האָבען פערלאָרען זייער בעדייטונג פאר די היינטיגע צייטען. דערצו האָט ער, און דאָס איז דאָס וויכטיגסטע, ארויסגעלאָזען די אלע אוננויטיגע דיסקוסיאָנען און דעבאטען, לאָזענדיג אין טעקסט בלויז די אנגענומענע און אנערקענטע מיינונג. אין דער זעלבער צייט האָט ער זיך אָבער געהאלטען, אויף אזוי פיעל ווי עס איז געווען מעגליך, אָן דעם סדר און אָן דעם לשון פון תלמוד גופא. אויף אזא אופן האָט ער געמאכט מעגליך פאר יעדען איינעם צו קענען וויסען דעם דין.

זיין ווערק האָט אָנגעמאכט א רעש אין דער דאמאלס־דיגער תלמודישער וועלט. דאָ און דאָרטען האָבען זיך געפונען מאנכע געלעהרטע, וואָס זיינען ארויס מיט קריטיקען געגען איהם, אָבער בכלל איז דער „אלפס“ באלד אנערקענט געוואָרען אלס אַן אויטאָריטעט. אפילו זיינע קריטיקער

גיעבען עס צו, און נאָר אין ווענינע פלעצער זיינען זיי מיט איהם ניט איינפערשטאנדען. דער רמב"ם, וועלכער האט שפּעטער, אונטער דעם איינפלוס פון אלפס, צוזאמענגעקליבען די אלע הלכות פון תלמוד און זיי סיסטעמאטיזירט אויף א וויסענשאפטליכען אופן און אין א וויסענשאפטליכען סדר, זאָגט, אז „העכסטענס אין צעהן הלכות קען מען ניט זיין איינפערשטאנדען מיט'ן אלפס".

אין דעם יאָהר 1103, אלזאָ אויף'ן נײַנציגסטען יאָהר פון זיין לעבען, איז ר' יצחק אלפסי געשטאָרבען. צווישען די וואָס האָבען געשריבען הספד־ליעדער אויף זיין טוידט געפינען זיך די פּאעטען משה־אבן עזרא און יהודה הלוי.

נאָך אלפסי'ס טוידט האָט פערנומען זיין שטעלע אלס רב און ראש־ישיבה ר' יוסף אבן מיגאש. דער אלפסי אליין האָט איהם אויסגעקליבען פון אלע זיינע תלמידים אלס דעם יעניגען, וועלכער איז ראוי צו פערנעהמען זיין פּלאַץ. אבן מיגאש איז נאָך דאמאָלסט געווען א יונגער מאַן פון זעקס און צוואנציג יאָהר, אָבער ער האָט זיך שוין געהאט ערווארבען א גרויסען נאָמען אלס תלמודיסט. לויט ווי דער „ספר הקבלה" דערצעהלט, האָט דער אלפס אויף איהם געשריעבען אין זיין סמיכה: „אז אפילו אין משה'ס דור האט מען ניט געקענט געפינען אזאַ חכם ווי ער". דער רמב"ם, וועמעס פאָטער'ס רבי ער איז געווען, געפינט גאָר ניט גענוג ווערטער אויסצודריקען זיין בעוואונדערונג איבער די געוואלדיגע פעהיגקייטען, קענטניסע און טיעפקייט פון אבן מיגאש. פון זיינע ווערק איבער דעם תלמוד און פון זיינע „תשובות", פון וועלכע א טהייל זיינען געשריבען אין אראַביש, זיינען אָבער גאַנץ וועניג געבליעבען.

„זיין אבשטאַמונג פון אַן אלטער, גרויסער און רייכער פאמיליע, די גרויסע שטעלע וואָס ער האָט פערטראָטען אלס רב און ראש ישיבה אין די אנגעזעהענסטע אידישע קהלה, האָט ניט אָנגעפילט זיין הארץ מיט שטאָלץ. ער איז געבליבען דער בעשיידענער מילדער מענש ווי ער איז געווען פריהער.

די מילדקייט פון זיין כאראקטער האָט איהם אָבער ניט גע־שטערט צו געברויכען די שטריינגסטע מיטלען, ווען עס האָט זיך געהאנדעלט ווענען דעם כלל ישראל" (גרעטץ).

עס זיינען דאמאלסט געווען אונרוהיגע צייטען אין שפּאניען. מיט א געוויסע צייט צוריק זיינען די אלמאָ־ראווידס אריבערגעקומען פון אפריקא קיין שפּאניען כלמרסט אויסצוהעלפען די אָרטיגע אראבער געגען די קריס־טען. עס איז זיי אויך געלונגען צו פערטרייבען די קריסטען. אָבער ביסלעכוויין האָבען זיי פערשקלאָפּט זייערע אייגענע גלויבענס־גענאָסען גופא. עס איז געקומען דערצו, וואָס צייט־טענוויין פלעגען די מאָהאמעדאנער זין פעראייניגען מיט די בענאכבארטע קריסטען, אום צו בעקעמפּפען אמאָל א מאָהא־מעדאנישען און אמאָל א קריסטליכאַן הערשער. די אידען האָבען זיך גאַנץ אָפט געפונען ווי צווישען צוויי פייערען, און ניט אלע מאָל איז געווען מעגליך צו בלייבען נייטראל. זיי זיינען געצוואונגען געוואָרען דורך די אומשטענדען אמאָל זיך צו פעראייניגען מיט איין צד און אמאָל מיט דעם אנ־דערען. דאָס איז געווען ווי געוואונשען פאַר די פערקויפטע נשמות, וועלכע פלעגען צוליעב זייערע פּערזענליכע צוועקען און אמביציעס פאַר'מוסר'ען די אידען דאָ צו דעם און דאָ צו יענעם צד, ווי עס האָט זיך בעסער געלוינט פאַר זיי. אזא מוסר האָט זיך געפונען אין דער לוצענאַ'ר קהלה, וועלכער האָט געסטראַשעט, אז ער וועט פערמוסר'ען די אידען. ר' יוסף אבן־מיגאש, וועלכער איז אויך געווען דער ריכטער, האָט גע'פּסק'ענט, אז איהם קומט דער טוידט, און דער מוסר איז פערשטייניגט געוואָרען אום יום כפּור.

*   *   *

א צווייטער בעריהמטער תלמיד פון אלפסי איז גע־ווען ר' יוסף אבן־צדיק (געבאָרען אין יאָהר 1080 און געשטארבען אין יאָהר 1148). נאָכ'ן טוידט פון ר' יוסף אבן סאהאל, וועלכער איז געווען א חוץ א

תלמודיסט אויך א בעריהמטער פּאָעט, האט יוסף אבן־צדיק פערנומען זיין שטעלע אלס „דיין“ אין קאָרדאָווא.

ר' יוסף אבן־צדיק איז געווען א בעריהמ־טער תלמודיסט און האָט אויך געשריעבען ליעדער, אָבער פון זיינע תלמודישע שריפטען זיינען גאָר ניט געבליבען און פון זיינע ליעדער זיינען געבליעבען בלויז איינעגע. דערפאר איז אָבער געבליבען פון איהם א ווערק איבער פילאָזאָפיע, וועלכע ער האָט געשריעבען אין אראביש. דער אָריגינאל איז פער־לאָרען געגאנגען און ס'איז נאָר געבליעבען די העברעאישע איבערזעצונג אונטער דעם נאָמען „עולם קטן“, דיא „קליינע וועלט“ אָדער „מיקראָקאָסמאָס“.

די הויפּט אויפגאבע וואָס אבן־צדיק האָט זיך געשטעלט אין זיין ספר, איז צו בעווייזען, אז דער מענש איז דער צענטער פון דער וועלט און אז אלץ וואָס עס געפינט זיך איז דעם גרויסען אוניווערזום, אין דעם „עולם גדול“ געפינט זיך אויך אין דעם מענשען, אין דעם „עולם קטן“. עס איז דערפאר זעהר וויכטיג, אז דער מענש זאָל זיך אליין וויססען, ווארום פון דעם וויסען פון זיך אליין, וועט ער אויך קענען וויסען דעם גאנצען אוניווערזום, וועלכער איז דאָך ניט מעהר וויא א פאַרגרעסערונג פון איהם, פון מענשען.

אום דאָס צו בעווייזען בענוצט זיך אבן־צדיק מיט אלע וויסענשאפטען, מיט פסיכאָלאָגיע, פיזאָלאָגיע, פיזיק, כעמיע און דערגלייכען, ווי זיי זיינען דאמאלס פערשטאנען געוואָרען. זיין ספר ווייזט אויס ווי א מין קאָמפענדיאום (קצור) פון אלע וויסענשאפטען אין יענער צייט, און איז שוין דערפאר אליין פון גרויסער היסטארישער בעדייטונג פאר די וואָס אינטערעסירען זיך מיט דער געשיכטע פון דער ענטוויקלונג פון די וויסענשאפטען.

די ערסטע פראגע, וואָס איהם אינטערעסירט איז: פון וואנען נעהמט זיך אונזער וויסען? אונזער וויסען, ערקלעהרט ער, נעהמט זיך פון אונזערע חושים און אונזער שכל. מיט די חושים קענען מיר נאָר בעגרייפען דאָס שאָלעכץ, די „קלפּה“, די אויסערליכקייט פון די געגענשטאַנדען. דער

שכל דרינגט אריין אין זייער תוך. מיר זעהען א געוויסען געגענשטאנד און מיר רופען עס אָן, לאָמיר זאָגען, „בוך“. די אויג זעהט נאָר א בעשטימטען קאָליר און פאָרמע; עס איז דער שכל, וואָס קומט צום שלוס, אז דאס געזעהענע איז א בוך. די חושים ברייגגען אונז נאָר איינצעלנע איינדריקע; עס איז דער שכל וואָס בינדט זיי צוזאמען און פעראלגעמיינט זיי. די חושים גיבען אונז פּרטים; דער שכל גיט אונז כללים.

אונזער וויסען קען איינגעטהיילט ווערען אין צוויי קלאַסען: אזעלכע וואָס דארפען ניט בעוויזען ווערען און אזעלכע וואָס דארפען ערסט בעוויזען ווערען דורך דער לאָגיק. די אמת'ען וואָס דארפען ניט בעוויזען ווערען קענען זיין א רעזולטאַט אָדער פון אונזער חושים, ווי צום ביישפּיעל, אז די זון שיינט, אָדער פון אונזער שכל, ווי צום ביישפּיעל, אז א טהייל איז קלענער וויא דאָס גאַנצע. די אמת'ען וואָס קומען דורכ'ן שכל שטעהען אויף א העכערע מדרגה.

דאַן דיסקוטירט ער די פראַגע פון מאַטעריע, וואו עס איז שטארק קענטיג דער איינפלוס פון ג ב י ר ו ל. ער גלויבט, ווי ג ב י ר ו ל, אז אויך די רוחניות'דיגע „נבראים“ בעשטעהן פון מאטעריע און פאָרם, כאָטש זייער מאטעריע איז פון אַן ערדלערער מין. די מאַטעריע פון די גשמיות'דיגע וועלט בעשטעהט פון פיער עלעמענטען, וועהרענד די מאַטעריע פון רוחניות'דיגע וועלטען האט א בעזונדערען עלעמענט, א פינפטען עלעמענט (אריסטאָטעלס „קווינטא עססענציא“).

די פיער עלעמענטען זיינען: פייער, לופט, וואסער, און ערד. די עלעמענטען קענען פערוואנדעלט ווערען איינע אין די אַנדרע. וואַסער ווערט פון היטץ לופט; לופט ווערט צוריק וואסער דורך קעלט. דער יסוד פון די עלעמענטען איז „סאָבסטאַנץ“, דאָס וואָס פערנעהמט פּלאַץ:ברייט, לענג און טיעפקייט.

די דריי „קעניגרייכען“ פון דער נאַטור: מינעראלען, פּלאַנצען און לעבעדיגע בעשטעהען פון די פיער עלעמענטען. דער מענשליכער קערפּער בעשטעהט אויך פון די פיער עלע־

מענטשן און ער האָט אין זיין נאַטור די איינגענשאַפטען פון די אַלע דריי „קעניגרייכען". ער פערנעהמט פּלאַטץ ווי די מינעראַלען; ער וואַקסט און פערמעהרט זיך ווי די פּלאַנצען; ער בעוועגט זיך ווי די לעבעדיגע. דער מענש האָט אָבער אין זיך אויך אַ עטוואַס, וואָס עס שטאַמט אָב פון די העכערע וועלטען, — דאָס איז זיין שכל.

דער מענש האָט אייגענטליך דריי נשמות: די ערסטע איז די נשמה פון פּלאַנצונג. ער קריגט איהר גלייך, ווי עס פעראייניגט זיך די „זריעה" פון מאַן מיט דער אייעלע פון דער פרוי און ער פאַנגט אָן צו וואַקסען. ווען דאָס קינד האָט זיך שוין אויסגעבילדעט, דאַן קריגט ער די נשמה, וואָס גיט לעבען און וואָס דריקט זיך אויס אין בעוועגונג און אין די פערלאַנגען. די דריטע נשמה, אָדער דער שכל, קומט אָם שפּעטסטען.

קיינער, מיינט ער, קען גאָר ניט צווייפלען אין דער עקזיסטענץ פון אַ שכל'דיגער נשמה ביים מענשען. דער בעסטער בעווייזט אויף דעם איז, וואָס דער מענש איז דער איינציגער צווישען די חיות, וואָס קען ריידען און דיינקען. די נשמה איז אַ רוחניות, ווייל אויב זי וואָלט געווען אַ קערפּער וואָלט זי געמוזט האָבען אַלע איינגענשאַפטען פון אַ קערפּער, זי וואָלט געמוזט פערנעהמען פּלאַטץ, האָבען אַ פאָרמע און קאָליר, אַ גערוך און אַזוי ווייטער. דערצו וואָלט זי גופא, זייענדיג אַ קערפּער, געמוזט האָבען אַ נשמה איהר צו בעלעבען, און יענע נשמה וואָלט געמוזט האָבען אַן אַנדער נשמה ביז דער אונענדליכקייט, וואָס דאָס איז דאָך אונמעג־ליך.

דאַן געהט אבן צדיק אריבער צו דער בעהאַנדלונג פון די פערשיעדענע מענשליכע מדות, ווי כעס, מורא, צער, שמחה. ער פּרובירט זיי ערקלעהרען אויף פּסיכאָלאָגיש־פיזיאָ־לאָגישע יסודות, לויט ווי די דאָזיגע וויסענשאַפטען זיינען דאַן געווען בעקאַנט. ער רעדט דאָרטען אויך וועגען שלאָף, און זוכט צו ערקלעהרען, וואָרום דער מענש מוז שלאָפען

אינטערעסאנט איז זיין ערקלעהרונג, ווארום דאָס הארץ דאַרף ניט שלאָפען: „ווייל זי רוהט צווישען איין קלאַפּ און דעם אַנדערען“.

די נשמה בעזיצט „שכל“ אין דער מעגליכקייט; ער ווערט ארויסגערופען אין דער ווירקליכקייט דורך דעם לערנען און שטודיום. די אויפגאבע פון מענשען איז ארויסצוברייננגען דעם שכל פון דער מעגליכקייט אין דער ווירקליכקייט.

די עקזיסטענץ פון אזוי פיעל איינצעלנע נשמות, וועלכע האָבען אלע אין זייער עצם די זעלבע אייגענשאפטען בעווייזט, אז זיי שטאַמען אלע אָפּ פון איין מקור, וועלכער איז די גרויסע וועלט־נשמה. זיי זיינען אָבער ניט אבגעזונדערטע חלקים פון דער וועלט־נשמה; די וועלט־נשמה ווערט ניט צו־ברעקעלט אין קליינע חלקים, זי בלייבט אימער ווי געוועזן אָהן שום ענדערונגען. זי ווירקט אזוי ווי די זונן, וועלכע ווערט ניט פערקלענערט דורך איהרע אויסשטראַהלונגען. די נשמות זיי־נען אזוי ווי אויסשטראַהלונגען פון דער גרויסער וועלט־נשמה.

אבשטאַמענדיג פון דעם זעלבען מקור האָבען אלע נשמות די זעלבע מעגליכקייטען. די אונטערשיידונגען וואָס מיר זעהען אין די נשמות פון דעם גוטען און דעם שלעכטען מענשען, פון דעם געלעהרטען און אונוויסענדען נעהמען זיך דערפון, וואס די גופים זיינען ניט ביי אלעמען גלייך אויס־געעדעלט און גערייניגט געוואָרען. דער פערגרעבטער גוף, דורך זינד און תאוות, דורך ניט לערנען און שטודירען, קען ניט קריגען די זעלבע השפּעה, ווי דער גערייניגטער און גע־הייליגטער גוף. דער מענש האָט די ברירה ביי זיך אין האנד; ער קען, דורך גוטע טהאַטען און דורך לערנען, מאַכען, אז זיין גוף זאָל קריגען אַ גרעסערע השפּעה. טהוט ער עס ניט, ווערט ער בעשטראָפט; טהוט ער עס יע, קריגט ער זיין בע־לוינונג.

ביי די נשמה איז ניט שייך קיין שלעכטע מדות. לויט איהר עצם נאָך, לויט איהר אבשטאַמונג, איז זי דורכאויס

גוט. דאָס וואָס מיר רופען שלעכטע מדות זיינען בלויז די
א ב ו ו ע ז ע נ ה י י ט פון די גוטע. שלעכטס מיינט די
אבוועזענהייט פון גוטס; נארישקייט די אבוועזענהייט פון
חכמה.

פון דעם שטודיום פון זיין אייגענעם גוף קען דער מענש
זיך ערווערבען זיינע ידיעות וועגען דער קערפערליכער וועלט
בכלל; פון דעם שטודיום פון זיין שכלדיגער נשמה, קען ער
אויספארשען די סודות פון די רוחניות'דיגע וועלט בכלל.
א מענש מוז דערפאר זיך אליין גרינדליך שטודירען, ווייל נאר
דאן קען ער אָנפאַנגען צו בעגרייפען גאָט.

און דאָ געהט אבן־צדיק איבער צו בעגרינדען און צו
בעווייזען די עקזיסטענץ פון גאָט. ער זאָגט וועגען דעם ניט
ארויס קיין איינציגען נייעם געדאנק. פונקט ווי זיינע פאָרגעג־
נער צווישען די אראבישע און אידישע פילאָזאָפען זוכט ער
צו בעווייזען גאָט'ס עקזיסטענץ פון דער שעפפונג. די וועלט
קען ניט זיין אייביג, ווייל זי איז א צוזאמענגע־
שטעלטע. קוים האָט זי אָבער אן אנפאנג מוז זי דאָך האָבען
אן אורזאכע פאר איהר עקזיסטענץ. דיעזע אורזאכע פון אלע
אורזאכען איז גאָט.

גאָט מוז זיין איינער, אויביג און אונענדליך. ווארום
אויב ער איז בעגרעניצט אין צייט אָדער פלאטץ מוז ער גופא
אויך האָבען א שעפפער, זיין שעפפער אן אנדער שעפפער ביז
דער אונענדליכקייט, וואס דאס איז אונמעגליך. זיין גאנצער
געדאנקען־גאנג איז דער זעלבער ווי ביי ס ע ד י ה ־ ג א ו ן,
ב ח י י און די איבריגע.

ווי ג ב י ר ו ל רעדט אויך א ב ן ־ צ ד י ק וועגען
גאָט'ס ווילען אלס די שאפענדע קראפט. ער זעהט קלאָהר
די שוועריגקייטען, וואס זיינען פערבונדען מיט דער דאזיגער
לעהרע. אויב גאָט'ס ווילען איז אויביג און אונפערענדערבאר
ווי גאָט גופא, און איז בלויז אן אונפערמיידליכע אייגענ־
שאפט פון זיין וועזען, דאן מוז דאָך די וועלט וואָס קומט
ארויס פון דעם ווילען אויך זיין אויביג; דער ווילען איז דאָך

אָן אויביג שאַפענדע קראַפט. אויב אָבער מיר וועלען זאָגען, אַז דער ווילען איז ניט אויביג און אַז ער האָט אָנגעפאַנגען צו טהאָן זיין שאַפענדע ארבייט ערסט אין א בעשטימטער צייט, דאַן וועלען מיר דאָך מוזען זאָגען, אַז עס איז פאָרגע־קומען אַ געוויסע ענדערונג אין גאָט, וואָס דאָס איז דאָך אונמעגליך. ער פּרובירט זיך דאָרטען ארויסצודרעהען פון דער ראָזיגער קשיא דערמיט, וואס ער ערקלעהרט, אַז „צייט" גופא איז אויך בעשאַפען געוואָרען, און אַז דערפאַר קענען מיר ניט פרעגען וואָס עס איז געווען פריהער, ווייל דאַן איז נאָך קיין „צייט" איבערהויפּט ניט געוועזן. ער ענדיגט אָבער: „אין דעם" (אין דער פראגע פון גאָט'ס ווילען) „ליגט א סוד וואָס לאָזט זיך ניט ערקלעהרען".

* * *

נאָך א גרויסער געלעהרטער און בעדייטענדער פילאָזאָף האָט געלעבט אין יענער צייט, אברהם בר חייא הנשיא. ער איז געבאָרען געוואָרען אין יאָהר 1065 און געשטאָרבען אין 1136. ער איז אויך בעקאַנט אַלס „אברהם דער איד" און „אברהם סאוואסאָרדאָ". ער איז געווען איי־נער פון די ערסטע, וואס האָבען בעקאַנט געמאַכט די קריסט־ליכע אייראָפּא מיט דער אראַביש־אידישער וויסענשאַפט און פילאָזאָפיע, איבערזעצענדיג פיעלע וויכטיגע אראבישע ביכער אין לאַטייניש.

א חוץ איבערזעצונגען האָט ער אנגעשריעבען א היבשע צאָהל אָריגינעלע ספרים אין העברעאיש, און האָט אויף אזא אופן בעקאַנט געמאַכט די אידען פון פראַנקרייך און דייטש־לאַנד מיט דער אידיש־שפּאַנישער פילאָזאָפיע און וויסענ־שאַפט. ער איז געוועזן דער ערסטער אידישער שרייבער, וואָס האָט געשריעבען וויסענשאַפט אין העברעאיש. צווישען זיינע ספרים, פון וועלכע ניט אַלע זיינען געבליבען אין גאנצען, געפינט זיך אַן אבהאנדלונג איבער געאָמעטריע, וואָס איז איבערזעצט געוואָרען אין לאַטייניש. אַן אבהאנדלונג איבער העכערע מאַטהעמאַטיק און אסטראָנאָמיע; אַן אסטראָנאָ־

מישע אבהאנדלונג אונטער דעם נאָמען „צורת הארץ“, וועל־כע איז אויך איבערזעצט געווארען אין לאטייניש און פראנ־צויזיש; אבהאנדלונגען איבער אסטראלאגיע (שטערענזע־עריי). דערצו געפינען זיך זיינע אסטראָנאָמישע טאבלען און אן אבהאנדלונג וועגען דעם אידישען קאלענדאר אונטער דעם נאָמען „ספר העבור“, וועלכער איז אין פאָריגען יאָהרהונדערט צום ערסטען מאָל געדרוקט געוואָרען אין לאָנדאָן.

איבער פילאָזאָפיע האָט ער אָנגעשריעבען א קליין ווערק אונטער דעם נאָמען „הגיון הנפש“, בעטראכטונגען פון דער נשמה. אין זיין פילאָזאָפיע איז ער שטארק בע־איינפלוסט געוואָרען פון גבירול און איז זעהר עהנליך אויף אבן־צדיק׳ס, וועמעס ספר „עולם קטן“ ער האָט אָבער ניט געזעהן. דער „הגיון הנפש“ איז געשריעבען אין דער פאָרמע פון א מוסר־ספר, בעפוצט מיט דרשות און ער־קלעהרונגען פון פסוקים. אין זיין עטהיק איז ער עהנליך צו בחיי.

IX.

(ר' משה אבן־עזרא און זיין אונגליקליכע ליעבע. — דער איינפלוס דערפון אויף זיין פּאָעזיע. — זיינע וועלטליכע און רעליגיעזע ליעדער. — משה אבן־עזרא אלס ליטעראַטור־קריטיקער. — זיין פילאָזאָפיע).

ר' משה אבן־עזרא ווערט בעטראַכט אלס איינער פון דיא דריי גרעסטע העברעאישע פּאָעטען, וואָס דאָס שפּאַנישע יודענטהום האָט פון זיך ארויסגעגעבען אין זיין „גאָלדענעם צייט־אלטער". איינער פון זיי, ר' שלמה אבן־גבירול, איז געוועזען משה אבן עזרא'ס פאַרגייענגער און געוויסערמאַססען אויך זיין אינדירעקטער רבי; דער אַנדערער, רבי יהודה הלוי, איז געוועזען זיין אינגערער צייט גענאָסע און איינער פון זיינע נאָהענסטע פריינד און בעוואונדערער.

ר' משה אבן־עזרא איז געבאָרען געוואָרען אין גראַנאדא אין יאָהר 1070. זיין פאָטער, ר' יעקב, האָט פערנומען א חשובע רעגיערונגס־שטעלע אונטער דעם וויזיר ר' שמואל הנגיד. זיי זיינען געוועזען פיער ברידער, אלע געלערענטע און בעריהמטע מענשען, אָבער משה איז געוועזען דער גרעסטער און פעהיגסטער צווישען זיי.

אין זיין יוגענד האָט ער זיך פערליעבט אין זיינע א פלימעניצע, א טאָכטער פון זיין עלטסטען ברודער, יצחק. זי האָט איהם אויך געליעבט, אָבער איהרע עלטערען און די פאמיליע האָבען צוליעב אַן אונבעקאַנטער אורזאַכע דעם

שידוך ניט דערלאָזען, און דער פּאָעט האָט זיך געפּוּנען גע־צוואונגען צו פערלאָזען זיין שטאָדט און לאנד און ארומוואנ־דערען אין דער פרעמד. ער איז ארומגעפאָהרען איבער קאסטיליען און פּאָרטוגאל, האָפענדיג אַז ער וועט דאָרטען פארגעסען אן זיין אוּנגליקליכער ליעבע. דאָס האָט איהם אָבער אפּנים ווייניג געהאָלפען: ער האָט זיין ליעבע ניט געקענט פארגעסען. ער איז איהר געבליעבען טריי ביז זיין טוידט און האָט, ווי עס ווייזט אויס, קיינמאָל ניט חתונה געהאַט.

זיין וואנדער־לעבען האָט ער בעשריעבען אין פיעלע ליעדער, וואו ער בעקלאָגט זיך ביטער אויף זיין שיקזאל, אויף דיא שלעכטס פון זיינע ברידער, וואָס האָבען איהם צוברא־כען זיין לעבען, און אויף דיא פאלשקייט פון זיינע פריינד. וואָס האָבען איהם פערלאָזען. זיין פריינד ר' יהודה הלוי האָט איהם, ווי עס איז דאמאָלס געווען די מאָדע צו שרייבען בריעף אין ליעדער, אויפגעפאָדערט אין א ליעד, אַז ער זאָל צוריק קומען אהיים און אויפגעבען זיין וואנדער־לע־בען אין דער פרעמד, אָבער דאָס האָט אויך ניט געהאָלפען. ר' משה האָט איהם געענטפערט אין א ליעד, וואו ער גיסט אויס זיין גאנצען צער און זיין גאנצען כעס אויף זיינע אייגע־נע ברידער וואָס האָבען איהם פון זיך פערשטויסען.

פערוואָגעלט אין דער פרעמד און ליידענדיג אלערליי צרות, האָט ער אלץ געטראכט וועגען זיין געליעבטער און זיין פערלאָזענעם פאָטערלאנד. דאָס פאָלגענדע איז איינע פון זיי־נע ליעדער אין יענער צייט:

איך בעשווער מיט מיין ליעבע, אייך טויבען,
אייך טויבען ווי וואָלקענס וואָס יאָגען,
צו מיינע דערווייטערטע פריינד און בעקאַנטע
פון מיר א געררוס ברייגגט צו טראָגען.

א גערוס צו מיין ליעבסטער, וואָס האָט אין
מיין הארצען

אָן אייביגען נעסט זיך געוואונען;
אָהן איהר וואָלט איך לאַנג שוין מיין לעבען
פערמיאוסט.
וואָלט ליעבערסט דעם טוידט זיך געפונען.

איך האָב צוליעב איהר זיך דורך פּיין און
דורך אנגסטען
אליין אין דער פרעמדקייט פאַרטריבען;
אָ, טראָגט אַ געריס פון אַ וואַנדערער, טויבען,
צו דער, וואס מיין זעעלע טהוט ליעבען.
(איבערזעצט פון ה. לייוויק).

זיין געליעבטע האָט ענדליך חתונה געהאָט מיט אן אנ־
דערען, וויא עס ווייזט אויס מיט זיינעם אן איינגערען ברודער.
דאָס האָט צושטערט זיין לעצטע האָפנונג, אז זיינע קרובים
וועלען סוף כל סוף איינזעהען דעם אונרעכט וואָס זיי זיינען
בעגאַנגען געגען איהם און וועלען איהם לאָזען חתונה האָבען
מיט זיין געליעבטער. לאַנג האָט זיא ניט געלעבט. זי איז
געשטאָרבען אין קינפּעט, און פאַר'ן טוידט האָט זי דערמאָנט
זיין נאָמען. ווען ער האָט זיך דערפון דערוואוסט, האָט ער
אָנגעשריעבען א גרויסען ליעד, פון וועלכען די פאָלגענדע זיי־
נען א פּאָאר פערזען:

זי האָט געבוירען אַ קינד — ניט צום האַלזען,
שוין מעהר ניט פערלאָזען די בעט;
זי האָט אַלץ דערמאָהנט איהר געליעבטען,
מיט ליפּען מיט טוידטע גערעדט.

זי האט אלץ דערמאָהנט איהר געליעבטען,
מיט'ן אטהעם, מיט'ן לעצטען פערכאַפּט;
ביז טהיר פון איהר קבר די ליעבע
האט שטיל מיט די פינגער גטקלאפּט.
(איבערזעצט פון ה. לייוויק).

ביבליאטעק

דער גרויסער אונגליק, וואס האט זיי אלעמען געטראָפען אין דעם טוידט פון טאָכטער, ווייב און געליעבטע האט דערנענטערט די ברידער, און זיי האבען ענדליך געמאכט שלום צווישען זיך. משה האט זיי אלעמען איבערלעבט — ער איז געשטאָרבען אין עלטער פון אכט און זעכציג יאָהר — און האט אויף זיי אלעמען געשריבען הספדים אין ליעדער. ער איז געבליעבען דער איינציגער פון זיין פאמיליע. און אין איינע פון זיינע ליעדער בעקלאָגט ער זיך: „צו האט די צייט געגען מיר א בינט געמאכט פון מיר אזא שוידערליכע נקמה צו נעהמען און מיין גאנצע פאמיליע צו פערשניידען?“ ער האט זיך אָבער אזוי ווי געטרייסט מיט'ן געדאנק, אז באלד, באלד וועט ער אויך געהן אהין. וואו זיי זיינען אלע גע־גאנגען:

עס האבען מיך מיינע געדאנקען געטריבען
צו געהן אין בעזוכען דעם פלאַץ, יענעם ליעבען.
וואו פאָטער און מוטער און פריינד מיינע ליגען.
איך האָב זיי געגריסט און זיי האָבען געשוויגען.
זיי האָבען געערדעט מיט א לשון א שטומען:
צו פריהער צו שפעטער, דו וועסט צו אונז קומען
(אבערזעצט פון אברהם רייזען)

* * *

משה אבן־עזרא איז איינער פון דיא פרוכט־בארסטע העברעאישע פּאָעטען פון זיין צייט. ער האט געשרי־בען זעהר פיעל „סליחות“ און תפילות (אריבער צוויי הונ־דערט), וועלכע געפינען זיך אין דיא פערשיעדענע „ספר־דישע“ מחזורים. צוליעב דעם, וואס ער האט געשריבען אזוי פיעל סליחות האט מען איהם אויך גערופען ר' משה „הסלח“. דער סליחה־מאכער. זיינע סליחות, ווי אלע זיינע ליעדער, צייכנען זיך אויס מיט דער רייכקייט פון דער שפראך און מיט זייערע שעהנע, כאָטש גאנץ אָפט געקינסטעלטע, פארמען. בנוגע די רייכקייט און דיא בויגיגקייט פון זיין שפראך האט

ער צו זיך קיין גלייכען ניט. אין דיעזער הינזיכט שטייגט ער אריבער אפילו אבן־גבירול און יהודה הלוי. איהם פעהלט אָבער דיא טיעפקייט פון פיהלען, די אינערליכע נשמה־ווארימקייט, וואָס מען טרעפט אין אזא גרויסע מאָס ביי דיא אויבענדערמאָנטע צוויי. סאי אין זיינע נאַציאָנאַלע און סאי אין זיינע ריין־רעליגיעזע ליעדער איז דער דאָזיגער חסרון שטאַרק קענטיג. עס קען זיין, אז דאָס נעהמט זיך דער־פון, וואָס ער האָט געשיינקט צו פיעל אויפמערקזאמקייט אויף די פאָרמען. דערפאר האָט ער אָבער א גרויסע מעלה, וואָס ער ווייס ווי אויסצודריקען זיינע געדאַנקען אין זעהר וועניג ווערטער. ווי אַלע אָריענטאַלען פאַלט ער אויך אריין גאַנץ אָפט אין איבערטרייבענעסען און גוזמאות, אָבער קיין איבעריגע מליצות זיינען ביי איהם ניטאָ. ער קען אין א פּאָאר שורות אויסדריקען א געדאנק, וואָס אן אנדערער וואָלט אויף דעם געדאַרפט אָנשרייבען גאַנצע פּערזען.

א חוץ זיינע „הייליגע“ ליעדער, א חוץ דיא סליחות און תפילות, האָט ער אויך אָנגעשריעבען אריבער דריי הונדערט „וואָכעדיגע“ ליעדער, איבער וועלטליכע ענינים. פון זיי איז צו זעהן, אז משה אבן־עזרא איז ניט שטענדיג געווען א פּאָעט פון טרויער, אז ניט אַלע מאָל האָט ער געוויינט און גע־קלאָגט. ער האָט אויך געוואוסט פון דער פרעהליכערער זייט פון לעבען. ער בעזינגט די נאַטור, ער בעזינגט „וויין, ווייב און געזאנג“, די טענצערינס אין די האָלען, „די גאָלדענע פליסיג־קייט אין די זילבערנע בעכערען“, דעם געזאנג פון די פויגלען, דעם מורמלען פון וואסער־פאַלען און אזוי ווייטער. אָט ווי ער בעזינגט דעם אָנקומען פון פריהלינג :

אנגעטהאן האָט זיך דער גאַרטען
אין א גרין געוועבטען קלייד :
יעדער בוים, אין גאָלד געקעסטעלט,
אויפגעעפענט האָט זיין פרייד.

צו בעגעגענעז דעם פריהלינג
אלע בלומעז, קליין אוז גרויס,
טאנצען אלע, און אפריהער
טאנצט דיא קעניגין די רויז.

פון איהר תפיסה — פון די קנאָספּען —
רייסט זי זיך ארויס אליין, —
ווער עס טרינקט פאַר איהר קיין ווײַן ניט
יענער טהוט אַ זינד בעגעהן.
(איבערזעצט פון ה. לייוויק).

זיין גרעסטע פּאָעמא איז בעקאַנט אונטער דעם נאָמען „ענק (שנירעל פעריל) אויך אונטער דעם נאָמען „תרשיש“, ווייל זי ענטהאַלט צוועלף הונדערט און צעהן שורות. זי בעשטעהט פון צעהן טהיילען. יעדער קאַפּיטעל אָדער טהייל בעהאַנדעלט אַ בעזונדערען געגענשטאַנד. דאָרטען ווערט גע־רעדט וועגען ליעבע, וויין און געזאַנג; וועגען די שעהנקייטען פון דער נאַטור; וועגען די פאַלשקייטען פון פריינד; וועגען די שלעכטסקייט פון עלטער; וועגען דעם צער פון לעבען און דעם טוידט; וועגען האָפנונג אין גאָט און וועגען די גרויסקייט און וויכטיגקייט פון דער פּאָעזיע.

די פאָרמע פון דער דאָזיגער פּאָעמא איז איינע פון דיא שווערסטע. זיא איז געשריעבען אין קורצע פיער־שורה'דיגע סטאַנצען, און דער גראַם בעשטעהט פון ווערטער וואָס האַ־בען דעם זעלבען קלאַנג, אָבער אַן אַנדערע בעדייטונג. נאָר אַזאַ מייסטער פון דער שפּראַך ווי משה אבן־עזרא האָט זיך געקענט פערגינען אַזאַ מין לוקסוס. אָבער אויך איהם איז עס ניט אין גאַנצען געלונגען. אין פיעלע פלעטצער קומט ארויס דער געדאַנק צוקריפּעלט און איינגע־קרעמפּט. דיא דאָזיגע פאָרמע האָט משה אבן עזרא איבער־גענומען פון מאַנכע פון די אַראַבישע פּאָעטען, און זי איז בע־

קאַנט אונטער דעם נאָמען „אל־מקמת“ (אַל־מאַקאַמאַט). פאָל־גענדע זיינען איינינע ביישפּיעלע:

זנח דודים עלי אכל אהבוך, ועל בגד;
ועת קמו בר ימים להרע, בגדו בגד.

(פערלאָז די פריינד וואָס ליעבען דיר צוליעב עסען און א בגד; און קומען שלעכטע צייטען ווערען זיי דיר פאלש). אין די ערסטע שורה מיינט דער וואָרט „בגד“ — אַ קלייד; אין דער צווייטער שורה מיינט ער — פאלש.

אשרי רואה כל טוב עולם חציר יצמח תוד גז ירק,
ונצורת לב יחשוב תבל, ובפניה ירוק ירק.

(וואויל איז דעם, וואָס בעטראַכט די וועלט וויא גראָז וואָס וואַקסט אין אַ גאָרטען אַ גרינעם, וואָס בעטראַכט דיא וועלט וויא אַ פרוי אַ פאַלשע און טהוט אין איהר פּנים שפּייען). דער וואָרט „ירק“ אין דער ערסטער שורה מיינט — גרין; אין דער צווייטער שורה — שפּייען.

כסעיף הדם תטה צ ב י ה עת תרקוד
ופרע שערה תפרע;
תמית בחציה ומדמי אותם משכרת ולא תפרע.

ווי אַ מירטען־צווייג בייגט זי זיך, די שעהנע, ווען זיא טאַנצט מיט איהרע האָאָר צו וואָרפען; זי טויטעט מיט איהרע פיילען, פון מיין בלוט זעטיגט זי זיי אָן, און ווערט ניט בעשטראָפט). דער וואָרט „תפרע“ אין דער ערסטער שורה מיינט — צוואָרפענע האָאָר; אין דער צווייטער שורה — בעשטראָפונג.

משקה התיש, מזרק כסף מלא ממי זהב שחוט;
חלש יגבר בו, רק גבור ישוב מאין שלח שחוט.

(דעם געטראַנק אהער! אַ זילבערנעם בעכער אָנגע־פילט מיט דיא גאָלדענע וואַסער, די אויסגעדריקטע; דער

שוואכער ווערט שטארק דערפון, נאר דער שטארקער קעהרט זיך אום ווי אהן א שווערד געשאכטען). דער ווארט „שחוט“ אין דער ערסטער שורה, מיינט אויסגעדריקט, אויסגעפרעסט, די וויין וואס ווערט אויסגעדריקט פון די טרויבען; אין דער צווייטער שורה — געשאכטען.

* * *

א חוץ מיט פאעזיע האט זיך משה אבן עזרא אויך אבגעגעבען מיט ליטעראטור־קריטיק און מיט דער גע־שיכטע פון ליטעראטור. ער האט אנגעשריעבען אין אראביש א בוך איבער דער העברעאישער פאעזיע. דער בוך איז איבער־זעצט געווארען אין העברעאיש אונטער דער נאמען „אשכול הכופר“ פון אן אונבעקאנטען שרייבער; פון דער העברעאי־שער איבערזעצונג זיינען נאר געבליעבען קליינע טהיילען. אין דעם דאזיגען בוך מאכט ער די בעהויפטונג, אז די אידען האבען זיך בעזעצט אין שפאניען נאך אין די צייטען פון ער־סטען חורבן. ער מיינט, אז דער ווארט „ספרד“ וואס איז דער־מאנט אין „עובדיה“ מיינט שפאניען. דארטען ווערט צווישען די איבריגע בעהאנדעלט די העברעאישע פאעזיע פון דער ביבעל, און ער בעהויפטעט, אז אין דער אלטער העברע־אישער פאעזיע איז ניטא ניט קיין מעטער און ניט קיין גראם. דאס האבען די שפעטערע העברעאישע פאעטען איבערגענו־מען פון די אראבער. ער זוכט צו ערקלעהרען די בעזונדערע פעהינקייט פון די אראבער צו פאעזיע דורך די רייכקייט פון דער נאטור און די שעהנקייט פון דעם קלימאט אין וועלכען זיי לעבען. דאן גיט ער די געשיכטע פון די שפאנישע העברע־אישע פאעטען, געבענדיג א קורצע כאראקטעריסטיק פון די וויכטיגסטע צווישען זיי. וועגען אבן־גבירול צום ביישפיעל זאגט ער: „גבירול איז געווען א פאלקאמענער שריפטשטעלער, וועלכער האט אין דער פאעזיע דערגרייכט דיא העכסטע מדרגה. ער ווייס זיך וויא צו בענוצען מיט די עדעלסטע אויסדריקע און איז דערפאר פון אלעמען בעטראכט געווארען אלס דער מייסטער פון ווארט, און קינסטלער פון

פערז. זיין סטיל איז גלאַט, זיינע אויסדריקע פליסיג, די גאַנ־צע בעהאַנדלונג פון געגענשטאַנד איז פול מיט חן. אלע האָ־בען געקוקט אויף איהם מיט בעוואונדערונג; אלע זיינע נאָכ־פאָלגער האָבען זיך בענוצט מיט די געשטאַלטען וואָס ער האָט אויף דער שפּראַך אַרויפגעדריקט. אונזער יונגער דיכטער איז געוועזן גרויס אין אלע אַרטען פון דער דיכטונג; אין ליבע־ליע־דער ווי אין הספדים און פילאָזאָפישע ליעדער. זיינע פריינד־שאַפט ליעדער זיינען פול מיט צאַרטליכקייטען; זיינע רעלי־גיעזע ליעדער ריהרען צו טרעהרען; זיינע מאָראַלע ליעדער־צוטרייסלען טיעף אונזערע הערצער. אָבער אויך זיינע סאַ־טירען זיינען געווען שאַרף און שטעכיג. פילאָזאָף ווי ער איז געווען, איז ער דאָך געווען אַן אויפגערייצטער מענש, און דאָס האָט אויסגעאיבט אַ שטאַרקען איינפלוס אויף זיין שכל".

די דאָזיגע אָבשעטצונג פון גבירול'ען, וועלכע ווערט דאָ ציטירט לויט ק א ר פ ע ל ע ס ע ן („געשיכטע דער אידי־שען ליטעראַטור") איז, קורץ ווי זי איז, פאַלשטענדיג גענוג, אז דער לעזער זאָל זיך בילדען אַ פאָרשטעלונג וועגען דער פערזענליכקייט און ליטעראַרישער טהעטיגקייט פון גבירול. פון דער דאָזיגער כאַראַקטעריסטיק אַליין קען מען זעהן, אַז משה אבן־עזרא איז געווען ניט בלויז אַ גרויסער פּאָעט, נאָר אויך אַ בעדייטענדער קריטיקער.

משה אבן־עזרא האָט זיך אויך בעשעפטיגט מיט דער פילאָזאָפיע. ער האָט אָנגעשריעבען אַ ווערק וועגען פילאָזאָ־פיע אין אַראַביש, וועלכע איז איבערזעצט געוואָרען אין העב־רעאיש אונטער דעם נאָמען „ערוגת הבשם" (דער בשמים־בייט). ער צייגט דאָרט אַרויס אַ גרויסע בקיאות אין דער גרי־כישער און אין דער אַראַבישער פילאָזאָפיען. צווישען די אי־בעריגע דערמאָנט ער דאָרטען דיא נעמען פון די גריכישע פי־לאָזאָפען ס אָ ק ר אַ ט ע ס, פ ל אַ ט אָ, אַ ר י ס ט אָ־ט ע ל ס, דעם אַראַבישען אַ ל פ אַ ר אַ ב י און די אידי־שע ס ע ד י ה ג אָ ו ן און אַ ב ן־ג ב י ר ו ל.

דער „ערוגת הבשם" שטעלט מיט זיך ניט פאָר קיין סיס־טעמאַטישע אַבהאַנדלונג איבער פילאָזאָפיע. דאָס איז ניכער

א מין זאמלונג פון פערשיעדענע געדאנקען פון אנדערע פילאָ־זאָפען און שרייבער. פון געוויסע שטעלען איז צו זעהן, אז ער איז בעאיינפלוסט געוואָרען פון אבן־גבירול, כאָטש ביי איהם ווערט גבירול׳ס „יסוד הכללי“ אָנגערופען „שכל הפועל“.

בקיצור זיינען לעהרען דיא פאָלגענדע :

גאָט איז א פאָלשטענדיגע און אן אבסאָלוטע איינהייט. אזוי וויא אונזערע אויגען קענען ניט זעהן די זונן צוליעב די שטארקייט פון איהרע ליכט־שטראהלען, אזוי קענען מיר אויך ניט בעגרייפען גאָט צוליעב דיא פאָלקאָמענהייט פון זיין וועזען. דאָס ענדליכע און בעגרעניצטע קען ניט בעגרייפען דאָס אונענדליכע און אונבעגרעניצטעס. מיר קענען דארום גאָט ניט געבען קיינע נעמען אָדער איהם צושרייבען וועלכע־ניט־איז אייגענשאפטען. דאָס וואָס אין דער ביבעל געפינען זיך אזעל־כע אויסדריקע איז עס מעהר ניט בדרך משל.

דער מענש איז אן „עולם קטן“, א מיניאטור־בילד פון דעם אוניווערזום, איז איהם געפינט זיך אין א זעהר קליינע פארם אלץ, וואָס עס געפינט זיך אין דער גאנצער שעפפונג. ער איז דיא מייסטער־ווערק פון דער גאנצער בריאה.

די ערסטע שעפפונג פון גאָט איז דער „טהעטיגער אינטע־לעקט“ („שכל הפועל“), וועלכער איז אן אויסשטראהלונג פון גאָט׳ס ווילען. דער שכל־הפועל בעשטעהט פון אזא מין ערדלע מאטעריע אין וועלכער עס געפינען זיך שוין אין דער מעג־ליכקייט די אלערליי פארמען וואָס עקזיסטירען. דורך איהם איז די וועלט געוואָרען.

און אזוי ווי אין דעם „עולם גדול“ געפינען זיך פערמיט־לער צווישען די חומריות׳דיגע וועלט און גאָט, אזוי איז אויך אין דעם „עולם־קטן“, אין דעם מענשען, פאראנען פערמיטלער צווישען גוף און שכל. דאָס זיינען דער „רוח“ און דער „נפש“. אין דעם מענשליכען לעבען זיינען דאָ טהעטיגקייטען און פונקציאָנען, וואָס מען געפינט אויך ביי געוויקסע, ווי צום ביישפיעל וואקסען, נעהרען זיך און פערמעהרען זיך. עס זיי־נען דאָ אנדערע פונקציאָנען, וואָס מען טרעפט נאָר ביי חיות,

ווי צום ביישפּיעל בעוועגען זיך. די ערסטע פונקציאָנען זיינען אונטער דער אויפזיכט פון „רוח“; די לעצטע ווערען בעאיינפלוסט פון „נפש“. זיי ביידע זיינען עם די פערמיטלער צווישען דעם מענשליכען גוף און זיין העכערען וועזען, — דעם שכל.

אין זיין פילאָזאָפיע איז משה אבן־עזרא א ניאָ־פּלאַטאָניקער.

[library stamp]

X.

(ר' יהודה הלוי'ס יוגענד. זיינע ליעדער פון יענער צייט. ר' יהודה הלוי אלס דאקטאר. זיין בעשלוס צו פאהרען אין ארץ ישראל. זיין שטורמ־דיגע רייזע אויפ'ן ים. זיין אויפהאלט אין מצרים. זיין אנקומען אין ארץ ישראל. זיין בעריהמטע קלאג־ליעד „ציון הלא תשאלי?“ און די לעגענדע וועגען זיין טראגישען טוידט. זיין נאציאנאלע און רעליגיעזע פילאזאפישע פאעזיע. זיין פילאזאפיע און דער „כוזרי“).

ר' יהודה הלוי איז געבאָרען געוואָרען אין ט אָ ל ע־ד אָ, ש פּ א נ י ע ן, אין יאָהר 1085 אָדער 1086. דאָס קומט אויס בערך אין דער צייט, ווען דיא שטאָדט איז ארי־בערגעגאנגען אין קריסטליכע הענד, אונטער דער הערשאפט פון א ל פ אָ נ ז אָ דעם זעקסטען. צום גליק איז א ל־פ אָ נ ז אָ געווען איינער פון דיא וועניגע קריסטליכע הערשער אין יענער צייט, וועלכע זיינען ניט געווען פערבלענ־דעט פון זייער ווילדען רעליגיעזען פאנאטיזם. א ל פ אָ נ־ז אָ אליין איז געווען א מענש, וואָס האָט זיך אינטערעסירט מיט דער פּאָעזיע און דיא וויסענשאפטען. דיא אראבער און דיא אידען, וואָס זיינען געווען אונטער זיין הערשאפט האָ־בען פריי און אונגעשטערט זיך געקענט אָבגעבען מיט זייער קולטורעלער טהעטיגקייט. ט אָ ל ע ד א איז פאר א היב־שע צייט נאָכדעם נאָך אלץ געבליבען אונטער דעם איינפלוס פון דער אראבישער שפראך און קולטור, און דאָס האָט געהאט אויך א גוטע ווירקונג אויף דיא קריסטען,

ר׳ יהודה הלוי׳ס פאטער, ר׳ ש מ ו א ל פון ק א ס־ט י ל י ע ן, איז געווען א חשוב׳ר און פערמעגליכער מענש. ער האָט געהאט דיא מעגליכקייט צו געבען זיין איינציגען זוהן א גוטע ערציהונג. ר׳ יהודה הלוי האָט ניט געוואוסט פון דחקות און צרות אין זיינע יונגע יאָהרען ,ער האָט ניט גע־דארפט אָנקומען צו פערשיעדענע מעצענאטען, וויא עס איז געווען דער פאל מיט זיין גרויסען פארגייענגער אבן־גבירול. ער האָט פערבראכט א רוהיגע, גליקליכע יוגענד, און דאָס האָט זיך אָבגעשפּיגעלט אין זיין יוגענד־פּאָעזיע. ער האָט דאן בעזונגען דיא שענקייטען פון דער נאטור, דיא ליעבע, וויין און דערגלייכען. זיין מוזע איז געווען א פרעהליכע, א צופריע־דענע, צייטענווייז זאָגאר א שטיפערישע. זיא איז ניט בע־טריבט און ניט טרויעריג וויא גבירול׳ס.

ווען ער איז נאָך געווען א גאנץ יונגער בחור׳ל, האָט איהם זיין פאָטער געשיקט שטודירען אין ל ו צ ע נ א אין דיא בעריהמטע ישיבה פון ר׳ י צ ח ק א ל פ ס י. דאָר־טען האָט ער געלערענט תלמוד און דאָרטען האָט ער געקראָ־גען דיא מעגליכקייט זיך צו בעקענען מיט דיא גרעסטע תלמודיסטען פון זיין צייט וויא י ו ס ף א ב ן־מ י ג א ש, י ו ס ף א ב ן־צ ד י ק און אנדערע. ר׳ יהודה הלוי איז בכלל געווען א גליקליכער מענש מיט דיא פריינד, וואָס ער האָט זיך ערוואָרבען. פון זיין פריהעסטער יוגענד איז ער שוין געווען בעפריינדעט מיט דיא גרעסטע מענשען פון זיין צייט.

פאר א פּראָפעסיע האָט ער זיך אויסגעקליעבען מעדי־צין. ווער עס זיינען געווען זיינע לעהרער אין מעדיצין איז ניט בעקאנט. עס איז אויך ניט בעוואוסט אויף וויפיעל ער האָט זיך אין דעם אויסגעצייכענט, ווייל קיין מעדיצינישע אבהאנדלונגען זיינען פון איהם ניט געבליבען. ער האָט זיך אָבער ערוואָרבען א גרויסע פּראקטיקע אין זיין געבורטס־שטאָדט ט א ל ע ד א, וואו ער האָט זיך בעזעצט נאָכדעם וויא ער האָט געענדיגט זיין שטודיום. אין איינעם פון זיינע

בריעף צו א פריינד בעקלאָגט ער זיך, וואָס זיין פראַקטיקע איז צו גרויס און זיא רויבט פון איהם אוועק זיין גאַנצע צייט.

זיין פּאָעטישער טאַלאַנט האָט זיך פאַרנאַנדערגע־בליהט, ווען ער איז נאָך געווען גאָר יונג. עס געפינען זיך פון איהם ליעדער, וועלכע זיינען געשריעבען געוואָרען ווען ער איז נאָך געווען א איינגעל פון פערצעהן־פופצהן יאָהר. צווי־שען דיא ערסטע ליעדער זיינע בעלאַנגען זיין קלאָג־ליעד אויפ׳ן טוידט פון „א ל פ ס י“, א חתונה־ליעד צו ר׳ יוסף אבן־מיגאש און מאַנכע אַנדערע.

ר׳ י ה ו ד ה ה ל ו י שיינט אויך געווען גליקליך צו זיין אין זיין ליעבע. וויא מען קען ארויסזעהן פון געוויסע שטעלען אין זיינע ליעבעס־ליעדער האָט ער שפּעטער חתונה געהאַט מיט זיין הערצענס־געליעבטע, וועמעס שעהנקייט, ליעבליכקייט און חן ער האָט בעזונגען אין אזעלכע פייער־ריגע פערזען. וויא עס ווייזט אויס איז איהם זיין פרוי גע־שטאָרבען, ווען ער איז נאָך געווען א מאַן אין אָנפאַנג פון די מיטעלע יאָהרען. עס איז איהם פון איהר געבליעבען א טאָכ־טער, וועלכע זאָל לויט א לעגענדע האָבען חתונה געהאַט מיט א ב ר ה ם א ב ן־ע ז ר א. זיין טאָכטער און איה־רען א קינד, וועמעס נאָמען עס איז געווען י ה ו ד ה דער־מאָנט ער אין זיינע ליעדער.

אין זיין פּאָעזיע האָט ר׳ י ה ו ד ה ה ל ו י צו זיך קיין גלייכען ניט אין דער אַלטער העברעאישער ליטעראַטור, א חוץ א ב ן־ג ב י ר ו ל. א ב ן־ג ב י ר ו ל׳ס רעלי־גיעזע און רעליגיעז־פילאָזאָפישע ליעדער זיינען פיעלייכט צאַרטער און טיעפער וויא י ה ו ד ה ה ל ו י׳ס, אָבער דערפאַר קען זיך דער ערסטער ניט פערגלייכען צום צווייטען אין זיינע נאַציאָנאַלע און ציוניסטישע ליעדער. אין דיעזער הינזיכט שטעהט י ה ו ד ה ה ל ו י אליין און העכער וויא אלע אַנדערע אידישע פּאָעטען ביז היינטיגען טאָג. זיין גאַנצע נשמה, זיין גאַנצער וועזען איז דורך און דורך אָנגע־זאַפּט מיט דעם צער און דיא צרות פון זיין פאָלק.

ר' יהודה הלוי'ן האָט קיין זאך ניט געפעהלט. ער איז געווען רייך, איז געליעבט און געעהרט געוואָרען פון זיינע פיעלע פריינד און פערעהרער, האָט זיך ערוואָרבען א גרויסען נאָמען און איז געפייערט געוואָרען פון זיינע צייט-גענאָסען אלס דער גרעסטער פּאָעט און גרויסער געלעהרטער, אָבער זיין פּערזענליכער גליק האָט איהם ניט צופריעדען געשטעלט, האָט ניט בערוהיגט זיין ליידענדע הארץ. ער האָט געליטען ניט זיינע אייגענע פּערזענליכע צרות, נאָר דיא צרות פון דעם גאנצען כלל, די צרות פון דעם פערוואָגעלטען פּרינץ, דעם צער פון דער שכינה, וואָס געפינט זיך אין גלות. דאָס אידישע פּאָלק, דאָס אידישע לאַנד און דיא אידישע תורה זיינען איהם גלייך ליעב און טהייער געווען. ער האָט זיי אלע צוזאמען בעטראכט וויא איין גאנצעס; זיי זיינען אלע אזוי ענג צוזאמענגעבונדען, אז איינער אָהן דעם אנדערען קען גאָר קיין קיום ניט האָבען.

דיא גרויזאמע פערפאָלגונגען, וואָס דיא אידען האָבען געהאַט אויסצושטעהן אין דיא ארומיגע קריסטליכע לענדער; דיא אונטערדריקונגען פון דיא אידען אונטער די נייע מאַהאמעדאנישע הערשער, דיא אלמאָראווידען, צוזאמען מיט דער פעראכטונג, וואָס ביידע צוזאמען האָבען ארויסגעצייגט צום אידישען פאָלק, ווייל עס האָט ניט קיין אייגען לאנד און קיין אייגענע מלוכה, וואָס איז דאמאָלסט געווען דער בעסטער בעוויז, אז גאָט האָט פערמיאוסט און פערוואָרפען דיא אידען, — דאָס אלעס האָט איהם פערביטערט זיין לעבען. ער האָט פערלאָזען דיא קריסטליכע טאָלעדא און האָט זיך בעזעצט אין דער מאהאמעדאנישער קאָרדאווא, אָבער אויך דאָרטען האָט ער געפונען דיא זעלבע האס און פעראכטונג. אין פיעלע פון זיינע ליעדער און תפילות בעקלאָגט ער זיך, וואָס דיא אידען האָבען צו ליידען פון ביידען, סאי פון דיא קריסטען („אדום“) און סאי פון דיא מאהאמעדאנער („הגר“). דאן איז איהם אריינגעקומען דער געדאנק, אז ארץ ישראל איז דער איין איינציגער

פלאטץ, וואו דאס אידישע פאָלק קען געפינען זיין רוהע. ער האָט געבעטען און געהאָפט, אז גאָט זאָל און וועט שיקען דעם ערלייזער, אָבער דאס איז פאר איהם געווען נאָך ווענינ. ער האט בעשלאסען אליין צו פאהרען אהין. צו בעגיסען דאס היילינע לאנד מיט זיינע טרעהרען, צו קושען זיינע שטיי־נער, אריינצואָטהעמען זיין נשמה־לופט און צו וויינען אויף זיינע חורבות.

אומזיסט האָבען איהם מאנכע פון זיינע פריינד געפרו־בירט אָבהאלטען פון זיין בעשלוס, אומזיסט האָבען זיי איהם אָנגעצייגט דיא געפאהרען פון אזא רייזע, דיא געפאהרען פון ימים און מדבריות, ר׳ י ה ו ד ה ה ל ו י איז געבליע־בען ביי דאס זייניגע. ער האָט פאר זיי אלעמען געהאט איין ענטפער: „צו האָבען מיר אין מזרח אָדער מערב אזא פלאץ וואו מיר קענען זיין זיכער ?״ אין איינעם פון זיינע ליעדער דערצעהלט ער, וויא זיינע פריינד ווילען איהם ניט דערלאָזען צו דער נסיעה:

— — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — —

עס ווילען מיר פריינד און געליעבטע פערהאַלטען —
איך הער און איך שווייג און לייד נור
בעהאַלטען.
וואָס זאָל איך זיי זאָגען ? וואָס זאָל איך
דערקלעהרען ?
זיי וועלען פערשטעהן דען מיין וויטאָג דעם
שווערען ?
צי קען איך פערשטיקען מיין הערצענ׳ס
פערלאנגען,
פערשקלאפט וויא א פויגעל ביי קינדער
געפאַנגען ?
ביי מיר אין די אויגען איז פינסטער דער שיין,
און ביטער צום גומען דער זיסעסטער וויין.

עס האָט מיר די קנעכטשאפט מיין לעבען
פערביטערט.
און אַנדערע געטער מיין גלויבען ערשיטערט.
געפּלאגט און געשלאָגען, געדריקט און געמאַטערט
האָט אימער מיין זעעלע געביינקט און געפּלאטערט
אהין, וואו עס זיינען בעגראָבען געוואָרען
די הייליגע אבות, די לוחות, דער ארון.

(איבערזעצט פון י. י. שווארץ)

אין יאָהר 1141, ווען ער איז געווען אין עלטער פון פינף און פופציג יאָהר האָט י ה ו ד ה ה ל ו י אונטערגענומען זיין רייזע קיין ארץ ישראל. בעזאָרגט מיט גענוג הוצאות האָט ער זיך מיט אַ פּאָאר פריינד געזעצט אויף אַ שיף צו פאָהרען אין מ צ ר י ם, פון וואנען ער האָט בדעה געהאַט פארטצוזעצען זיין רייזע נאָך ארץ ישראל. נאָך אַ לאנגע און שווערע רייזע אין איינע פון דיא דאמאָלסטדיגע קליינע און ענגע זעגעל־שיפלעך איז ער ענדליך אָנגעקומען קיין א ל ע ק־ ס א נ ד ר י א. פון זיין רייזע אויפ'ן ים איז אונז געבליבען אַ רייהע פון ליעדער, וועלכע קענען גערעכענט ווערען צווישען זיינע בעסטע.

.1

כוואליעס יאָגען, כוואליעס שלאָגען,
רוישען, קאָכען אין דעם מעער;
ס'זידט דאָס וואסער, ראַש און ראשער
מישט זיך, טראָגט זיך ווילד און שווער.

תהומות לאכען, תהומות קראכען
ס'הילכט אַ בייזער דונער קול;
בערגער טהורמען, בערגער שטורמען,
ס'ברעכט זיך איין אַ גהינם־טהאָל.

די שיף זי ציטערט, בויגט זיך, פליטערט
האָט פערלאָרען לאנג איהר וועג; —

נור אָהן מורא, כ׳האָף צום בורא
וועלכער שניידט אין ים אַ שטעג.

כוואַליעס קומען, כוואַליעס ברומען,
ס׳ברעכט דער ווינד פון מאַסט דעם בוים ;
ביז צום הימעל אין געטימעל
שפריצט א זילבער-ווייסער שוים.

ס׳זידט אָהן פלאַמען, ניט צום צאַהמען —
ס׳געהט אַ שיכור-טאַנץ די שיף ;
און בעזויפען, וויל פערקויפען
איהרע אָפּפער צו דער טיעף

דער לויתן ווי א חתן
לאַדט די וואַלפיש איין צום פעסט ;
אלץ געצווינגען, אלץ פערשלינגען
זוכט דער ים און ברומט און פרעסט.

.2

עס דאנקט, גרויסער גאָט, דיר מיין זעעלע
און ס׳לויבט דיר מיין טיעפסטער געזאַנג ;
ביי איטליכען שטוים פון די כוואַליעס,
ביי איטליכען שטורעם געדראַנג.

ווען ס׳שפּרייט אויס דאָס שיף ווי א בושעל
די פליגעל און טראָגט מיך גאַנץ שנעל ;
און אויך ווען דער תהום קאָכט און שטורעמט
ווי נאַכגעאהמט וואָלט ער מיין זעעל.

עס פרעגעלט דער ים זיך אין פלאַמען
און ס׳זידט ווי א קעסעל די טיעף.
די וואַל-פיש געגרייט צו דער סעודה
בעגלייטען אין מחנות די שיף,

כ׳פערגעס אויך מיין איינציגע טאָכטער,
מיין שוועסטער-נשמה, מיין פרייד ;
איהר זוהן וואָס זיין אבשייד, אויף שטיקער
צוריסען מיין הארץ האָט מיט לייד.

די פרוכט מיינע לענדען׳ס, מיין ציערונג,
קען יהודה יהודה׳ן *) פערגעסען ?
וואָס בעטרעפט עס אנטקעגען דיין ליעבע
וואָס האָט מיין נשמה בעזעסען ?

ביז כ׳וועל דיינע טויערען בעטרעטען,
די טויערען פון הייליגער שטאָדט
און כ׳וועל אלס א קרבן מיין האַרצען
עס מקריב זיין דיר, גרויסער גאָט !
און מיין קבר זאָל ליעבע פערצעהלען,
מיין גרוים ליעבע צו דיר, שטאַרקער גאָט !
(איבערזעצט פון י. י. שווארץ)

.1

אָנגעברוגזט האָט דער ים זיך
און געקנייטשט זיך און געקרומט —
פּלוצים האָט ער זיך צובייזערט
און ער וויגט זיך שוין און ברומט.

און אָט לויפען שוין אנטקעגען
ווילד און בייז מיט ווייסען שוים,
כוואליעס לייבען, כוואליעס שלאַנגען,
אויסגעוואקסען פון דעם תהום.

אָט האָט זיך א טאָהל געעפענט,

*) זיין איינ־קעל האט אויך געהייסען יהודה.

אַט שטעהט אויף אַ הויכער בארג —
פלאטער, זעגעל! בויג זיך, מאסטבוים!
דו, מיין הארץ, בלייבסט פעסט און שטאַרק.

האָסט אַ גרויסען גאָט אין הימעל,
ימים שפּאלט ער מיט זיין האַנד;
אויף זיין פליגעל מיט זיין שטורם
טראָגט ער דיך צום ליעבען לאַנד.

.2

מיט דער לבנה-שיין פערזילבערט,
ווייט רינצעלט זיך דער וואסער-שפּיגעל;
פערשפּרייט האָט זיך אויף אונז די נאַכט
מיט איהר בלאַ-סאמעטענעם פליגעל.

ס'איז נישט קיין נאַכט — ס'א מלכת-שבא!
געהילט אין בלאָס, מיט גאָלד בעפליטערט,
שטיל אטעמט זי, און אויף איהר ברוסט
שעמערירט דאָס גאָלד, שעמערירט און ציטערט.

ווי שאָף צושפּרייט, די קליינע כוואליעס
שטיל וויגען זיך אין לייכטען דרימעל,
עס ציטערען אין ים די שטערען —
ווער איז דאָ ים און ווער איז הימעל?
צוויי ימ'ען שלאָפען דאָ צוזאמען
צונויפגעלייגט ווי גלייכע ברידער;
איין דריטער ים אין מיטען שלאָפט נישט:
מיין הארץ מיט זיינע נייע ליעדער.

(ח. נ. ביאליק נאָך ר' יהודה הלוי)

אין אלעקסאנדריא איז ער עמפּפאנגען געוואָרען מיט גרויס כבוד. די פארשטעהער פון דער דאָרטיגער אידישער קהלה זיינען איהם ארויס מקבל פּנים זיין. אהרון־בן־ציון אבן

א ל א מ א נ י, דער רב און דאָקטאָר פון אַלעקסאנדריא, אַליין אויך א דיכטער, האָט איהם אריינגענומען צו זיך אין הויז, דריי מאָנאַט האָט זיך יהודה הלוי אויפגעהאַלטען אין אַלעקסאנדריא ביז וואנען ער האָט זיך ערהאָלט פון זיין שווע־רער נסיעה. דאַן האָט ער בעשלאָסען פאָרטצוזעצען זיין רייזע.

זיינע פריינד אין מצרים האבען איהם געפּרובירט אי־בערריידען, אז ער זאָל בעסער דארטען פערבלייבען, אבער ר' י ה ו ד ה ה ל ו י איז געבליעבען ביי דאָס זייניגע. אין א ליעד בעט ער זיך ביי זיי, אז זיי זאָלען איהם מעהר ניט פערהאַלטען, ווייל ער האָט מורא, אז עס קען איהם נאָך טרע־פען א סבה און ער וועט ניט זוכה זיין צו זעהן דאָס לאַנד פון זיין בעגעהר. „מיין וואונש איז צו זיין געשיצט אין דיא פליעגלען פון גאָט און צו זיין דארטען, וואו מיינע עלטערען זיינען געוועזן.“

אין ק א א י ר א האָט דאַמאָלס זיך אויפגעהאַלטען ר' שמואל אבו־מאנסור, וועלכער האָט פערטראַטען א וויכ־טיגע רעגיערונגס - שטעלע. ער איז, וויא עס ווייזט אויס, אויך געוועזן דער אנערקענטער הויפּט פון דיא אלע עגיפּטישע אי־דען. דער דאָזיגער אבו־מאנסור האָט איינגעלאַדען ר' יהודה הלוי'ן צו זיך אין קאַאירא. ווען ר' יהודה הלוי איז אהין גע־קומען, האָט איהם אבו־מאנסור אנגעבאָטען געלד צו דעקען דיא קאָסטען פון זיין רייזע. ר' יהודה הלוי האָט זיך שעהן בעדאַנקט, ענטפערענדיג, אַז ער האָט גענוג פאַר זיך און אַז ער האָט אויך איבערגעלאָזען גענוג פאַר דער פאַמיליע אין שפּאַניען. עטליכע טעג האָט זיך ר' יהודה הלוי אויפגעהאַל־טען אין קאַאירא, וואו אבו־מאנסור האָט איהם בעזאָרגט מיט דיא נויטהיגע דאָקומענטען און רעקאָמענדאַציעס, און דאַן האָט ער זיך געלאָזען אויף זיין וועג.

דעם איינדרוק, וואָס עגיפּטען מיט איהר וואונדער־שעהנע נאַטור האָט געמאַכט אויפ'ן פּאָעט, קען מען זעהן פון דיא פאָלגענדע ליעדער:

1

האָט דיא צייט איהר טרויער פערוואָרפען
און אין גלאַנץ און אין שיין זיך בעקליידט ?
און דיא ערד האָט מיט בלומען בעדעקט זיך,
און פון גאָלד-וועב געפלאָכטען א קייט ?

און דיא פעלדער ביים נ י ל ו ס זיי בליהען
אין ליכטיגע פארבען קאָלירט ;
ס׳איז דער מדבר אין גרינע טאַפּעטען,
פיראמידען — אין גין - גאָלד פערציערט.

און דיא רייצענדע טעכטער מצריים׳ס
מיט גאָלד און מיט זילבער בעהאַנגען —
און דאָך אזוי פלינק וויא אינדינען
פערפיהרעריש וועקען פערלאנגען.

און דאָס לייכטזיניג האַרץ — עס פערגעסט זיך
און חלום׳ט פון יוגענד אויף ס׳ניי,
אין גן עדן מצריים׳ס, ביים נ י ל ו ס,
וואו ס׳ציהען זיך אָפען און פריי

דיא וויים-בליהענדע גערטנער, און פעלדער
בעדעקטע מיט גאָלדענע זאנגען.
א מערב - ווינד בויגט זיי, און ס׳דאַכט זיך
זיי לויבען דעם בורא און דאַנקען.

2

איהר, זינגער, בעזינגט זייער שעהנהייט
און, שפּיעלער, בעגלייט זיי אין כאָר ;
דיא טעכטער דיא שעהנסטע פון מזרח,
דיא צניעות וואָס לויכט אַזוי קלאָהר.

זיי דאַרפען צום זיעג נישט קיין שווערדען,
דיא ארעמס ענטבלויזט — זייער וואפען.
דיא פוילע זייער בליק אויפצוהויבען,
וויא קען זיי דיא ציערונג פערשקלאַפען ?

און וואָלט זייער בליק אָנגעטראָפען
דיא זונן, וואָלט פערדונקלען איהר פּראַכט.
דיא מארמאָר-געזיכטער און לאָקען, —
אָט מאַכען זיי טאָג, און אָט נאַכט.

פערהילעט אין ליכטיגע קליידער,
בעקרוינטע מיט לאָקען פון שווארצען.
זיי האָבען וויא שטערען אין הימעל
זיך איינגעפּאַסט טיעף אין מיין האַרצען.

אָט, דאַכט זיך, פערבייטסטו אויף בליהענדע
בוימער, דיא פרויען וואָס שטראהלען.
אריבער צוויי שניר פערל-ציינער
פריש דופטען דיא ליפּען קאָראַלען.

און ברוסטען — וויא ראָזיגע עפּעל,
דיא פרישקייט פון ראָזען — געזיכטער ;
געשטאַלטען — וויא פּאַלמען וויא שלאַנקע,
וואָס טרוימען אין שאָטענס און ליכטער.

(איבערזעצט פון י. א. שווארץ.)

זיין מארשרוט פון עגיפטען און ארץ ישראל איז געווען דיא אלטע, שווערע וועג, וואו דאס אידישע פאלק האט אין זיין יוגענד ארומגעוואנדערעוועט גאנצע פערציג יאהר:

דיא צייט האט מיך אין מדבר פון מצריים
ווייט פערשלאגען.
בעפעהל דיא צייט זיא זאל מיך ווייטער,
ווייטער אלץ פערטראגען.

ביז אנקוקען דעם מדבר פון יהודה
זאלען מיינע אויגען,
וואו ס׳ליעגט מיין וואונדער-שעהנע לאנד
אין גלאנץ בעצויגען.

און דארטען זאל דאס גרויסע ליכט פון
גאטעס נאמען מיך איינוועבען.
און שיינען זאל זיין הייליגטהום אויף מיר
און שוועבען.

(איבערזעצט פון י. י. שווארץ)

וויא לאנג עס האט איהם גענומען זיין רייזע און ווען ער איז אנגעקומען קיין ארץ ישראל, איז ניט בעקאנט. אלט און צובראכען טרעפען מיר איהם אין צור און אין דמשק. עס איז ניט זיכער, אויב ער איז געווען אין ירושלים, כאטש פוי א שטעלע אין איינע פון זיינע תפלות קען מען ארויס־דרינגען, אז ער איז דארטען געווען, אבער אז ער האט זיך דארטען ניט געקענט לאנג אויפהאלטען. ירושלים איז דאן געווען אין קריסטליכע הענד. און דיא קריסטען זיינען א פנים ניט געווען פריינדליך צו איהם. ער בעקלאגט זיך: „צו זעהן דיין כבוד האט מיין הארץ געגלוסט, און ווען איך בין ענדליך געקומען צו דיין הייליגען פלאץ, האט מען מיך פון דארטען פערטריעבען, גלייך וויא איך וואלט געווען א טמא, אז אונ־ריינער. דעם שיקזאל פון מיין פאלק מוז איך טראגען. געדול־

דיג זיך בויגען אונטער דער רוט פון בעדריקער, ווייל איך וויל ניט דיענען צו קיין פאַלשען גאָט, און נאָר צו דיר וויל איך בעטען“.

וואו און ווען ער איז געשטאָרבען, איז אויך ניט בעוואוסט. דיא פאַנטאַזיע פון פאָלק האָט אָבער צוגעשפּונען אַ פּאַסענדע טראַגישע ענדע צו דעם דראַמאַטישען לעבען פון זיין דיכטער... דיא לעגענדע דערצעהלט, אַז ווען ער איז אָנגעקומען קיין ירושלים און האָט דערזעהן דיא חורבות, איז ער געפאַלען אויף זיינע קניע, האָט גענומען קושען דיא זאַמד און די שטיינער און האָט דאַמאָלס פערפאַסט זיין בעריהמטע טרויער־ליעד: „ציון הלא תשאלי ?“. ווען ער האָט דיא דאָזיגע ליעד געענדיגט, האָט איהם אַ רייטענדער בעדואין דערשטאָכען מיט זיין שווערד. זיין נשמה איז אויסגעגאַנגען מיט „ציון“ אויף דיא ליפּען.

בייננקסט אויך נאָך דיינע קינדער, מוטער ציון,
וויא זיי, צוזייטע און צושפּרייטע, בייננקען ?
ווילסט אויך, ווי זיי פון דיר, אַ ליבען גרוס בעקומען?
דאָ האָסטו איהם אַ גרוס פון נאָהענטע און ווייטע !
אין האַרצען דורות-לאַנג געוואַרעמט, טראָגט איהם
פון אַלע עקען וועלט, דורך ימים און מדבריות,
צו דיר אין שוים אַן עלענד קינד דיינס. איינער
פון דיא, וואָס זאַפּען אַן, וויא טוי דיין ח ר מ ו ן,
דיא פרעמדע בערג מיט ברענענדיגע טרעהרען,
און שטאַרבען אין דער פרעמד פערליעבטע און
פערבייננקטע . . .

מיך ציהט צו דיר! ביינאַכט אויף דיינע חורבות
בין איך דיין נאַכט-אַיילע. דיין יאמער-ליעד.
און חלום׳ט זיך מיר נאָר דיין מאָרגענשטערען—
ווער איך
דיין נאַכטיגאל, דיין קלינגענדע האַרפּע.

מיך ציהט צו דיר ! מיין האַרץ געהט אויס נאָך
יענע ערטער,
וואו דיא אבות האָבען זיך בעגעגענט מיט מלאכים,
וואו דיא שכינה האָט גערוהט, וואו דיין בעשעפער
האָט דיינע טויערען, דיא הייליגע געעפענט
אנ׳קעגען זיינע הימעלשע שערים ;
וואו ניט דיא זון און ניט דיא לבנה, שטערען —
גאָט׳ס עהרע זעלבסט האָט דיר בעשיינט מיט
גלאַנץ . . .

איך גאַר, אז אויסגיסען זאָל זיך מיין זעעלע דאָרטען
וואו ס׳פלעגט אַמאָל גאָט׳ס גייסט און גאָט׳ס
גענאָד זיך גיסען
אויף דיינע אויסערוועהלטע, מוטער ציון !
וואו נעהמט מען פליגעל ? שטיקערווייז וואָלט
איך מיין האַרץ
ווייט, ווייט צווישען דיינע בערג פערטראָגען.
כ׳וואָלט צוגעפאַלען צו דיין ערד, כ׳וואָלט
אויסגעקושט
איהר יעדען פוס-טרעט, יעדעס שטיינדעלע
בעזונדער,
און אומגעוואנדערט וואָלט איך טאָג און נאַכט
אַ נאַקעטער, א באָרפיסער אויף דיינע חורבות.
כ׳וואָלט מיט מיין שטעקען אויסגעמאָסטען אלע
קברים
מיט דיין נשמה-לופט זיך אָנגעאָטהעמט,
זיך איינגעוויקעלט אין דיין זיסען שטויב,
און ביז צום בלינד ווערן בעוויינט דיין חורבן, ציון...
צי קען דיא שיין פאר מיינע אויגען זיס זיין —
אז שווארצע ראבען פיקען דיינע אדלערים ?
צי קען מען לעבען אויף דער וועלט און צוזעהן,
וויא גאַס-הינד שלעפען דיינע טויטע לייבען ?
גענוג, לאָז אָפּ איין ווילע, כוס פון טרויער !
מיין האַרץ איז איבערפול מיט דיר פערביטערט.

כ'האָב איינגעזאפּט אין זיך דיין שוים מיט דיינע
הייוועך . . .

גענוג ! איך וויל איין חלום זעהן און שטאַרבען...
כ'וויל זעהן, אָה גרויסער גאָט, נאָר איין
שטראהל ליכט,

נאָר איין שטראהל ליכט פון יענעם מאָרגענשטערן,
וואָס דאַרף, וואָס מוז אַמאָל נאָך העל און ליכטיג
זיך אָנצינדען אויף ציון'ס בלויען הימעל,
בענייען און בעפרישען זיך מיט יוגענד . . .
גענוג, איין זיסען חלום לאָז מיר זעהן נאָך
און אויסגעהן מיט אַ שמייכעל אויף די ליפּען *).

(ח. נ. ביאַליק נאָך ר' יהודה הלוי)

*   *   *

ר' יהודה הלוי האָט געשריבען זעהר פיעל. דיא צאָהל פון זיינע ליעדער גרייכט אין דיא טויזענדער. פיעלע פון זיי זיינען פערפאלען געווארען, אָבער פיעלע זיינען אויך גע־בליעבען און זיי זיינען צוזאמענגעקליעבען געווארען אין מעהר אָדער וויניגער פאָלשטענדיגע זאמלונגען. דיא ערשטע זאמלונג איז געמאכט געווארען פון ר' חייא אל־מאראבי, אַן איינגערער פריינד פון פּאָעט. אין דער נייער צייט האט זיך דערמיט אָפּגעגעבען דער איטאליעניש־אידישער פאָרשער שמואל דוד לוצאטא (שד"ל). אין יאָהר 1893 האָט די חברה „אחיאסף“ ארויסגעגעבען א זאמלונג פון זיינע ליעדער. א טהייל פון זיינע ליעדער איז אויך איבערזעצט געוואָרען אין דייטש, ענגליש, פראנצויזיש און איטאליעניש. היינריך היינע האָט אָנגעשריעבען איינע פון זיינע גרעסטע פּאָעמען לכבוד ר' יהודה הלוי. צי האָט ער געלעזען

*) ביאַליק'ס איבערזעצונג פון דעם „ציון, הלא תשאלי“ איז אין ערטער ניט אין גאַנצען געטריי צום טעקסט. געוויסע שטעלען האָט ער אויסגעלאָזען, אַנדערע האָט ער עטוואָס געענדערט. אָבער ביאַליק'ן איז מעהר וויא אַלע אַנדערע איבערזעצער געלונגען איבערצוגעבען דיא ברויזענדע געפיהלען און דיא שטאַרקייט פון דעם אָריגינאַל.

יידישע
טאראנטא

זיינע שירים אין העברעאישען אריגינאל אדער אין א דייטשער איבערזעצונג, איז ניט בעקאנט. ער ראטה אבער דארטען אין דער פּאעמא זיין פריינדין זיך צו לערנען העברעאיש, כדי זיא זאל קענען לייענען אין אריגינאל ג ב י ר ו ל, מ ש ה א ב ן ע ז ר א און י ה ו ד ה ה ל ו י.

א חוץ וועלטליכע לידער האט ער אנגעשריעבען אריבער דריי הונדערט תפילות, סליחות און קנות, וועלכע זיינען פערשפּרייט און אנגענומען געווארען אין אלע אידישע קהלות. אפילו דיא קאראאימען האבען אריינגענומען איינינע פון זיינע תפלות אין זייערע סדורים.

זיינע „הייליגע" לידער קענען איינגעטהיילט ווערען אין רעליגיעז־פילאזאפישע און אין נאציאנאלע. דיא מעהרסטע פון זיי זיינען נאציאנאלע. „דיא טייבעלע, וואס דו האסט געטראגען אויף דיינע אדלער־פליגלען, ווען דו האסט ביי זיך געמאכט א נעסט, — ווארום האסטו איהר פערלאזען פערוואגעלט אין וועלדער, און פון אלע זייטען שטעלט מען איהר נעטצען?" אדער: „זאלען דיא טרעהרען פון דיא בערויבטע דערגרייכען דיין וואהנונג; מיט דיין קראפט ערלייז דיא שעפעלע פון דיא לייבען; דערבארם זיך, פאסטוך, אויף דיין סטאדע".

ניט אלע מאל זיינען זיינע נאציאנאלע תפלות פול מיט תחנונים און בקשות. גאנץ אפט זיינען זיי איבערפילט מיט צארטליכקייטען און טרייסט־ווערטער צום אידישען פאלק. דער פאעט זעהט אין זיין פאנטאזיע, וויא דיא ערלייזונג איז שוין געקומען, און ער רופט אויס: „ירושלים, גיעב דיינע שונאים טרינקען דיין ביטערען כוס. עס איז געקומען דיין גליקליכע צייט, דיין געליעבטער האט זיך צוריקגעקעהרט צו דיר. הער דעם טומעל פון דיא אלע, וואס זיינען געקומען פון אלע זייטען דיך צו פייערן און דיך צו בעגריסען".

די בעציהונג צווישען גאט און דעם אידישען פאלק ווערט ביי יהודה הלוי'ן גאנץ אפט פארגעשטעלט אזוי וויא פון א פערליעבטער פּאארעל. אט צו־ווערטלען זיי זיך און צוקריעגען זיך, ווערען בייז איינע אויף דיא אנדערע, אבער דאס דויערט

ניט לאַנג. מען איז פון דאס ניי פערליעבט. דער פּאָעט לאָזט דאן „דיא כנסת ישראל“ פיהרען א צוויי־געשפּרעך מיט איהר געליעבטען. זיא פיעשצעט זיך פאר איהם, זיא וויינט, זיא פרעגט ווארום האסטו מיר פערלאזען? ווארום האסטו איבערגעלאזען דיין געליעבטע אין פרעמדע, שלעכטע הענד? און דער געליעבטער לאַסצעט איהר, זאגט איהר זיסע ווערטער, טרייסט איהר מיט גוטע האפנונגען און הייסט איהר ווארטען ביז דיא צייט וועט קומען.

און דיא געליעבטע איז זיכער מיט איהר געליעבטען. זיא וויים, זיא פיהלט, אז סוף כל סוף וועט ער צוריק צו איהר קומען, ער וועט איהר ניט פערבייטען אויף קיין אנדערע. ער וועט זיך ניט לאָזען פערפיהרען פון דיא פאַלשע חז׳רעלער און אויגעלער פון פרעמדע פרויען. עס מאכט איהר צום לאַכען, ווען זיא זעהט וויא אנדערע ווילען איהם אפריידען פון איהר; „די חז׳עוודינגע, פון איהר היים דערוויטערט, איהר געליעבטער איז צארן. — וואס לאַכט זיא? זיא לאַכט פון דער טאָכטער פון א ד ו ם און פון דיא טעכטער פון א ר א ב י ע ן. וועלכע ווילען ביי איהר דעם געליעבטען אוועקנעהמען. זיא לאַכט, וויא קענען זיי זיך פערגלייכען מיט איהר, מיט דער וואונדערבארער שעהנהייט?“

איז זיינע רעליגיעז ־ פילאָזאָפישע ליעדער דריקט ער אבער און ווידער אויס דעם געדאַנק, אַז גאָט קען מען מיט דעם שכל ניט דערגרייכען; מען קען איהם נאר פיהלען מיט׳ן הארצען: „מיין הארץ און מיינע געפיהלען קענען דיך געפינען, אבער ניט מיינע געדאנקען קענען דיך דערגרייכען“ (לבי וקרבי ימצאוך, אך לא מחשבי ישאוך). אדער: „דער שעפּפער האט אַרויסגעבראַכט אַלץ פון גאַרנישט. ער ענט־פּלעקט זיך צום הארצען, ניט צום אויג. דארום פרעג ניט ו ו י און ו ו א ו (יוצר המציא כל מאין. נגלה ללבב ולא לעין, כן אל תשאל איך ואין). דאס איז, איבריגענס, דער הויפּט גע־דאנק און דער לייט־מאָטיוו פון זיין פילאָזאָפישען ווערק, דער „כוזרי“.

* * *

ר׳ יהודה הלוי איז בעריהמט ניט בלויז אלס פּאָעט, נאָר אויך אלס דיינקער און פילאָזאָף. וויא אלע אנדערע אידישע פּאָעטען און געלעהרטע פון יענער צייט, האָט זיך אויך ר׳ יהודה הלוי אָבגעגעבען מיט דעם שטודיום פון דער דאמאָלס־דיגער פילאָזאָפיע. ער איז אָבער געווען דער ערסטער צווי־שען זיי, וואָס האָט זיך אָנגעפאנגען צו בעציהען סקעפּטיש צו דער גאנצער פילאָזאָפיע. ער איז געווען דער ערסטער צווישען זיי, וואָס האָט זיך ערלויבט צו צווייפלען אין דער אונפעהלבארקייט פון דער פילאָזאָפיע און דיא פילאָזאָפען. ער איז געווען דער ערסטער צווישען זיי, וואָס איז ניט פער־בלענדעט געוואָרען פון דיא גלענצענדע שכל׳דיגע קונצען־מאכעריי און האָאר־שפּאלטענדענע לאָגישע דריידלעך און פאָרמולען פון דער פילאָזאָפיע. ער איז געווען דער ערסטער צווישען זיי, וואָס האָט זיך ערלויבט צו דיינקען, אז סוף כל כוף איז דיא גאנצע פילאָזאָפיע בלויז א שפּיעל אין ווערטער און אין בעגריעפע, אַ שעהנער שפּיעל, וואָס קען אפשר בע־פריעדיגען דעם מענשליכען שכל אָבער בשום אופן ניט בע־רוהיגען דאָס מענשליכע הארץ: „און לאָז זיך ניט פער־פיהרען פון דער גריכישער פילאָזאָפיע, וואָס האָט בלויז בלומען, אָבער ניט קיין פרוכט“. עס איז זעהר מעגליך, אז זיין סקעפּטישע בעציהונג צו דער פילאָזאָפיע איז ניט אזוי געקומען פון א שניידענדער קריטישער אונטערזוכונג, ווי פון א טיעפער רעליגיעזער איבערצייגונג, אָבער דאָס ענדערט ניט דעם רעזולטאַט. ר׳ יהודה הלוי איז אין יענער צייט פון דער אראביש־אידישער פילאָזאָפיע געווען דער ערסטער אידישער סקעפּטיקער בנוגע דער פילאָזאָפיע.

ר׳ יהודה הלוי׳ס כוזרי איז ניט קיין ריינע אָבהאַנדלונג איבער דער פילאָזאָפיע, וואָס האָט קיין שום שייכות ניט מיט דער טראַדיציאָנעלער אידישער אמונה, ווי דאָס איז צום ביישפּיעל אבן־גבירול׳ס „מקור חיים“. ער איז אויך ניט קיין פּרוב צו פעראייניגען און האר־מאָנירען דעם יודענטהום מיט דער גריכישער פילאָזאָפיע.

וויא עס איז צום ביישפּיעל דעם רמ״בם׳ס „מורה נבוכים“. ר׳ יהודה הלוי דארף ניט זוכען קיין תירוצים, ער דארף ניט מאכען קיין פּשרות צווישען דעם יודענטהום אין דער פילאָזאָפיע, וויא דאָס האָבען געטהאָן אנדערע פאר און נאָך איהם, ווייל ער בעטראכט ניט דיא פילאָזאָפיע אלס דעם מקור פון אלע אמת׳ען. אויב דיא גריכישע פילאָזאָפיע שטימט ניט איין אין אלע פּרטים מיט דעם יודענטהום, איז עס דיא שולד פון דער פילאָזאָפיע; זאָל זיא זיך פערענטפערען, זאָל זיא זוכען תירוצים.

דער „כוזרי“ איז ניט קיין פילאָזאָפישע אָבהאנדלונג. ער איז פריהער פאר אלץ פּשוט א פערטהיידיגונג פון דעם יודענטהום, א פערטהיידיגונג געגען אלע געגנער, סאי געגען דער פילאזאפיע און סאי געגען די אנדערע אמונות. דער נאָמען פון זיין ווערק אין דעם אראבישען אָריגינאל איז מאקע דארום געווען: „א פערטהיידיגונג פאר דיא ערני־עדעריגטע אמונה“. דאָס אידישע פאָלק און דאָס יודענטהום ווערען אטאקירט פון אלע זייטען; זיי ווערען בעליי־דיגט און בעשפּאט פון דיא אלע ארומיגע פעלקער. דאָס נעהמט זיך דערפון, וואָס דיא אידען זיינען אזוי שוואך און הילפלאָז, וואָס זיי זיינען אין גלות, צוזייט און צושפּרייט, און האָבען ניט זייער אייגענע מלוכה. ר׳ יהודה הלוי, דער גרויסער אידישער פּאטריאָט, קען ניט בלייבען גלייכגילטיג דערצו, און ער נעהמט זיך אונטער צו בעווייזען, אז דאָס יו־דענטהום איז דאָס גרעסטע, דאָס בעסטע, דאָס העכסטע ניט בלויז פון אלע אנדערע רעליגיאָנען, נאָר אויך פון דער פילאָזאָפיע. דאָס אידישע פאָלק, כאָטש אונטערדריקט, פער־פאָלגט און ערניעדעריגט איז דאָך דאָס אויסערוועהלטע פון אלע פעלקער, איז דאָס הארץ פון דער מענשהייט. און אפילו אין זיינע ליידען און צרות איז דאָ א פערבאָרגענער מיין, א פערבעהאלטענע כונה, א בעשטימטער תכלית.

א „פערטהיידיגונג פאר דיא ערניעדעריגטע אמונה“, אָבער דער כוזרי איז מעהר וויא דאָס, ער איז מעהר וויא א פערטהיידיגונג. ר׳ יהודה הלוי האלט זיך גאנץ אָפּט אן דעם

כלל, אז דיא בעסטע פערטהיידיגונג איז א געלונגענע אטאקע, און דער „כוזרי" איז מעהר אן אטאקע געגען דיא געגנער פון יודענטהום וויא א פערטהיידיגונג פון יודענטהום.

געשריבען איז דער „כוזרי" אין דער פארמע פון א צוויי־געשפרעך. דעם קעניג פון דיא כאזארען (דעם „כוזרי") האט זיך עטליכע מאל גע'חלומ'ט, אז א מלאך האט צו איהם גע־זאגט: „דיין כונה איז גוט, אבער דיינע מעשים טויגען ניט". ער האט דארום בעשלאסען אוועק צו ווארפען זיין געטצענדיענסט און געפינען דיא ריכטיגע אמונה. ער האט געשיקט רופען צו זיך א פילאזאף און האט איהם געבעטען, אז ער זאל איהם ערקלעהרען דיא יסודות פון זיין גלויבען און זיין עטהיק. דער פילאזאף האט איהם געגעבען זיין ענטפער, אבער דער קעניג איז געבליעבען מיט איהם אונצופריעדען. ער האט דאמאלסט בעשלאסען צו שיקען נאך די פארשטעהער פון דיא קריסטען און מאהאמעדאנער. וועגען דיא אידען האט ער גאר ניט געטראכט, „ווייל זיי זיינען אזוי ערניעדע־ריגט, און אזוי ווייניג, און אזוי פערמיאוסט ביי אלעמען". דער קריסטליכער פארשטעהער האט איהם ערקלעהרט דיא יסודות פון זיין אמונה, בעגרינדענדיג זיך אויף דער אידי־שער תורה און דיא אידישע נביאים. דער קעניג איז אויך מיט איהם געבליעבען אונצופריעדען און ער האט גענומען פערנאנדער פרעגען דעם מאהאמעדאנישען געלעהרטען וועגען זיין אמונה. אויך דער מאהאמעדאנער האט בעגרינדעט זיין אמונה אויף דער אידישער תורה. דער כוזרי האט ביי זיך געטראכט: „איך זעה, אז איך וועל מוזען אנקומען צו דיא אידען, ווארום זיי אלע ברייגגען ראיות פון דער אידישער תורה; זיי אלע זיינען מודה, אז דיא אידישע תורה איז אמת און אז דיא אידען זיינען געוועזן דיא אויסערוועהלטע". ער האט געשיקט רופען א אידישען געלעהרטען, וועלכער זאל איהם ערקלעהרען דיא יסודות פון דער אידישער אמונה. דער אידישער געלעהרטער קומט און גיט איהם זיין ערקלעהרונג. עס ציהען זיך לאנגע דעבאטען איבער אלערליי רעליגיעזע, עטהישע און פילאזאפישע פראגען. דער כוזרי פרעגט קשיות

און דער אידישער געלעהרטער, דער „חבר“, ווי ר׳ יהודה הלוי רופט איהם, גיט זיינע תירוצים, ביז דער קעניג ווערט איבערציינגט אין דעם אמת פון דער אידישער אמונה, און ער און זיין פּאָלק ניהמען אן דעם אידישען גלויבען.

ר׳ יהודה הלוי, גלייך וויא דער אראבישער פילאָזאָף אל־גאזאלי, פון וועמען ער איז וואהר־שיינליך בעאיינפלוסט געוואָרען, איז ענטוישט אין דער פי־לאָזאָפיע. זיא, דיא פילאָזאָפיע, קען ניט בעפריעדיגען דעם מענשליכען גייסט און קען ניט בערוהיגען זיין הארץ. זיא קען ניט דורכדרינגען דיא טיעפסטע טיעפעניסען, זיא קען ניט ארונטעררייסען דעם שלייער, וואָס פערדעקט די סודות פון דער גאטהייט, פון דער שעפּפונג. און זיי צו ענטפּלעקען פאר דער מענשליכער אויג. דער מענשליכער שכל איז צו שוואך און צו קליין דאָס צו טהאָן. דער מענשליכער שכל האָט זיינע גרעניצען און קען העכסטענס פערשטעהען און בעגרייפען אלץ וואָס עס געפינט זיך „ניעדעריגער פון דעם גלגל פון דער לבנה“, דאָס הייסט אלץ וואָס עס געפינט זיך אויף אונזער וועלט, אָבער ניט דאָס וואָס געפינט זיך העכער דערפון. דער מענשליכער שכל איז שוואך און הילפס־לאָז, ווען ער פאנגט זיך אָן צו בעשעפטיגען מיט פראגען, וואָס שטעהען אויסערהאלב זיינע חושים און ערפאהרונגען. דער שכל טאַפּט דאָרטען ארום אין דער פינסטערניס, ער בלאָנ־דזשעט וויא אין א פרעמדען לאנד און מוז דאָרטען האָבען א פיהרער און א וועג־ווייזער.

ר׳ יהודה הלוי אַטאַקירט דיא פילאָזאָפען און דיא פילאָזאָפיע ניט וויא איינער וואָס האָט וועגען דעם קיין ידיעה ניט און ער האָט מורא, אז זיא קען אונטערגראבען זיין אמונה. ער אַטאַקירט איהר וויא א מענש, וואָס פער־שטעהט איהר גאנץ גוט און וויים אלע איהרע שוואכקייטען. ער ציינגט ארויס א געוואלדיגע בקיאות אין דער גריכישער און אין דער אראבישער פילאָזאָפיען. ער ציטירט און דערמאָנט מעהר פילאָזאָפישע שרייבערס וויא אירגענד וועלכער אנ־דערער אידישער געלעהרטער פאר איהם. ער אַטאַקירט דיא

שוואכע זייטען פון דער פילאָזאָפיע ; ער אטאקירט איהר פאר איהר גרויסער חוצפה, וואָס זיא וויל מיט דער הילף פון א פּאָאר שכל'דיגע פאָרמולען און לאָגישע סילאָגיזמען אריינדרינגען אין דעם סוד פון אלע סודות. דיא פילאָזאָפען, ווען זיי בעטראכטען דיא וואונדערבארע חכמה און דעם סדר פון דער וועלט, דיא חכמה פון דעם קלענסטען מילבעלע, זאָגען זיי, אז דאָס איז דיא נאטור. אָבער וואָס איז די נאטור ? ס'איז אזא קראפט, וואָס זיי אליין ווייסען ניט וואָס דאָס איז. עס קומט אויס, וויא דיא נאטור וואָלט געווען א בעל שכל, וואָס טהוט אלץ מיט א תכלית. זיי רופען עס נאטור, אָבער דאָס איז ניט מעהר וויא אן אנדער נאָמען. עס קומט אויס וויא דיא נאטור איז אויך א בורא. דיא עלעמענטען, די זונן, דיא לבנה און דיא שטערען האָבען בעשטימטע אייגענשאפטען, אָבער מיר קענען ניט זאָגען, אז זיי האָבען חכמה, ווארום חכמה איז בלויז שייך ביי איינעם, וואָס טהוט אלץ מיט א פּלאַן און מיט א כונה (ספר הכוזרי, מאמר ראשון).

ער לאכט פון דיא פילאָזאָפען און זייער בעגריעף פון אונשטערבליכקייט. זיי מיינען, אז דיא אונשטערבליכקייט בעשטעהט אין דעם, וואָס דער מענשליכער שכל פעראייניגט זיך און בעהעפט זיך מיט דעם גרויסען וועלט־שכל און ווערט א טהייל פון איהם. אז דאָס איז דיא העכסטע מדרגה צו וועלכע א מענש קען דערגרייכען, און אז ער קען דערצו גרייכען בלויז דורך שטודירען און פארשען. עס קומט אויס, אז נאָר זיי, דיא פילאָזאָפען, קענען דערגרייכען דיא דאָזיגע מדרגה. ער פרעגט מיט א ביטערען סארקאזם : „אויב זיי פעראייניגען זיך מיט דעם וועלט־שכל, טאָ פאר וואָס קומען זיי צו פערשיעדענע אמת'ען ? פאר וואָס האָבען זיך דיא נשמות פון ארים טאָטעלס און פּלאטא און דיא איבעריגע פילאָזאָפען זיך ניט פעראייניגט (אין דעם אלגעמיינעם וועלט שכל) ? פאר וואָס ווייסען זיי ניט איינער דעם אנדערענס מיינונג, איינער דעם אנדערענס אמת, און פאר וואָס מיידען זיי ניט אויס זייערע סתירות ? פאר וואָס דארפען זיי קומען צו זייערע אמת'ען בהדרגה, דורך

לאָגישע הנחות און שליסע, פאר וואָס קריגען זיי ניט זייערע אמת'ען פּלוצלונג, פּונקט וויא עס איז ביי גאָט אָדער ביי דעם וועלט־שכל ? פאר וואָס פערגעסען זיי צייטענווייז זייערע אמת'ען ? וואָס ווערט פון דיא פילאָזאָפישע נשמות ווען זיי זיינען שכור אָדער ווען זיי ווערען קראַנק ?... און וואָס פּאסירט מיט אזא פילאָזאָף ביי וועמען זיין נאַטור האָט זיך געביטען און ער האָט זיך אריינגעלאָזען אין אויסגעלאסענקייט ? האָט ער דאַן צוויי נשמות, איינע אין גן־עדן און איינע אין גהינום ? און וויפיעל דארף עס אַ מענש שטודירען און פאָרשען, כדי ער זאָל זוכה זיין צו אונשטערבליכקייט ?" (ספר הכוזרי, מאמר חמישי, י"ד).

דער מענשליכער שכל איז ניט בכוח צו פערענטפערען די אלע גרויסע וועלט־פּראבלעמען, און דערפאר זעהען מיר טאקע, אז דיא פילאָזאָפען זיינען זיך ניט איינינג צווישען זיך. יעדער האָט זיך דארום זיין אמת און זיין שיטה, וואָס איז ניט מסכים און איז אַ סתירה צו דעם אמת און צו דער שיטה פון דעם אנדערען: „עס זיינען כמעט ניטאָ קיין צוויי פילאָזאָפען, וואָס זאָלען האָבען איין מיינונג ניט בלויז אין פראגען פון איבער דער נאַטור, נאָר אויך אין פיעלע פראגען פון דער נאַטור. און אויב איהר טרעפט אַ כתה, וואָס האַלט זיך אָן איין מיינונג, איז עס ניט דערפאר, ווייל זיי זיינען דערצו געקומען מיט זייער אייגענעם שכל, נאָר ווייל זיי האלטען זיך אָן דיא שיטות פון זייערע רביים, וויא דיא תלמידים פון פ י ט ה אַ ג אָ ר א ס, ע מ פ ע ד א ק ע־ ל ע ס, ה י פּ א ק ר א ט ו ס, א ר י ס ט אָ ט ע ל ס, פּ ל א ט אָ און אַנדערע" (ספר הכוזרי, מאמר חמשי, י"ד).

עס איז אָבער דאָ אַן אנדער מקור פון וויסען, וועלכער איז פיעל זיכערער און ראיעלער. דאָס איז אַ וויסען, וואָס קומט ניט דורך דיאלעקטישע מעטהאָדען און דורך לאָגישע פארמולען, וועלכע זיינען אזוי ניט זיכער, און אזוי פערפיהדעריש. דאָס איז אַ העכערער מין וויסען, אַ וויסען וואָס קומט צום מענשען אונמיטעלבאר, פּלוצלונג און מיט אַמאָל, אזוי וויא אַ בעלייכטונג פון הימעל. דער מענש זעהט

און בעגרייפט דאן זאכען, וואס זיינען אונמעגליך צו בע־גרייפען מיט די געוואוינליכע חושים. דאס איז א גייסטיגער זעהן. דאס איז א מין זעקסטער חוש. ר' יהודה הלוי רופט עס אָן „חוש הרוחני“ און אויך „חוש הנסתר“. „מיט אונזערע חושים בעגרייפען מיר די קערפערליכע וועלט; מיט דעם פערבאָרגענעם חוש בעגרייפען מיר דיא ניט־קערפערליכע וועלט. דער וואס האָט יענעם פערבאָרגענעם חוש, יענער זעהט די זאכען ווי זיי זיינען אין דער ווירקליכקייט“. (ספר הכוזרי, מאמר רביעי, ג').

ניט אלע מענשען האָבען דעם דאָזיגען פערבאָרגענעם חוש; בלויז די אויסערוועהלטע, די נביאים, האָבען איהם. „און דער יעניגער, וואָס בעזיצט יענע פערבאָרגענע אויג איז דער אמת'ער זעהעדיגער. ער בעטראכט אלע מענשען ווי בלינדע, און ער לערנט זיי און ציינגט זיי די ריכטיגע וועג“ (ספר הכוזרי, מאמר רביעי, ג'). וואָס דאָס איז פאר אזא מין חוש, איז ר' יהודה הלוי ניט זיכער. „עס קען זיין, אז דאָס איז דיא פאנטאזיע, וואס ארבייט צוזאמען מיט דעם שכל“.

די נביאים בעגרייפען זייערע זעהונגען אין בילדער; זיי זעהען אין געשטאלטען, יעדער לויט זיין השגה נאָך. זייערע אלעמענס זעהונגען זיינען אמת, כאָטש זייערע געשטאלטען זיינען ניט די זעלבע. „עס איז פונקט ווי איינער וואָלט זאָגען: אָט יענער מיט די זיידענע קליידער איז דער קעניג און א צווייטער וועט זאָגען: אָט יענער מיט'ן בעפעהלענדען קוק איז דער קעניג. זיי זאָגען ביידע אמת: איינער האָט דער־קענט דעם קעניג אַז זיינע קליידער און דער צווייטער אַז זיין קוק. דער קעניג איז דער זעלבער“.

די נביאים זעהען דורך דעם זעקסטען חוש בילדער און געשטאלטען, וואס מיר פראָסטע מענשען זעהען ניט, אבער דאָס מיינט ניט, אז זייערע זעהונגען זיינען דארום בלויז איל־לוזיאָנען, פאנטאזיען, וואָס האָבען קיין ממשות ניט. אונזער הסכמה איז דאָ ניט וויכטיג. עס איז וויכטיג, אז זיי, דיא נביאים, זיינען אויף דעם מסכים. מיר מיט אונזער חוש פון

געשמאַק ווייסען, למשל וואס עס איז ביטער און וואס עס איז זיס; אויב אימיצער וועט אָנרופען זיס—ביטער, וועלען מיר זאָגען, אז ער איז ניט נאַטירליך, ווייל זיין חוש פון געשמאַק איז געגען אונזער אלעמענס חוש פון געשמאַק. די ראיה אויף די אמת׳קייט איז די הסכמה פון דעם גאַנצען מין. כל זמן דער מין נביאים זיינען זיך אייניג און זיינען מסכים אויף די אמת׳קייט פון זייערע זעהונגען, איז עס א געניגענדער בע־ווייז, אז זייערע זעהונגען זיינען ווירקליכקייטען, כאָטש פאר אונז קענען זיי אויסווייזען ווי אילוזיאָנען. דער נביא בע־לאַנגט דורך זיין פערבאָרגענעם חוש צו אַן אנדער מין.

דער נביא קען מיט זיין פערבאָרגענעם חוש אריינדרינגען אַהין, וואו דער גרעסטער פילאָזאָף קען מיט זיין שכל ניט דערגרייכען. דער נביא בעגרייפט עס אונמיטעלבאר; ער זעהט גאָט דורך זיין פערבאָרגענעם חוש אין געשטאַלטען. דאָס מיינט ניט, אז גאָט איז חס ושלום א געשטאַלט. דאָס מיינט בלויז, אז דער נביא זעהט איהם אזוי אין זיין פאר־שטעלונג, אז אזוי אנטפּלעקט ער זיך צום נביא. „ער הערט איהם אין זיין נשמה, ניט מיט זיינע אויערען; ער זעהט איהם אין געדאַנק, אבער ניט מיט די אויגען“ ((ושומע דבריו בנפשו לא באזניו, ורואה אותו במחשבתו לא בעיניו, כוזרי כ׳אמר ראשון).

די געשטאַלטען, וואס דער נביא זעהט זיינען בלויז סימ־באָלען. זיי זיינען נויטהיג, ווייל נאָר דורך די סימבאָלען קען זיך די מענשליכע נשמה פעראייניגען און בעהעפטען מיט גאָט. די מענשליכע נשמה איז אזא, וואס קען ניט בעוועגט ווערען, קען ניט הינגעריסען ווערען דורך ריינע אבסטראַק־ציעס. „א מענש קריגט ליעב א שעהנעם בילד, ווען ער זעהט איהם, ניט ווען מען דערצעהלט איהם וועגען דעם“. א מענש מוז זיך דערפיהלען צו גאָט, ניט בלויז זיך דער־טראַכטען צו איהם. „און אויב אימיצער וועט זאָגען, אז זיין געדאַנק קען זיך בעהעפטען מיט גאָט דורך זיין שכל אליין, ניט צו דאַרפען זיך פערלאָזען אויף עטוואָס פיהלבארעס, ווי א פאָרשטעלונג פון ווערטער, אדער שריפט, אדער ביל־

דער, געזעהענע צו פארגעשטעלטע, זאלסטו איהם ניט גלויבען" („ואל תאמין למתחכם, שיאמר כי מחשבתו מתחברת על סדר עד שיגיע אל כל הענינים הצריכים באלהות בשכלו לבד, מבלתי שיסמוך אל מורגש, בראות דמיון ממלות, או מכתב, או מצורות, נראות או מתדמות". כוזרי, מאמר רביעי).

דער גאט פון דעם פילאזאף לאזט דעם מענשען קאלט און גלייכגילטיג. ער קען ניט בעוועגען די מענשליכע נשמה, ער קען ניט אנפילען זיין הארץ מיט ליעבע און ציטערנים. ער איז א קאלטע, אינדיפערענטע ערשטע אורזאכע, וואס וויים ניט און אינטערעסירט זיך ניט מיט דער וועלט און מיט די מענשען. ווען די פילאזאפען זאגען, אז גאט האט בעשאפען די וועלט, מיינען זיי דערמיט בלויז צו זאגען, אז ער איז די אורזאכע פון איהר ענטשטעהונג. ער האט דערביי ניט געהאט קיין ווילען, קיין כונה, קיין ציעל און קיין תכלית. דאס איז א גאט ביי וועמען עס איז ניט שייך קיין ליעבע און קיין שנאה, ביי וועמען מען קען ניט בעטען און פאר וועמען מען קען ניט מתפלל זיין. דאס איז דער גאט פון שכל, אבער ניט דער גאט פון הארצען. „דאס איז דער גאט פון אריסטאטעלסען און ניט דער גאט פון אברהם" (כוזרי, מאמר רביעי).

ניט אלע מענשען גלייך קענען בעגרייפען גאט אויף א גלייכע מדרגה, פונקט ווי ניט אלע קערפערס גלייך נעהמען אין זיך אריין די זעלבע זונען־שטראהלען. דימאנטען נעהמען אין זיך אריין מעהר זונען־שטראהלען ווי א פראסטער שווארצער שטיינדעל. מאנכע מענשען בעגרייפען גאט בלויז אלס די ערשטע סבה. דאס קען בעגרייפען יעדער בעל שכל. יעדער בעל שכל פערשטעהט, אז די וועלט מוז האבען אן אורזאכע. צו בעגרייפען אבער גאט אלס דעם בעוואוסטזיניגען שעפפער פון די וועלטען, וואס האט א תכלית און א כונה, קען מען נאר דורך דער נבואה. די מענשען, וואס בעגרייפען איהם בלויז אלס דיא ערשטע אורזאכע האבען אין זיך אריינגענומען נאר ווייניגע פון די געטליכע שטראהלען; די נביאים, וואס האבען איהם בעגריפען אלס שעפפער און פיהרער, וואס טהוט אלץ מיט א כונה און מיט א תכלית, האבען אריינגענו־

מען אין זיך פיעל מעהר פון דיא געטליכע שטראַהלען. דעם גאָט, וועלכען מען בעגרייפט מיט'ן שכל אליין בעצייכענט ר' יהודה הלוי מיט דעם נאָמען „אלוהים“. א קראַפט. דער גאָט, וועמען די נביאים האָבען בעגריפען אין וואס איז דער שעפּפער און פ י ה ר ע ר פון די וועלטען ווערט ביי איהם בעצייכענט מיט דעם נאָמען „י ה ו ה“. די נביאים מיט זייערע ריינע נשמות האָבען אריינגענומען אין זיך מעהר פון די געטליכע שטראהלען, פּונקט ווי די דימאַנטען, וואָס נעהמען אריין אין זיך מעהר זונען־שטראהלען, און זיי האָבען בעגריפען דעם דאָזיגען ג אָ ט פ ו ן ה א ר צ ע ן, וועלכער איז „יהוה“ (כוזרי, מאמר רביעי, ט"ו).

די נביאים האָבען איהם בעגריפען דערפאר, ווייל זיי זיינען די גליקליכע אויסערוועהלטע, וואס זיינען געבענשט מיט דעם „פערבאָרגענעם חוש“, מיט דער „גייסטיגער אויג“. אָבער פאר וואָס זיינען זיי דוקא די אויסערוועהלטע ? פאר וואָס האָבען בלויז זיי דעם דאָזיגען חוש ? ר' י ה ו ד ה ה ל ו י פּרובירט עס צו דערקלעהרען אויף א וויסענשאפט־ליכען אופן, און זאָגט דערביי ארויס געדאנקען, וועלכע זיינען גאנץ מאָדערנע. דאָ איז כדאי צו בעמערקען, אז ר' יהודה הלוי האָט אין זיין „כוזרי“ ארויסגעבראכט אייניגע געדאנ־קען, וועלכע זיינען נאָך היינט ניט פערעלטערט געוואָרען. איהר קענט גאר ניט אויסזעצען גענען די געדאנקען גופא, כאָטש איהר האָט פיעל אויסצוזעצען גענען דעם, ווי ער ווענ־דעט זיי אָן. אזוי איז צום ביישפּיעל זיין געדאנק, אז עס איז דאָ א וויסען, וואס דער מענש קען דערגרייכען דורך א פערבאָרגענעם חוש, דורך א גייסטיגען זעהן, דורך אינטואי־ציע, לעצטענס אויסגעארבייט געוואָרען פון דעם בעריהמטען אידיש־פראנצויזישען פילאָזאָף ב ע ר ג ס אָ ן. ב ע ר ג־ ס אָ ן זוכט עס צו בעגרינדען אויף ביאָלאָגישע יסודות און רופט עס ניט אן א „פערבאָרגענער חוש“ אדער „נבואה“, אָבער דער געדאנק איז אין עצם דער זעלבער. ר' יהודה הלוי'ס בעהויפּטונג, אז דער מענשליכער וויסען, וואס קומט פון היס־טאָרישער ערפאהרונג איז מעהר פערטרויאונגסווערטה וויא

זער וויסען וואס קומט פון ספעקולאַטיווען דענקען, און אז די היסטאָרישע ענטוויקלונג שפּיעלט א גרויסע ראָלע אין רעליגיאָן און אין קולטור, די דאָזיגע בעהויפּטונג איז נאָך גילטיג אויף היינט, כאָטש דאָס וואס ער רופט היסטאָריע זיינען בלויז לעגענדען לויט אונזער היינטיגען בעגריף. זיינע געדאנקען וועגען דער ווירקונג פון דעם קלימאַט אויף דעם מענשען און וועגען די אייגענשאפטען פון די עלטערען, וואס ווערען איבערגעגעבען בירושה צו די קינדער, זיינען ניט ווענינער אינטערעסאנט און מאָדערנע.

וואָרום אלזאָ האָבען בלויז די נביאים דעם דאָזיגען פערבאָרגענעם חוש?

ר' יהודה הלוי פאַנגט אָן פון דעם, וואָס ער רופט היסטאָריע.

דער ערשטער מענש, א ד ם ה ר א ש ו ן, איז געוועזן דער מוסטער פון פאָלקאָמענהייט. שוין דערפאר אליין, וואָס גאָט האָט איהם בעשאַפען. ער האָט געקראָגען די העכסטע נשמה, דעם פאָלשטענדיגסטען שכל וואָס אַ מענש קען האָבען. א חוץ דעם האָט ער אויך בעזעסען אַ געטליכען כוח וואָס שטעהט איבער'ן שכל (דער „פערבאָרגענער חוש“). מיט דעם דאָזיגען כוח האָט ער געקענט זיך בעהעפטען אָן גאָט און אָן דער רותניות'דיגער וועלט. דורך דעם האָט ער געקענט וויסען די אמת'ען אונמיטעלבאַר, אָהן שטודירען.

אדם האָט געהאט פיעל קינדער, אבער ניט אַלע האָבען פון איהם איבערגענומען בירושה דעם דאָזיגען כוח. ה ב ל איז געווען דער יעניגער, וואָס איז געווען עהנליך אויף אדם'ען. ווען ק י ן האָט איהם אוים קנאה ערמאָרדעט, איז געבאָרען געוואָרען ש ת, וועלכער איז געווען עהנליך אויף אדם'ען. די איבריגע קינדער פון אדם'ען און זייערע קינדער האָבען שוין די דאָזיגע אייגענשאַפט ניט בעזעסען. אזוי איז די דאָזיגע מעלה איבערגעגאנגען פון דור צו דור, פון פאָטער צום קינד (ניט צו אלע קינדער) ביז נ ח'ן.

נ ח האָט געהאַט דריי קינדער. י פ ת האָט זיך בעזעצט אין די צפון־לענדער, אין די קעלטערע געגענדען;

ח ם האָט זיך בעזעצט אין די דרום־לענדער. אין די הייסע געגענדען; ש ם איז געבליבען זיצען אין די מיטעלע געגענדען, וואו דער קלימאַט איז מיטעלמעסיג און גלייך. פון די מיטעלע געגענדען איז ארץ ישראל דער מיטעלפונקט און האָט דעם בעסטען קלימאַט. זי איז דאַרום דאָס לאַנד פון דער נבואה. ש ם האָט געקראָגען די נבואה בירושה פון נ ח'ן און האָט עס איבערגעגעבען צו ע ב ר'ן. און אזוי איז עס איבערגעגעבען געוואָרען צו א ב ר ה ם'ן. אברהם'ס פאַטער, ת ר ח, האָט ניט בעזעסען די דאָזיגע מעלה און ער איז געווען א געצענדיענער. „עס טרעפט גאַנץ אָפט, אז א מענש גיט זיך ניט איין אין זיין פאָטער. נאָר אין זיין עלטער־פאָטער" (דאָס וואָס מען רופט איצטער „אַטאַוויזם"). פון אלע אברהם'ס קינדער האָט יצחק געקראָגען די דאָזיגע מעלה בירושה. פון יצחק'ן האָט עס געקראָגען יעקב, און פון יעקב'ן אלע זיינע צוועלף קינדער.

דאָס אידישע פאָלק, וואָס שטאַמט אָב פון די דאָזיגע צוועלף קינדער פון יעקב איז דאַרום דאָס איינציגע פאָלק, וואָס איז מסוגל געווען צו האָבען נביאים צווישען זיך. אבער אויך נאָר דאמאלס, ווען עס האָט זיך אויפגעהאַלטען אין דעם לאַנד, וואָס איז צוליעב דעם קלימאַט מסוגל צו נבואה, אין ארץ ישראל.

איצטער האָט דאָס אידישע פאָלק מעהר קיין נביאים ניט. אבער מיר ווייסען, אז די תורה וואָס מיר האָבען איז געגעבען געוואָרען פון גאָט דורך דעם גרעסטען פון אלע נביאים, פון מ ש ה'ן, און די שפּעטערע נביאים האָבען אונז שטענדיג געוואָרענט, אז מיר זאָלען איהר אָבהיטען. די אמת'קייט פון דער תורה דאַרף ניט בעוויזען ווערען מיט שכל'דיגע ראיות, ווייל מיר ווייסען עס פון היסטאָרישע פאַקטען, פון די פיעלע וואונדער, וואָס איז צו אונז בעוויזען געוואָרען. א מופת, אן ענדערונג אין דעם געוועהנליכען גאַנג פון דער נאַטור, איז דער בעסטער בעוויז. און אזעלכע וואונדער זיינען געווען פיעל. די היסטאָריע איז דער אמת'ער מקור פון דעם מענש־ליכען וויסען. די ענטפלעקונג אויפ'ן בארג ס י נ י איז א

היסטארישער פאקט. זעקס הונדערט טויזענד מענשען האבען עס בייגעוואוינט. און עס קען דאך ניט זיין, אז זיי אלע האבען געזאגט דעם זעלבען ליגען. ניט נאר די אידען, נאר אויך די קריסטען און מאהאמעדאנער גיבען צו און זיינען מודה אין דער ענטפלעקונג אויפ'ן בארג סיני, ווייל א היסטארישער פאקט קען ניט אבגעלייקענט ווערען. די שפאלטונג פון ים און דער „מן" וואס די אידען האבען געקראגען אין דער מדבר פערציג יאהר כסדר זיינען אויך היסטארישע פאקטען. . די אמת'קייט פון דער אידישער תורה ווערט אלזא בעוויזען פון דער היסטאריע.

„זאגט דער כוזרי: ווער עס הערט אייערע רייד, אז גאט האט גערעדט מיט אייער פאלק, אז ער האט געשריבען פאר אייך די לוחות און דערגלייכען, איז בערעכטיגט צו זאגען, אז איהר גלויבט אין א קערפערליכען גאט. מען קען אייך דערפאר ניט בעשולדיגען, ווייל די היסטאריע זאגט אויף דעם עדות, און מען מוז פערווארפען דעם שכל."

„זאגט דער חבר: חס ושלום, דאס וואס דער שכל פער־ווארפט און ערקלעהרט פאר פאלש, טהוט גאט ניט ערקלעה־רען פאר אמת. דער ערשטער פערזאג אין די עשרת הדברות איז צו גלויבען אין גאט; דער צווייטער איז, אז מען טאר ניט מאכען קיין בילד און קיין געשטאלט פון איהם. ווי קענען מיר מאכען א בעהויפטונג, אז גאט איז א קערפער, וועה־רענד מיר זאגען ,אז אפילו דער מענש, דער אמת'ער מענש, ניט זיינע גליעדער און גוף וואס זיינען בלויז זיינע כלים, נאר זיין נשמה, איז אויך אונקערפערליך ? ביי גאט איז אבער אלץ מעגליך, כאטש מיר ווייסען ניט בעשטימט, ווי אזוי דאס איז פארגעקומען. פונקט ווי גאט האט בעשאפען די וועלט מיט זיין ווילען אליין, אזוי איז אויך מעגליך, אז ער האט בעשאפען די לוחות מיט די אויסגעקריצטע עשרת הדברות אויף זיי. מען קען זיך אויך פארשטעלען, אז די לופט וואס האט דערגרייכט די אויערען פון דעם נביא איז געקומען מיט דעם געשטאלט פון די בוכשטאבען, וואס האבען אנגעצייגט

די ענינים, וועלכע גאָט האט געלאָזען וויסען דעם נביא אדער דעם גאַנצען פאָלק. אנב זאג איך ניט, אז דאָס האָט דוקא פּאַסירט אויף אזא אופן. מעגליך, אז דאָס איז פאָרגעקו־מען אויף אן אנדער טיעפערען אופן" (כוזרי מאמר ראשון).

ווען דער „חבר" פאַנגט אָן צו דערצעהלען דעם כוזרי די יסודות פון דער אידישער אמונה, זאָגט ער: „מיר גלויבען אין דעם גאָט, וואָס האט אונז ארויסגענומען פון מצרים". דער כוזרי ווערט בייז: „איך האָב געמיינט, אז דו וועסט מיר אָנגעפאַנגען צו ערקלעהרען, אז דו גלויבסט אין דעם גאָט, וואָס האט בעשאַפען הימעל און ערד". דער חבר ענטפערט: ווען משה איז געקומען צו פּרעה'ן, האָט ער איהם ניט גע־זאָגט, אז דער גאָט, וואָס האָט בעשאַפען די וועלט, מיר און דיר, האָט מיר צו דיר געשיקט. ער האָט געזאָגט, דער גאָט פון די אידען האָט מיר געשיקט, דער היסטאָרישער גאָט. ביי דער ענטפּלעקונג אויף'ן בארג סיני האָט גאָט גע־זאָגט: „איך בין אייער גאָט, וואָס האָט אייך ארויסגע־נומען פון מצרים" און ער האָט ניט געזאָגט: „איך בין דער גאָט, וואָס האָט בעשאַפען די וועלט". די אידישע רע־ליגיאָן איז א היסטאָרישע. אונזערע עלטערען האָבען געזעהן די ענטפּלעקונג אויף'ן בארג סיני, און מיר ווייסען עס פון דער היסטאָריע, וואָס איז אזוי גוט ווי געזעהן".

„זאָגט דער כוזרי: הייסט עס, אז אייער תורה איז נאָר געגעבען געוואָרען פאר אייך".

„זאָגט דער חבר: יע, אזוי איז עס. אָבער אויך אלע אומות, וואָס בעהעפטען זיך מיט אונז, וועלען קריגען פון דאָס גוטעס, וואָס גאָט וועט מיט אונז טהאָן, כאָטש זיי זיי־נען ניט אין גאַנצען גלייך מיט אונז, ווייל מיר זיינען די אוי־סערוועהלטע צווישען די מענשען."

„זאָגט דער כוזרי: וואָלט ניט גלייכער געווען, אז די תורה זאָל געגעבען ווערען צו דער גאַנצער וועלט, אז אלע מענשען זאָלען זוכה זיין דערצו?"

„זאגט דער חבר: וואלט ניט גלייכער געווען, אז אלע לעבעדיגע זאלען זיין מענשען מיט שכל? האסטו שוין פערגעסען, וואס איך האב דיר דערקלעהרט וועגען דעם, ווי אזוי די געטליכע אייגענשאפטען פון אדם'ען האבען זיך אי־בערגעגעבען בלויז צו מאנכע פון זיינע קינדער. דאס אידי־שע פאלק שטאמט אב פון די צוועלף קינדער פון יעקב'ן, וועלכע האבען אלע געקראגען בירושה די דאזיגע מעלה פון נבואה."

דאס אידישע פאלק איז דאס אויסערוועהלטע, ווייל עס שטאמט אב פון א העכערען מין מענש, פון דעם מין מענש, וואס קען זעהן מיט'ן „פערבארגענעם חוש". דאס מיינט אבער ניט, אז בלויז דאס אידישע פאלק איז זוכה צו „יענער וועלט" און צום אייביגען לעבען. „מ י ר ב ע ר ו י ב ע ן פ ו ן ק י י ן מ ע נ ש ע ן נ י ט, פ ו ן װ ע ל כ ע א מ ו נ ה ע ר ז א ל נ י ט א ב ש ט א מ ע ן, א ב ע צ א ה־ ל ו נ ג פ א ר ז י י נ ע ג ו ט ע מ ע ש י ם. מיר זאגען בלויז, אז דאס פאלק וואס איז נעהנטער צו איהם ביים לע־בען, דערגרייכט א העכערע מדרגה פון גליק נאכ'ן טויט".

דער כ ו ז ר י ענטפערט מיט א ביטערע איראניע: און וואס בעסער עס איז אייך אויף יענער וועלט, אלץ ער־גער דארף אייך זיין אויף דער וועלט"....

„זאגט דער חבר: דו לאכסט פון אונז פאר אונזער ארעמקייט? האסטו דען ניט בעמערקט, ווי אלע גרויסע פעלקער בעריהמען זיך און זיינען שטאלץ ניט מיט זייערע גרויסע גבורים און קעניגע, נאר דוקא מיט דיא, וואס האבען געפריידינט: „ווער עס שלאגט דיר אויפ'ן רעכטען באק, גיעב איהם אויך די לינקע, און ווער עס נעהמט דיין מאנטעל, גיעב איהם אויך דיין העמד"? ווייסטו דען ניט, אז זיי שטאלצירען גראדע מיט זייערע מארטירער? דאס זעלבע איז אויך מיט די מאהאמעדאנער. אונזערע צרות בעווייזען. אז מיר שטעהען אויף א נעהענטערע מדרגה צו גאט טאקע דער פאר, וואס מיר ליידען" (כוזרי מאמר ראשון, קי"א — קי"ג).

דאָס וואָס דאָס אידישע פּאָלק האָט ניט קיין אייגענע מלוכה, קען ניט דיענען אלס א בעוויז, אז עס איז פארלאָזען פון גאָט. דיא קריסטען און דיא מאהאָמעדאנער, וואָס קריעגען איינע געגען דיא אנדערע, האָבען ביידע גרויסע מלוכות, און עס קען דאָך ניט זיין, אז זיי זיינען ביידע אמת. אין דעם אידישען גלות איז דאָ א געוויסע געטליכע כונה. לאָמיר נעהמען אלס ביישפּיעל דעם קערענדעל, וואָס ווערט אריינגעטהאָן אין דער ערד. ער ווערט דאָרטען פערפוילט און עס בלייבט אויגענשיינליך פון איהם גאָרניט. אין דער אמת'ן אָבער זויגט ער אריין אין זיך די ערד און דאָס וואסער און די אַנדערע עלעמענטען און פערוואנדעלט זיי אין מעהר קערענדלעך. ער דערהויבט די ערד און די עלעמענטען צו זיין מדרגה, און עס וואקסט ארויס א זאנג, וואָס ענטהאלט אין זיך פיעל קערנער. דאָס אידישע פּאָלק אין גלות איז ווי דער דאָזיגער קערענדעל: ער דערהויבט די אַנדערע פעלקער צו זיין מדרגה. „און די יעזוע פעלקער — דיא קריסטען און דיא מאהאָמעדאנער — זיינען פּאָרלויפער, ווי אַ הקדמה, צו דעם ערווארטעטען משיח, וועלכער איז דיא פרוכט. זיי וועלען אַלע ווערען איין פרוכט און עס וועט זיין איין בוים, און דאמאָלס וועלען זיי ריהמען און טהייער האלטען דעם וואָרצעל, וועלכען זיי האָבען מבזה געוועזן" (כוזרי, מאמר רביעי, כ"ג). מיר לײדען צרות און בזיונות, אָבער עס איז דאָך אונז זעהר לייכט פון זיי פּטור צו ווערען. מיט איין וואָרט װאָלטען מיר זיך געקענט בעפרייען פון אונזער שקלאַפעריי און ערניעדערונג. מיר לײדען דיא אַלע צרות, ווייל מיר ווילען ניט אויפגעבען אונזער תורה. דאָס אידישע פּאָלק איז צווישען די אַנדערע פעלקער, וויא דאָס הארץ אין גוף. דאָס הארץ לײדט פון די קראנקהייטען פון אַלע גליעדער. דאָס אידישע פּאָלק לײדט פון די שלעכטס פון די אנדערע פעלקער. אזוי ווי דאָס הארץ קען ניט לייִדען פון א וואונד, א ראַק און דאָס גלייכען, ווייל דאס

וועט ברייננגען שנעל דעם טויט, אזוי קען דאָס אידישע פאָלק ניט זיין לאנג שלעכט און זינדיג.

ווייסען מיר אלזאָ, אז 1) דאָס אידישע פאָלק איז דאָס אויסערוועהלטע, ווייל עס שטאַמט אָפּ פון די מענ־שען, וואָס האָבען פון דיא פריהערדיגע דורות געקראָגען בירושה די מעלה פון נבואה; 2) ארץ ישראל איז צו ליעב איהר געמעסיגטען קלימאט דיא לאנד, וואָס איז ראוי צו נבואה; 3) די אידישע תורה איז בעשטעטיגט געוואָ־רען מיט אונבעשטרייטבארע היסטאָרישע פאקטען, און דער היסטאָרישער אמת איז זעהר צופערלעסיג. מעהר זיכער, ווי דער אמת פון ספעקולאטיווען דיינקען; 4) יעדער אידישער גלות און דיא אידישע צרות האָבען א בעשטימטע נעטליכע כונה. בלייבט איצטער צו בעווייזען מיט וואָס דיא אידישע תורה איז בעסער פאר דער פילאָזאָפיע און פאר די אנדערע רעליגיאָנען.

די פילאָזאָפען, ווען זיי פאָרשען וועגען דער גאָטהייט, האָבען דערביי קיין אנדער כונה ניט, ווי נאָר צו בעפריעדיגען זייער וויסענסדורשט. זיי בעשעפטיגען זיך דערמיט אויף דעם זעלבען אופן, ווי זיי בעשעפטיגען זיך מיט אן אנדער ווי־סענשאפט, ווי מיט אסטראָנאָמיע, למשל. דאָס איז אבער נאָך ווענים. די פאָרשונג וועגען גאָט דארף האָבען א העכערען ציעל, א העכערען תכלית. דער מענש דארף זיך קענען פערטיעפען און בעהעפטען אין איהם; איהם ליעב האָבען און זיך קענען מוסר נפש זיין פון זיינט־וועגען. ער דארף זיך לערנען צו געהן אין זיינע וועגען.

דער מענש מיט זיין שכל אליין קען אבער ניט וויסען, וועלכע מעשים ער דארף טהאָן, אום צו געפעהלען גאָט. גע־וויסע גוטע מדות קען דער מענש דערגהען מיט דעם שכל אליין, אז זיי זיינען גוט, אבער אפילו וועגען דיא דאָזיגע מדות קען ער אויך ניט וויסען דעם שיעור און די מאָסס. ער איז געגליכען צו אן אונוויסענדען מענשען, אין וועמעס הענד

עס זיינען אריינגעפאלען דיא רפואות פון א בעריהמטען דאָקטאָר. מענשען קומען צו איהם נעהמען רפואות און ער גיט זיי. אבער ער ווייס ניט וועלכע רפואה איז גוט פאר דעם חולה און וויפיעל דער חולה דארף דערפון קריגען. עס לאזט זיך אויס, אז די גוטע רפואות מאכען גאר קראנק די מענשען אנשטאָט זיי געזונד צו מאכען. עס איז בלויז דער גוטער און געניטער דאָקטאָר, וועלכער ווייס וואָס מען דארף געבען צו יעדען און וויפיעל ער דארף קריגען (כוזרי, מאמר ראשון ע"ט).

עס איז אמת, אז צווישען דיא מצוות אין דער תורה געפינען זיך אזעלכע, וואָס מיר פערשטעהן ניט זייער צוועק, אבער עס איז אָהן ספק פאראן א ציעל און א כונה אין זיי.

דער עיקר אין א רעליגיאָן זיינען דיא גוטע טהאטען. גוטע ווינשען און גוטע כונות אליין זיינען וועניג. „אדום (די קריסטען) און ישמעאל (די מאהאמעדאנער) האָבען זיך צוטהיילט מיט דער וועלט און פיהרען מלחמות איינע געגען דיא אנדערע. יעדער פון זיי איז ביי זיך גערעכט, זייער כונה איז פון גאָט'ס וועגען. זיי געהען אין זייערע געבעט־הייזער, זיינען מתפלל, פאסטען, און זייער ציעל איז צו הרג'ענען איינער דעם אנדערען. און זיי גלויבען, אז מיט זייער הרג'ענען טהוען זיי א נחת רוח צו גאָט, און יעדער פון זיי מיינט, אז ער קומט דערפאר אריין אין גן־עדן (כוזרי, מאמר ראשון, ב').

די אידישע רעליגיאָן איז א רעליגיאָן פון טהאטען און ניט בלויז פון גוטע כונות. זי פאָדערט ניט פון דעם מענשען קיין אונמעגליכעס. זיא פערלאנגט פון איהם ניט, אז ער זאל זיך אבזונדערען פון דער וועלט. ביי אירען זיינען ניטאָ קיין מאָנאָסטירען. דיא אידישע תורה איז א תורה פון לעבען. זיא לערנט דעם מענשען זיך צו פרעהען מיט'ן לעבען און פון איהם הנאה צו האָבען. דאָס לעבען איז גוט און דיא תורה פערשפרעכט לאנגע יאָהרען צום פרומען. א פרומער

ביי אידען איז אזא, וואָס קען בעהערשען זיינע פערלאַנגען און קען זיי קאָנטראָלירען. ער ערפילט זיינע גייססטיגע און סערפערליכע פערלאַנגען אין א בעשטימטע מאָס און אין א בעשטימטען סדר (כוזרי, מאמר שלישי).

דיא קאראאימען, וועלכע האָבען פערוואָרפען דעם תלמוד און די „תורה שבעל פה" (די טראַדיציע) האָבען גע־מאַכט א גרויסען טעות. עס זיינען פאַראַנען פיעלע מצוות און שטעלען אין דער תורה, וואָס זיינען ניט קלאָהר און אונפער־שטענדליך אָהן דער טראַדיציע. ר' יהודה הלוי בריינגט דאָרטען פיעלע מצוות, וואָס וואָלטען ניט געקענט ער־קלעהרט ווערען אָהן דער תורה שבעל פה. די קאראאימען, וועלכע ווילען יענע אַלע מצוות ערקלעהרען מיט זייערע אייגענע סברות, זיינען זיך ניט אייניג צווישען זיך. סוף כל סוף האָבען זיי זיך געמוזט אויסאַרבייטען אַן אייגענע טראַדיציע. אויב אזוי, איז דאָך אונזער טראַדיציע פיעל זי־כערער, ווייל זיא איז עלטער. אַט געפינט זיך צום ביישפּיעל אין דער תורה א געזעץ „עין תחת עין", אַן אויג פאַר אַן אויג. דאָס איז א געזעץ, וואָס ליינט זיך ניט אויפ'ן שכל. האָבען מיר אויף דעם אַ טראַדיציע, אַז דאָס מיינט צו בע־צאָהלען פאַר דער אויג (כוזרי, מאמר שלישי, מ"ז).

* * *

עס איז אונמעגליך איבערצוגעבען בקצור דעם אינהאַלט פון דעם „כוזרי", איינער פון די מערקווירדיגסטע ביכער פון דער מיטעל - אַלטערליכער אידישער ליטעראַטור. צוזאַמען מיט בריליאַנטענע טיעפע געדאַנקען, מיט וואונדערבאַרע פּאָעטישע פערגלייכונגען, מיט ריא צאַרטעסטע רעליגיעזע געפיהלען, מיט די ערעלסטע געפיהלען פון ליעבע צום אי־דישען פאָלק, צום אידישען לאַנד, צו דער אידישער תורה און צו דער העברעאישער שפּראַך, צוזאַמען מיט דעם גע־פינען זיך דאָרטען אויך אַ היבשע ביסעל שטותים פון אונ־

זער איצטיגען שטאנדפונקט. וועז איהר דערמאהנט זיך אבער אין וועלכע צייט ער איז געשריעבען געווארען, וואונדערט איהר זיך ניט אויף די שטותים; איהר וואונדערט זיך מעהר אויף די טיעפקייט און פרישקייט פון פיעלע פון זיינע געדאנקען, וועלכע זיינען נאך עד היום ניט פערעלטערט געווארען.

בעשטרייטענדיג די בעדייטונג און דעם אויטאָריטעט פון דער פילאָזאָפיע, אָבלאָכענדיג פון דיא פילאָזאָפען און זייערע פּרעטענזיעס אויף אונפעהלבארקייט, קען זיך ר' יהודה הלוי צום סוף אזוי וויא ניט איינהאלטען, און אין פינפטען טהייל פון דעם „כוזרי" גיט ער איבער די פילאָזאָפיע פון זיין צייט.

די דאָזיגע פילאָזאָפיע איז שוין דעם לעזער בעקאנט פון די פריגע אַרטיקלען. די עקזיסטענץ, די איינהייט, די אונקערפּערליכקייט און די אונענדליכקייט פון גאָט ווערט איז דער דאָזיגער פילאָזאָפיע בעוויעזען דורך דער וועלט־שעפּפונג. די וועלט, זייענדיג א צוזאמענגעשטעלטע, מוז זיין א בעשאַפענע. גאָט איז די ערשטע סבה, וואס קען ניט האבען קיין סבה צו זיך, און אַלס אזעלכער מוז ער זיין איינער, אונענדליך, אייביג, אונקערפּערליך און אזוי וויטער.

ר' יהודה הלוי האלט זעהר ווייניג פון דער גאנצער פילאָזאָפיע. ער גיט איבער די פילאָזאָפישע ארגומענטען בקצור און בעמערקט דערביי, אַז דאָס איז ניט מעהר ווי שכל'דיגע גימנאַסטיק („אין בזה תועלת זולת החדוד בדברים").

דער גאָט פון ר' יהודה הלוי, דער גאָט פון משה און די נביאים, איז אַן עטהישער וועזען און ניט בלויז די ערשטע סבה. ר' יהודה הלוי'ן אינטערעסירט דארום שטארק די פראַגע פון פאָראויסבעשטימונג (דעטערמיניזם) און פרייען ווילען. האָט דער מענש א פרייען ווילען אָדער ניט? אויב עס איז ניטאָ קיין פרייער ווילען, קען דאך אויך ניט זיין קיין בעצאָהלונג און בעשטראַפונג. אויב עס איז אָבער יע דאָ א פרייער ווילען, טאָ ווי אזוי קען עס שטימען מיט דעם געדאַנק, אַז גאָט וויים אַלץ פון פאָראויס? אויב גאָט וויים פון פאָר־

יידישע
פאלקס ביבליאטעק
טאראנטא

אויס אלץ וואס דער מענש וועט טהאן, הייסט דאך עס, אז דער מענש האט קיין אנדער ברירה ניט.

פון טעגליכער ערפאהרונג וויסען מיר, אז דער מענש האט א פרייען ווילען. דער מענש איז ביי זיך בעוואוסט, אז ער קען האנדלען פריי. דער מענש בעזארגט זיך מיט געוועהר געגען זיין פיינד און מיט שפייז און געטראנק פאר זיין הונגער און דורשט. מען וועט זאגען, אז ער איז דערצו געצוואונגען צוליעב דעם געפאהר פון דעם שונא אדער צוליעב זיין הונגער. אבער דערמיט גופא גיעבען זיי דאך שוין צו, אז עס זיינען פאראנען אנדערע אורזאכען א חוץ די ערשטע אורזאכע, וואס בעשטימען די מענשליכע טהאטען. אלץ וואס פאסירט אויף דער וועלט זיינען פאלגען פון אורזאכען, און אז איהר וועט אנאליזירען די גאנצע קייט פון אורזאכען און פאלגען, וועט איהר סוף כל סוף קומען צו די ערשטע אורזאכע. דאס מיינט אבער בשום אופן ניט, אז אלע פאסירונגען שטאמען ארויס דירעקט פון דער ערשטער אורזאכע; עס זיינען דא פ ע ר מ י ט ל ע נ ד ע אורזאכען. אין דעם לאנגען קייט פון אור־זאכען און פאלגען איז דער מענשליכער ווילען גופא אויך אן אורזאכע, די לעצטע און די ענטשיידענדע אורזאכע אין בעצוג צו זיין האנדלונג.

דיא אלע פאסירונגען קענען איינגעטהיילט ווערען אין פיער קלאסען: 1) אין ג ע ט ל י כ ע, ווי צום ביישפיעל די וועלט־שעפפונג און דער סדר העולם; 2) נ א ט י ר ל י כ ע, ווי צום ביישפיעל אז פון דעם צוזאמענלעבען פון מאן און פרוי ווערט געבארען א קינד. די זריעה פון מאן און דאס בלוט פון דער פרוי זיינען די פערמיטלענדע אורזאכען, און האבען א בעשטימטען ציעל און כונה צו פערפאלקאמענען די נאטור. 3) צ ו פ ע ל י ג ע, וועלכע ווערען אויך ארויסגערופען פון פערמיטלענדע אורזאכען, אבער ביי וועלכע עס איז ניטא קיין ציעל און קיין כונה. 4) פ ר י י ע טהאטען פון דעם מענשען, אין וועלכע דער מענשליכער ווילען איז די פערמיטלענדע אורזאכע. ר' יהודה הלוי איללוסטרירט זיין געדאנקען מיט

איינינגע ביישפּיעלע, פון וועלכע דאָ ווערט געבראכט דאָס פאָלגענדע: דער נביא רעדט, ווייל ער איז דערצו געצוואונגען פון גאָט'ס קראפט, ער האט ניט קיין ברירה — דאָס איז א געטליכע אורזאכע; מענשען ריידען צווישען זיך מיט זייערע פערשיעדענע שפּראכען, וואָס בעשטעהן פון געוויסע קלאַנגען און בעוועגונגען. דאָס איז די נאַטירליכע וועג פון צוזאמענריידען און דיא מענשען האָבען דערביי א ציעל און א תכלית. דער משוגענער רעדט און עס קלעפּט זיך ניט א וואָרט צו א וואָרט, אָהן א ציעל און אָהן א כונה, — דאָס איז א צופעליגער ריידען. דער פּאָעט זיצט און קלייבט זיינע ווערטער און אויסדריקע, וואַרפט אוועק איין וואָרט און קלייבט אויס אַן אנדערען, וואָס פּאַסט זיך בעסער צו זיין ענין, דאָס איז א פרייער אויסוואהל פון ווערטער.

דער מענש האָט א פרייען ווילען, און דאָס איז ניט קיין סתירה מיט גאָט'ס וויסען. פּונקט וויא אונזער וויסען פון דער פערגאַנגענהייט איז ניט די סבה פון דאָס געשעהענע, אזוי איז גאָט'ס וויסען פון דער צוקונפט ניט קיין סבה פון דאָס וואָס וועט געשעהן".

* * *

און ווען דער לאַנגער ויכוח צווישען דעם כוזרי און דעם חבר האָט זיך געענדיגט, האָט דער לעצטער איהם ערקלעהרט אַז איצטער איז געקומען די צייט, ווען ער פערלאָזט איהם, ווייל ער וויל געהן אין ארץ ישראל.

נאָך'ן דערענדיגען זיין ווערק דעם כוזרי, האָט זיך ר' יהודה הלוי ווירקליך גענומען צו זיין רייזע אין ארץ ישראל.

XI.

ר' אברהם אבן־עזרא און זיין כאראקטער. — דער פיעל זייטינגסטער פון אלע זיינע צייט־גענאסען. — זיין בעדייטונג אלס ביבעל־קריטיקער און קאמענטאטאר. — זיין פאעזיע. — דיא אידישע לאגע אין מאהאמעדאנישען שפאניען. — דיא פערפאלגונגען פון דיא אלמאהאדען געגען דיא אידען. — דער אבן־עזרא פערלאזט שפאניען און פאנגט אן זיין וואנדער־לעבען. — דיא צוויי פעריאדען פון זיין לעבען. — זיינע וויסענשאפטליכע און מאטהעמאטישע ספרים. — זיין פילאזאפיע. — דער אבן־עזרא איז איינער פון דיא וואס מאכט בעקאנט איירופא מיט דער אידיש־שפאנישער קולטור.

איינער פון די גרעסטע פערזענליכקייטען פון יענער צייט איז געווען ר' אברהם אבן־עזרא, וועלכער איז בעסער בעקאנט אלס „דער אבן עזרא". ער איז געבארען געווארען אין טאלעדא, שפאניען, אין יאהר 1092 (לויט גרעטץ אין 1088) און איז געשטארבען אין ק א ל א ה א ר א, אין יאהר 1167.

ער איז געווען בעפריינדעט מיט אלע גרויסע מענשען פון זיין צייט, וועלכע האבען פון איהם געהאט די העכסטע מיינונג. זיין עלטערער צייט־גענאסע דער פאעט משה אבן־עזרא רעדט פון איהם אלס פון א גרויסען פילאזאף. זיין אינגערער צייט־גענאסע אברהם אבן־דאוד אין זיין „סדר הקבלה" זאגט וועגען איהם: „ער איז געווען דער לעצטער פון די גרויסע מענער, וואס זיינען געווען דער שטאלץ פון דעם שפאנישען יודענטהום. ער האט געשטארקט די הענד

פון דעם אידישען פאלק מיט זיינע ליעדער און מיט זיינע טרייסט־ווערטער". ער איז אויך געווען א נאָהענטער פריינד פון ר' יהודה הלוי.

דער „אבן־עזרא" איז געווען דער פיעל־זייטיגסטער פון זיינע אלע צייט־גענאָסען. זיין ליטעראַרישע טהעטיגקייט האט זיך בעצויגען אויף אלע געביטען פון דער מענשליכער וויסענשאַפט און קונסט, און ער האט זיך אין זיי אלע מעהר אָדער װעניגער אויסגעצייכענט. ער איז געווען פּאָעט, פילאָזאָף, וויסענשאַפטס־מאַן, אסטראָנאָם און מאַטהעמאַטי־קער, אסטראָלאָג (ער האט געגלויבט אין שטערנזעהעריי), און פילאָלאָג. ער האט װעגען די אלע געגענשטענדען גע־שריעבען. אם מעהרסטען אבער האט ער זיך אויסגעצייכענט און זיך אויף אייביג פעררייענט געמאַכט אלס קאָמענטאַטאָר און ביבעל־קריטיקער. ער ווערט פון פיעלע בעטראַכט אלס דער ערשטער וויסענשאַפטליכער ביבעל־קריטיקער, און שפּי־נאָזא אין זיין „טהעאָלאָגיש־פּאָליטישען טראַקטאַט" ציטירט איהם אלס אויטאָריטעט. אזוי צום ביישפּיעל איז אבן־עזרא דער ערשטער, וואס האט זיך ערלויבט אנצודייטען, אז דער בוך „ישעיה" ווי מיר האָבען איהם איצטער, איז צוזאַמענגע־שטעלט פון צוויי בעזונדערע פערפאַסערס, וואס האבען גע־לעבט אין גאַנץ פערשיעדענע צייטען. דער „ערשטער ישעיה" איז ביז דעם קאַפּיטעל פערציג; פון קאַפּיטעל פער־ציג ביז דער ענדע פון דעם בוך איז פון ישעיה דעם צווייטען. ער איז אויך דער ערשטער וואס האט געמאַכט די השערה, אז דער ספר „איוב" איז אן איבערזעצונג. וועגען בוך „אסתר" בעמערקט ער, אז דאָרטען געפינט זיך ניט דער־מאָנט גאָט, און ער וואונדערט זיך ווארום ער איז אריין אין די הייליגע שריפטען.

אין זיין כאַראַקטער איז ער געווען איינער פון די זאָנ־דערבאַרסטע מענשען, א מענש פון שטימונגען און קאַפּרי־זען. ער האט ניט געהאַט קיין בעשטימטע, אויסגעשפּראָכע־נע, קלאָהרע וועלט־אנשויאונג. ער איז געווען א מענש פון ספיקות און האט זיך גאַנץ אָפט געוואָרפען פון איין עקסט־

רעם צום צווייטען. ער איז געווען אזוי ווי געמאכט פון ווידערשפרוכען און סתירות, און אין איהם האבען זיך פער־איינינט גענענזעצטע מיינונגען און געפיהלען. ער איז געווען אי אויסגעשפראכען און אי צוריקגעהאלטען; ער זאגט ארויס די פרייעסטע געדאנקען, אבער ער זאגט זיי ארויס אזוי פערשטעלט, מיט אזעלכע סודות און דונקעלע אנצוהערעניסען, אז נאר יחידי סגולה פערשטעהען וואס ער מיינט. דערביי איז ער בשום אופן ניט קיין היפאקריט; צביעות איז פרעמד דעם כאראקטער פון אבן־עזרא. ער איז א מענש פון מאמענט. אט איז ער א ראדיקאלער פריידענ־קער און אט איז ער א פערביסענער פרומאק; אט איז ער א שארפער, און׳ברחמנות׳דיגער קריטיקער און אט זידעלט ער אם שארפסטען אנדערע פאר זייער צו פרייע קריטיק; אט גלויבט ער אין גאט און אט האט ער מורא פאר דער ווירקונג פון די שטערען. אט לאכט ער פון דער וועלט און די רייכע מיט זייער נארישען יאגען זיך נאך כבוד, און אט פיהלט ער זיך שטארק בעליידיגט, וואס מען האט איהם ביי א מאהלצייט ניט געגעבען זיין חלק פיש צום ערשטען. קומט ער צופאהרען אן אורח אין פראנקרייך און דערוויסט זיך, אז דער גרעסטער פראנצויזישער איד פון יענער צייט, דער בעריהמטער „רבינו תם" שרייבט אויך ליעדער. ווערט ער בייז און פרעגט אין א ליעד: „ווי קומט דער פראנצויז אין דעם פאלאסט פון פאעזיע?" און ווען יענער, בעשיידענער מענש וואס ער איז געווען, ענטפערט איהם אין א ליעד, וואו ער דריקט אויס בעוואונדערונג און דרך ארץ צום פרעמדען, וואנדערענדען פאעט, געהט אבן עזרא אריבער צום אנדע־רען עקסטרעם און ערקלערט זיך שיעור ניט אלס שקלאף פון רבינו תם. אין קליינע און אין גרויסע זאכען, אין זיין פריי־וואט לעבען און אין זיין פארשען, איז אבן עזרא א מענש פוי שטימונגען.

גאנץ ריכטיג זאגט ווענען איהם גרעטץ: „זיין קלאה־רער קוק, זיין שארפער, אנאליטישער שכל, זיין שניידענדע קריטיק, וועלכע האלט זיך פון קיין זאך ניט אב און וואס

פיהרט איהם כמעט צום פּאנטהעאיזם, געהט האנד אין האנד מיט א טיעפען דרך ארץ פאר אויטאָריטעטען. דאס האט נעפיהרט דערצו, וואס ער האט, ווי אן אמת'ער פאנאטיקער, אטאקירט אונאבהענגיגע דענקער אין אפיקורסות. זיין גרונטאַוונער שכל, וועלכער האט אונטערזוכט דעם אור־שפּרונג פון יעדער ערשיינונג, האט איהם ניט צוריקגעהאַל־טען פון צו בלאנדזשען אין די דונקעלהייטען פון דעם מיסטי־ציזם. איבערפילט מיט בטחון אין גאָט. אין וועמעס הענד ער האט זיך אין גאנצען איבערגעגעבען, האט ער פון דעסט־וועגען געגלויבט אין דעם איינפלוס פון די שטערען, פון וועלכען קיין מענש קען ניט אנטרינען. אויף אזא אופן איז אבן־עזרא געווען אן אונערשראָקענער קריטיקער און א שקלאף צום בוכשטאב פון געזעץ, א ראציאָנאַליסט און א מיסטיקער, א טיעף־רעליגיעזער מענש און אן אסטראָלאָג".

אבן־עזרא איז זיין גאנצען לעבען געווען א גרויסער קבצן. ער האט ניט געוואוסט היינט פון וואס ער וועט דעם מאָרגעדיגען טאג לעבען, און ער האט שטענדיג געמוזט אנ־קומען נאך הילף צו זיינע פריינד און פערעהרער. די פאָלקס־לעגענדע שטעלט איהם פאר שוין אין זיינע יונגע יאהרען אַלס בעטלער. זיא דערצעהלט: „אן אבגעריסענער און גע־קליידעט ווי א בעטלער איז ער אריינגעקומען אין דער הויז פון דעם רייכען ר' יהודה הלוי. דער לעצטער האט באלד דערקענט אין דעם בעטלער א געלעהרטען מענשען און א גרויסען פּאָעטישען טאלאנט. ער האט איהם אריינגענומען צו זיך אין הויז און האט איהם געגעבען זיין איינציגע טאָכ־טער פאר א ווייב". די מעשה וועגען דעם, אז ער איז געווען ר' יהודה הלוי'ס אן איידים איז ניט אמת. עס איז בעקאנט אז ר' יהודה הלוי'ס טאָכטער האט געהאט בלויז איין זוהן, וואס האט געהייסען יהודה. וועהרענד דער אבן עזרא דער־צעהלט, אז ער האט געהאט פינף קינדער און זיין זוהן, וועל־כער האט שפּעטער אנגענומען דעם מאהאמעדאנישען גלוי־בען, האט גאר געהייסען יצחק. אבער, אז ער איז געווען א גרויסער ארימאַן, אויף דעם זאָגט אבן־עזרא אליין עדות.

אין זיינע ליעדער בעקלאגט ער זיך גאנץ אפט אויף זיין ארימקייט, וועלכע ער ערקלערט דורך זיין שלעכטען מזל און דורך דער ווירקונג פון די שטערען אין הימעל.

דער הימעל האט ביי מיין געבוירען
א ריכטונג אן אנדערע גענומען;
ווען איך וואלט מיט ליכט אויך געהאנדעלט
וואלט קיינמאל די נאכט ניט געקומען.
איך זוך אלץ מיין גליק און געפין ניט,
פערבלאנדזעט אין הימעל מיין שטערען;
ווען איך וואלט תכריכים פערקויפען
וואלט דעמאלט דער טויט גאר אויפהערען.
(איבערזעצט פון אברהם רייזין).

און ניט נאר האט ער קיין מזל ניט אין זיינע געשעפטען, נאר אפילו ווען ער דארף געהן צום גביר בעטען א טובה אדער א גמילות חסד, געפינט ער איהם ניט, ווי אויף צו־להכעים, אין דער היים:

קום איך צום גביר אין דער פריה
איז ער גאר שפאציערען געפאהרען;
קום איך אין אווענט צום גביר —
נאר וואס אנשלאפען געווארען.

אדער ער פאהרט
אדער ער ליעגט;
דעם ארעמען מענשען
קיינמאל ניט גליעקט..
(איבערזעצט פון אברהם רייזין)

ניט אלע מאל ברייננגט איהם זיין ארימקייט אין א נע־בריקטער שטימונג. ער איז א פרעהליכער קבצן, און מאכט

אפט חוזק פון זיך אליין. ער בעשרייבט זיין מאנטעל, וועל־כער דיענט איהם ביינאכט אין זיין וואנדער־לעבען אלס גע־צעלט. דורך די לעכער קען ער בעטראכטען די אלע שטערען פון הימעל, וועלכע שיינען דורך זיי אריין.

כ׳האב א מאנטעל איז ער אלט —
האט פערלארען זיין געשטאלט.
ווי א זיפ איז ער געווארען
זיפ דורך איהם כאטש ווייץ און קארן.
ווען עס ווערט פון איהם געמאכט
א געצעלט אין פינסטערער נאכט
זעה איך דאן דורך איהם אין גאנצען
ווי די אלע שטערען גלאנצען.
זיינע לעכער — א פערמעג!
ווי די צעהנער פון א זעג.
און די לאטעם—האב איך מורא —
זיינען מעהר שוין פאר דער סחורה.

* * *

ליעבער גאט, איהם בייט מיר אום
אויף א מאנטעל צו מיין רוהם!

(איבערזעצט פון אברהם רייזין).

און ווען ער געפינט זיך אין אן ערנסטערע שטימונג, שרעקט איהם אויך די ארעמקייט ניט. ארעם צו רייך, גליק אדער אונגליק, וואס איז דער חלוק? דאס לעבען געהט סיי ווי סיי אוועק:

ניט ווער דערשראקען פון דעם טאג,
דען אלץ וואס פאסירט האט קיין דויער.
ניט פרעה זיך ווען ס׳טרעפט דיר א גליק,
אן אונגליק — ניט וויין און ניט טרויער.

[library stamp]

פון טאָג פון דעם גוטען און שלעכטען
וועט סיי ווי סיי ווערען א נעכטען.
(איבערזעצט פון אברהם רייזין).

אין איינעם פון זיינע ליעדער מאַכט ער א קורצען סך־הכול פון מענשליכען לעבען:

דער מענש דאַרף זיך שטענדיג בעקלעהרען
ער וועט זיך צו שטויב צוריק קעהרען.

* * *

צו פינף יאהר איז פול מיט ענטציקען
דאס אינגעל מיט זוניגע בליקען.
די מוטער וועט אַלין איהם פערטראַגען,
די האַלדז פון דעם טאַטען—זיין וואָגען.

דאס אינגעל איז צעהן יאָהר געווארען —
ניט מוסר׳ט איהם, רעדט נישט מיט צאָרן,
לאָזט פריי זיינע יונגע געפיהלען,
זאָל ער מיט פאַמיליע זיך שפּיעלען.

צו צוואַנציג ווי שעהן איז דאס לעבען
ער וואַלט בלויז אומשפּרינגען און שוועבען.
ער לאַכט פון די לעהרער און טוגענד,
די ליעבע — געפאַנגען זיין יוגענד.

און זיינען איהם דרייסיג פערשוואונדען
דאָן איז מיט א ווייב ער פערבונדען.
ער קעמפּפט שוין—אַזוי ווי געפאַנגען —
פאר ווייב און פאר קינדער׳ס פערלאַנגען.

און זיינען איהם פערציג בעפאַלען
דאָן פיהלט ער ביי זיך שוין געפאַלען.
צופריעדען מיט פיעל און מיט ווענינ —
און טראָגט שוין זיין יאָך אונטערטעניג.

און זיינען איהם פופציג אריבער
דאַן ווערט ער שוין טרויעריגער, טריבער.
ער שפּאַט פון דעם מענשליכען יאָגען
און שרעקט זיך: די שעה ווערט באַלד שלאָגען.

און ווערט ער מיט זעכציג געלאָדען
דאַן האט ער שוין מעהר ניט קיין באָדען...
ער קען שוין, א מאַטער, ניט שטרייטען
און מוז בלייבען שטעהן פון דער ווייטען.

דערגרייכט ער שוין זיבציג מיט גבורה
ער האט ביי דער וועלט ניט קיין צורה.
קיין האַנד ווערט איהם קיינער ניט שטרעקען —
א לאַסט נאר פאר זיך און זיין שטעקען...

און האט ער שוין אַכטציג דערצויגען
דאַן דיענען ניט מעהר שוין די אויגען.
די קינדער איהם ווילען ניט וויסען,
פער׳סס׳ט איז זיין טרונק און זיין ביסען.

דערנאָך איז דער טויט איהם שוין ליעבער...
אַז וואויל איז דעם מאַן, וואס טראַכט איבער
און וויים, אַז דאס לעבען איז שטויביג
און בלויז יענע וועלט איז אויף אייביג.

* * *

דער מענש דאַרף זיך שטענדיג בעקלעהרען
ער וועט זיך צו שטויב אומקעהרען.

(איבערזעצט פון א. ר. און נ. ג.)

ארעמקייט איז אבער ניט געוועז דיא איינציגע צרה, פון וועלכע דער אבן־עזרא האט געהאט צו ליידען. עס האבען זיך אנגעפאנגען רדיפות און פערפאלגונגען געגען די שפּאַ־ נישע אידען, וועלכע האבען געלעבט אונטער דער הערשאפט

פון די מאהאמעדאנער. / א געוויסער אבראלהא אבן־טומארט האט געגרינדעט א נייע סעקטע אין דעם מאהאמעדאניזם, וועלכע ער האט א נאמען געגעבען אלמאהאדען. זיין נאכ־פאלגער אבדולמומען, א בעגייסטערטער רעליגיעזער פאנא־טיק, האט גענומען פיהרען מלחמות געגען דער דינאסטיע פון די אלמאראווידען, וועלכע זיינען אין זיינע אויגען ניט געווען נענוג פרום. איהם איז געלונגען צו בעזיעגען די אלמאראווידען ניט בלויז איז צפון־אפריקא, נאר אויך אין שפאניען. ער האט דאן זיך גענומען אפרעכענען מיט די אידען, וועלכע האבען נאמירליך געהאלטען מיט די ליבע־ראלערע אלמאראווידען. „איהר גלויבט ניט", האט ער זיך געווענדעט צו די אידען, „אין די שליחות פון נביא (מאהא־מעד). איהר ווארט אויף דעם משיח, וואס איז אייך פער־שפראכען געווארען, אז ער זאל קומען בעשטעטיגען אייער תורה. נון, אייערע עלטערען האבען פערזיכערט, אז משיח מוז קומען אם שפעטסטען פופציג יאהר נאך מאהאמעד'ס טוידט. די צייט איז שוין לאנג אריבער. מיר קענען אייך מעהר ניט לאזען אין אייער אונגלויבען. איהר האט פאר זיך די ברירה: דעם „איסלאם" אדער דעם טוידט". א גרויסער טהייל פון די אידען האבען לפנים אנגענומען דעם „איסלאם"; א היבשער טהייל זיינען זיך צולאפען אין די בענאכבארטע לענדער און מאנכע וויעדער האבען זיך גע־לאזט טוידטען אויף „קדוש השם". די אידישע שוהלען און בתי מדרשים אין די אלטע בליהענדע אידישע קהלות פון קארדאווא, לוצענא, סעוויל און אנדערע שטעדט זיינען חרוב געווארן. אבן־עזרא איז ניט געבליעבען גלייכגילטיג צו דעם גרויסען אונגליק, און אין א קינה וואס פאנגט זיך אן: „וועה אויף דעם אונגליק, וואס איז אראפ אויף שפאניען", גיסט ער אויס זיין ביטער הארץ, און רעכענט אויס די אלע אידישע קהלות וואס זיינען חרוב געווארען.

א חוץ די צרות פון כלל האט דער אבן עזרא בערך יע־נער צייט געהאט אריבערצוטראגען אויך פיעל אייגענע צרות. זיין פרוי און פיער קינדער זיינען געשטארבען. עס

איז איהם געבליעבען איין זוהן, יצחק אבן עזרא, וועלכער איז אויך געווען, לויט די עדות פון יהודה אל־חריזי, א גרויסער פּאָעט. דער דאָזיגער זוהן האט אבער פערראַטהען דעם אידישען פאָלק און איז אריבער צום איסלאַם: „ער האט אראבגעוואָרפען פון זיך זיין טהייערען מאַנטעל און האט אנגעטהאָן אנדערע קליידער", ווי אלחריזי דריקט זיך אויס וועגען דעם. דער אונגליקליכער פאטער האט אנגעשריעבען א הערצרייסענדע קלאַג־ליעד אויפ'ן זוהן. ווען ער האט בעטראכט פאר געשטאָרבען: „איך בין דער מענש, וועמען עס האט געטראָפען דער אונגליק, וועמעס פרייד עס איז פערטריעבען געווארען. איך האב פערלאָרען מיין קינד; דער קינד, וועלכער איך האָב געהאָפט, וועט זיין מיין טרייסט און שטיצע אויף דיא עלטערע יאהרען... מיינע פריינד, לאָזט מיר אָפּ, טרייסט מיר ניט. דערמאָנט מיר מיין אונגליק ניט, דערמאָנט מיר ניט זיין נאמען. דאס איינציגע שטיקעל פייער, וואס איז מיר געבליבען האָט זיך אויך אויסגעלאָשען. מיין האַרץ איז מיר געבליעבען פוסט און וויסט, טוידט פונקט ווי יצחק איז טוידט".

די מוזע פון אבן עזרא האָט אויפגעהערט צו זיין שטיפעריש. זיינע שפּעטערע ליעדער, פונקט ווי זיינע קינות און סליחות, זיינען שוין פול מיט צער און טרויער:

ווען מיינע טרערען וואָלטען לויט מיין אונגליק רינען,
וואָלט קיינער אויף דער ערד קיין טרוקען אָרט
געפינען;
נאר ניט פאר נח'ן אליין — פאר מיינע אויגען
האט אויך געוויזען גאָט דעם רעגענבויגען...
(איבערזעצט פון אברהם רייזין).

די רדיפות געגען די אידען, זיינע פערזענליכע צרות און אפשר אויך די שאַנדע, וואס זיין זוהן האט איהם פערשאַפט, האבען אבן עזרא'ן בעוואויגען ער זאָל פערלאָזען שפּאַניען. עלענד און אליין, האט ער, אין דעם עלטער פון קרוב פופציג יאהר, פערלאָזען זיין פאטערלאַנד, וועלכע ער

האט אזוי שטארק געליעבט און וועלכע ער האט קיינמאל ניט געקענט פארגעסען. זיין צוריסענער מאנטעל און זיין שטעקען, דאס איז געווען זיין גאנצער פערמעגן.

* * *

אין וועלכען יאהר דער אבן עזרא האט פארלאזען שפאניען איז ניט אין גאנצען בעשטימט. מיר ווייסען בלויז, אז אין יאהר 1140 האט ער זיך אויפגעהאלטען אין רוים, איטאליען. אבער איידער ער איז אהין אנגעקו־מען האט ער א לאנגע צייט ארומגעוואנדערט איבערן אריענט. ער איז געווען אין עגיפטען, אין ארץ ישראל און אויך אין באגדאד. לויט ווי א לעגענדע דערצעהלט איז ער זאגאר געווען אין אינדיען. מען קען דארום אננעהמען, אז ער האט פארלאזען שפאניען צווישען די יאהרען פון 1137 און 1138.

אין רוים האט ער זיך אויפגעהאלטען בערך פינף יאהר. ער האט דארטען געקראגען תלמידים און פערעהרער. אבער זיין אונרוהיגער גייסט און זיין וואנדער־לוסט האט איהם ניט געלאזען איינזיצען אויף אן ארט. ער האט פאר־לאזען רוים און גענומען וואנדערן איבער איטאליען. ער איז געווען אין לוקא, מאנטוא, ווערא‌נא און אנדערע שטעדט. איבעראל האט מען איהם עמפפאנגען מיט גרויס כבוד און איבעראל האט ער איבערגעלאזען תלמידים און פריינד. פון איטאליען איז ער אנגעקומען קיין פראנק־רייך, וואו ער האט זיך בעקענט מיט די דארטיגע בעריהמ־טע תלמודיסטען פון יענער צייט, די אייניקלאך פון רש"י, — „די בעלי התוספות" רבינו תם און דער רשב"ם.

נאכדעם ווי ער האט בעזוכט מעהרערע אידישע קהלות אין פראנקרייך איז ער אריבער קיין ענגלאנד, און אין יאהר 1158 טרעפען מיר איהם אין לאנדאן. דער לאנ־דאנער קלימאט איז איהם אפנים ניט געפעהלען, וועיל אין 1160 געפינען מיר איהם שוין ווידער אין פראנקרייך. אויף זיינע עלטערע יאהרען האט ער זיך פערבענקט נאך זיין

פּאָטערלאנד, וועמעס זוניגע הימלען האט ער קיינמאָל ניט פערגעסען. אויף'ן וועג אהיים איז ער קראנק געוואָרען און איז געשטאָרבען אין ק א ל א ה א ר ר א, אין צפון שפּאַניען, ניט וויים פון פראנצויזישען גרעניץ. ¹

¹ אבן־עזרא'ס לעבען קען אלזא איינגעטהיילט ווערען אין צוויי פעריאָדען. אין דער ערשטער פעריאָדע ביז בערך 1137 האט ער זיך אויפגעהאלטען אין שפּאַניען. אין דער צווייטער פעריאָדע, פון 1137 ביז 1167, האט ער ארומגעוואנדערוועט איבער דער וועלט. די מייסטע פון זיינע ליעדער, סאי די וועלטליכע און סאי די רעליגיעזע, זיינען אנגעשריעבען געוואָרען אין דער ערשטער פעריאָדע. וועגען יענער צייט זאָגט ער אויף זיך: „אין מיין יוגענד האב איך ליעדער געשריעבען, וואָס זיינען געווען ווי פערעל פאר די העברייער" ער האט געהאַט זעהר א הויכע מיינונג וועגען זיין פּאָעזיע. פון איינעם פון זיינע ליעדער קען מען ארויסזעהן, אז ער האט פון זיין אייגענער פּאָעזיע געהאלטען אפילו מעהר ווי פון ר' י ה ו ד ה ה ל ו י 'ס. וועמען ער האט בעטראַכט פאר אלטמאָדיש. ער האט ליעב זיך אנצורופען „דער פּאָעט". די צאָהל פון אבן עזרא'ס ליעדער, וואָס זיינען אונז בעקאַנט, זיינען אריבער צוויי הונדערט, א חוץ סליחות און קינות. א זאמלונג פון זיינע ליעדער, אין צוויי טהייל, איז ארויסגעגעבען געוואָרען אין יאָהר 1894 פון דער חברה „אחיאסף" אונטער דער רעדאַקציאָן פון ד ו ד כ ה נ א. צווישען די איבריגע געפינען זיך דאָרטען אויך זיינע ליעדער וועגען דעם שאך־שפּיעל, וועלכען דער אבן־עזרא האט גוט געקענט. זיינע ליעדער צייכנען זיך אויס מיט דער קורצקייט און שאַרפקייט פון זייער שפּראַך און מיט זייער געדאַנקען־רייכקייט. דער אבן־עזרא בעזיצט א גרויסע מאָס פון הומאָר און וויטץ און אויך א בייסענדע סאַטירע. ¹

זיין רייזע איבער דער וועלט האט איהם געגעבען די גע־לעגענהייט זיך צו בעקענען מיט די ליטעראַטורען פון די פער־שיעדענע פעלקער, און אין איינעם פון זיינע עפּיגראַמען,

וועלכע ווערט דא איבערזעצט אין פּראָזא, גיט ער א קורצע כאַראַקטעריסטיק פון זייערע ליעדער:

דיא אַראַבער זיי זינגען נאָר וועגען ליעבע;
וועגען מלחמות און נקמות זינגען די רוימער.
געדאַנקען-פול איז דער געזאַנג פון די גריכען,
די אינדיער—דורכאוים משלים און רעטניסע,
און די אידען — נאָר צו גאָט טהוען זיי זינגען.

זיינע וויסענשאַפטליכע ..ון פילאָזאָפישע ווערק, ווי אויך זיינע בעריהמטע קאָמענטאַרען אויף דער ביבעל, האט ער געשריעבען אין דער צווייטער פּעריאָדע פון זיין לעבען. פלעגט קומען אין א געוויסע שטאָדט, זיך דאָרטען אויפהאַלטען א געוויסע צייט, ערווערבען זיך תלמידים און פאר זיי אנשרייבען א ווערק. דאַן קומען אין אן אנדער שטאָדט און דאָרטען טהאָן פונקט דאס זעלבע. „איבעראַל האב איך געוואוינט, געשריעבען ביכער און ערקלעהרט געהיימניסע“ (בכל מקום גרתי, ספרים חברתי, וסודות בארתי), דערצעהלט ער וועגען זיך.

אין זיינע פּירושים אויף דער ביבעל זוכט ער זיך צו האַלטען אן דעם איינפאַכען זינן פון דיא ווערטער. ער זידעלט די „אַללעגאָריסטען“, די בעלי הסוד, וואָס געפינען אין דער תורה נאָר אינערליכע כונות און פערנאַכלעסיגען דארום די מצוות פון דער ;ורה. ער האַלט זעהר ווייניג פון די דאָזיגע מפורשים, וואָס זוכען אריינצושפּאַרען אין די פסוקים זייערע פילאָזישע מיינונגען און סברות. ער איז אויך ניט אין גאַנצען צופריעדען מיט דעם וועג ווי די „דרשנים“ זוכען אויסצוטייטשען די פסוקים דורך דרשות „פון וועלכע מאַנכע זיינען גראָב ווי זעק און אנדערע עדעל ווי זייד“. מען קען אבער ניט זאָגען, אז ער אליין איז אין גאַנצען ריין דערפון. ער אליין דערקלעהרט מאַנכע שטעלען אין דער תורה, ווי צום ביישפּיעל די מעשה פון דעם „עץ הדעת“, אלס משלים און אַללעגאָריען. דערצו האָט ער אליין אריינגעשפּאַרט זיין גאַנצע פילאָזאָפיע אין זיינע ערקלעהרונגען פון דער ביבעל. דעם בעקאַנטען פארשער נחמן קראכמעל איז אויף אזא אופן געלונגען

צוזאמענצושטעלען די גאנצע סיסטעם פון אבן עזרא'ס פילאָ־
זאָפיע פון זיינע פירושים אויף דער ביבעל (זעה, מורה נבוכי
הזמן, שער חכמת המסכן).

גאנץ אָפט זוכט דער אבן עזרא צו דערקלעהרען די וואונ־
דערליכע מעשיות פון דער תורה אויף א נאטירליכען וועג.
וועגען דעם טורם פון בבל, פון וואנען די מענשען זיינען
פערשפּרייט געוואָרען און זייער שפּראך איז צומישט גע־
וואָרען זאָגט ער: „די בויער פון טהורם זיינען גאר ניט
געווען אזעלכע נאַרען צו דענקען, אז זיי וועלען ארויפקומען
אויף'ן הימעל. זיי האָבען געבויט דעם מויער, כדי זיי זאָלען
ניט פערשפּרייט ווערען, אָבער דאָס איז געווען געגען גאָט'ס
ווילען, געגען דער נאטור . . . נאך מיין מיינונג זיינען זיי
פערשפּרייט געוואָרען (דורך זייער פערמעהרען זיך). און
נאָכדעם, ווי זיי האָבען זיך פערשפּרייט... און עס זיינען אויפ־
געשטאַנען נייע קעניגע, און ווען דער ערשטער דור איז אויס־
געשטאָרבען איז די ערסטע שפּראך פערגעסען געוואָרען. זייער
פערשפּרייטען זיך איז גראָדע געווען גוט פאר זיי, ווייל זיי
האָבען בעזעצט די גאנצע וועלט".

גלויבענדיג אין אסטראָלאָגיע (שטערנזעהעריי), ער־
קלעהרט ער מאנכע ניסים דורך דער ווירקונג פון די שטערען.
ב ל ע ם, מיינט ער, האָט געוואוסט פון דער אסטראָלאָגיע,
פון דעם צוזאמענהאנג פון די שטערען, ווען צו שילטען און
ווען צו בענשען, אז עס זאָל מקוים ווערען.

אין מאנכע שטעלען גיט ער אנצוהערעניסען, אז געוויסע
פּלעטצער אין דער תורה זיינען איבערזעצונגען: „דער נאָמען
מ ש ה איז איבערזעצט פון עגיפּטיש. זיין עגיפּטישער נאָמען
איז געווען מ ו נ י ו ס". איהם איז געווען קשה, ווי אזוי האָט
פּרעה'ס טאָכטער, וועלכע איז געווען אן עגיפּטיאנערען, איהם
געקענט געבען דעם העברייאישען נאָמען מ ש ה, און דערצו
נאָך די ערקלעהרונג, ווייל זי האָט איהם ארויסגעצויגען
(משיתיהו) פון וואסער. ווי קומט זי צו העברעאיש? דער
תירוץ איז דארום, אז דאָס איז איבערזעצט געוואָרען פון
עגיפּטיש. ער דערשרעקט זיך אָבער פאר זיין אייגענע העזה

עטוואס אזעלכעס צו בעהויפטעז, און ער ענדיגט: „אפשר האט זי זיך אויסגעלערנט זיין שפראך“. ¹)

אט די דאזיגע מורא מערקט מען ביי איהם אפט אן. „און דא געפינט זיך א סוד, וועלכען איך קען ניט מגלה זיין, און דער קלוגער וועט פערשטעהן“. בעגעגענט מען אן ביי איהם אויף שריט און טריט. דערביי גיט ער פערשטעלטע אנדייטונגען און סימנים, ווי אזוי „דער קלוגער“ קען עס אויסגעפינען.

¹) אבן־עזרא איז געווען א גרויסער מאטהעמאטיקער. ביים פאלק האבען זיך פערשפרייט אלערליי וואונדער־מעשיות וועגען דעם. אזוי ווערט דערצעהלט, אז ער איז אמאל געפאהרען אויף א שיף מיט זיינע פופצעהן תלמידים. די שיף האט געהאלטען ביים זינקען. עס איז געבליעבען ביים קאפיטאן, אז מען זאל א טהייל פון די פאססאזשירען אריינווארפען אין ים. דער אבן עזרא האט געמאכט א פארשלאג, אז מען זאל די רייזענדע אויסשטעלען אין רייהען און דעם ניינטען אריינווארפען אין וואסער. דער קאפיטאן האט מסכים געווען. דער אבן עזרא האט זיי אזוי אויסגעשטעלט, אז קיינער פון זיינע תלמידים איז ניט אויסגעקומען דער ניינטער. ¹

סאי אין זיינע פירושים אויף דער ביבעל און סאי אין זיין פילאזאפיע האט דער אבן־עזרא ליעב אנצודייטען אויף די איינענטהימליכקייטען פון די צאהלען און די געאמעטרישע פיגורען. אין דער מאטהעמאטיק איז דער „איינס“ דער יסוד פון אלע צאהלען ביז דער אונענדליכקייט. ווען איהר זאגט „צוויי“, מיינט עס צוויי מאל „איינס“; „דריי“ — דריי מאל „איינס“; א „מילליאן“ — א מילליאן מאל „איינס“ און אזוי ביז דער אונענדליכקייט. ס'איז ניטא קיין צאהל, וואו דער „איינס“ זאל ניט זיין, אפילו ווען איהר זאגט א העלפט“ א פיערטעל און אזוי ווייטער, מיינט עס א האלבער „איינס“, א פיערטעל „איינס“ און אזוי ווייטער. קיין צאהל קען ניט אויסקומען אהן דעם איינס; דער איינס אליין דארף ניט קיין אנדער צאהל. דער איינס מאכט אלע צאהלען, און

אַלע צאָהלען געפינען זיך שוין אין איהם, ווייל אַלע צאָהלען זיינען נאָר איבער׳חזר׳ונגען פון דעם איינס. דער איינס איז אין אַלע צאָהלען, ווערהרענד ער אליין איז נים קיין צאָהל, ווייל אַ צאָהל מיינט די ו ו י ר ע ר ה אָ ל ו נ ג פון איינס. דער „איינס", דער סתם־איינס, דער נים בעשטימענדער איינס, איז בלויז אַ פאָרשטעלונג אין שכל: ער האָט נים קיין ממשות׳דיגע עקזיסטענץ. איהר זאָגט איין מענש, איין הויז, איין עפּעל, איין פלוים, דער איינס קריעגט דאַן אַ ממשות, ווייל ער איז אַ בעשטימטער איינס. ווען איהר זאָגט אָבער „איינס" אַליין, אָהן אַ שום בעשטימונג, איז עס בלויז אַ פאָר־שטעלונג אין שכל.

דאָס, וואָס דער „איינס" איז אין צאָהלען איז דער „פּונקט" אין פיגורען. דער פּונקט איז דער יסוד פון אַלע פיגורען. די ל י נ י ע איז די פאָרזעצונג פון דעם „פּונקט" אין דער לענג; די פאָרטזעצונג פון דער ל י נ י ע אין דער ברייט איז דער ש ט ח. דער פּונקט איז בלויז אַ פאָרשטעלונג אין שכל, ווייל קוים שטעלט איהר, למשל, אַ פּונקט אויף׳ן פּאַפּיער איז ער שוין נים מעהר קיין פּונקט: ער ווערט אַליין אַ פיגור. דער „איינס" און דער „פּונקט" זיינען דאָרום ביי דעם אבן עזרא דער סימבאָל פון גאָט. אַלע צאָה־לען קומען פון „איינס"; אַלע פיגורען קומען פון „פּונקט". ביידע, סאַי דער איינס און סאַי דער פּונקט, זיינען בלויז פאָרשטעלונגען אין שכל, אָהן שום ממשות׳דיגער עקזיסטענץ, אָבער אָהן זיי איז אונמעגליך די בילדונג פון אירגענד וועלכען צאָהל אָדער אירגענד וועלכער פיגור.

פון זיינע ספרים איבער מאַטהעמאַטיק געפינט זיך דער „ספר האחד", אַ קורצע אָבהאַנדלונג וועגען די איינענטהימ־ליכקייטען פון די צאָהלען 1—9. „יסוד מספר" איבער אריפ־מעטיק. „לוחות" — אַסטראָנאָמישע טאַבעלען; „ספר העבור", וועגען דעם קאַלענדאַר (מאַנכע זיינען מיט דער מיי־נונג אַז די „לוחות" זיינען פון א ב ר ה ם ב ר י ח י י א) דערצו האָט ער אויך געשריעבען איינינע אָבהאַנדלונגען איבער דער

העברעאישער גראמאטיק, די בעסט בעקאנטע פון וועלכע זיינען „מאזנים“ און „צחות“.

דער אבן עזרא האט אלע זיינע ספרים געשריעבען אין העברעאיש, כאטש ער האט זעהר גוט געקענט אראביש. דאס און דער אומשטאנד, וואס ער האט געפיהרט א וואנדערענדען לעבען און איז געקומען אין פערזענליכער בעריהרונג מיט די פארשטעהער פון די אידישע קהלות אין א י ט א ל י ע ן, פ ר א נ ק ר י י ך און ענגלאנד, האט געבראכט דערצו, וואס ער איז געווען איינער פון די וויכטיגסטע פערשפרייטער פון דער אידיש־אראבישער קולטור צווישען די אידען פון די אנדערע אייראפעאישע לענדער. ער האט דורך דעם אויך בייגעטראגען צו דער פארברייטונג פון דער דאזיגער קולטור צווישען די אייראפעאישע פעלקער בכלל.

*   *   *

קיין ספעציעלע סיסטעמאטישע ווערק איבער פילאזאפיע האט אבן עזרא ניט אנגעשריעבען. עס געפינט זיך פון איהם א פילאזאפישע ליעד אונטער דעם נאמען „די בייטען פון חכמה און דער גארטען פון געדאנקען“ (ערוגות החכמה ופרדס המזמה). אין יאהר 1901 איז אין ל א נ ד א ן ארויסגעגעבען געווארען זיינער א קורצער ספר מיט דעם נאמען „ספר העצמים“ (דאס בוד פון סובסטאנצען). עס געפינט זיך אויך פון איהם א קורצע אפהאנדלונג איבער עטהיקס אונטער דעם נאמען „יסוד מורא“ (דער פונדאמענט פון מאראל). זיין גאנצע סיסטעם פון פילאזאפיע איז אבער אויסגעארבייט געווארען פון נ ח מ ן ק ר א כ מ ע ל, וועלכער האט זי ארויסגענומען פון אבן עזרא׳ס פרושים אויף דער ביבעל (מורה נבוכי הזמן, חכמת המסכן). נאך קראכמעל זיינען געקומען אנדערע פארשער, וויא ר א ז י ן און א ר ש א נ ס ק י.

זיין גאנצע פילאזאפיע איז כמעט ווי ווערטערליך איבערגענומען פון א ב ן־ג ב י ר ו ל. עס קען גאר קיין צווייפעל ניט זיין, אז דער אבן־עזרא איז געווען בעקאנט מיט ג ב י ר ו ל ׳ ס פילאזאפיע. אויף דעם פסוק „בראתיו, יצרתיו אף עשיתיו (ישעיה מ"ג), זאגט ער: „דער פאעט

ר׳ שלמה האָט ערקלעהרט, אַז אין דעם ליעגט דער גאַנצער סוד פון דער וועלט־שעפּפונג״.

די גאַנצע שעפּפונג בעשטעהט פון צוויי זאַכען: פון מאַטעריע און פאָרמע. מאַטעריע בעצייכענט ער מיט דעם נאָמען „גרם״ און פאָרמע מיט דעם נאָמען „מקרה״, ווייל די מאַטעריע איז דאָס אויביגע אונפערענדערבאָרע און די פאָר־מען זיינען נור צופאַלען. די מאַטעריע קען אַננעהמען אַלערליי פאָרמען אָבער זי ווערט אין עצם ניט גענענדערט. („התבוננתי בעצם העולם, ואראה כי כלו שני דברים: „גרם״ „ומקרה״. והמקרה יפסד בבוא מקרא אחר שיהיה הפך הראשון, והגרם ישאר״, ס פ ר ה ע צ מ י ם). די מאַטעריע איז ניט קיין קער־פער, זי איז אַ רוחניות; אַ קערפּער איז מאַטעריע, וואָס האָט שוין אַ פאָרמע. מאַטעריע קען נאָר בעגריפען ווערען, ווען זי האָט שוין אַ בעשטימטע פאָרמע.

אַלע שעפּפונגען, פון די העכסטע ביז די ניעדריגסטע, אפילו פון די העכסטע וועלטען, בעשטעהען פון מאַטעריע און פאָרמע. מיר מיט אונזערע חושים קענען נאָר בעגרייפען די זאַכען דורך זייערע פאָרמען, אָבער ניט אין זייער עצם („כי החרגשות אינם מרגישים רק המקרים״). אַלע זאַכען בעשטע־העז פון די דאָזיגע צוויי, פון מאַטעריע און פאָרמע, אַ חוץ גאָט, וועלכער איז אַן אַבסאָלוטע איינהייט (והכל שניים חוץ מיוצר הכל״).

די מאַטעריע איז אייביג און אונקערפּערליך. די שעפּ־פונג איז פאַרגעקומען, ווען די מאַטעריע האָט געקראָגען די פאָרמען. דער וואָרט „ברא״ אין העברעאיש, ערקלעהרט אבן עזרא, מיינט ניט בעשאַפען עטוואָס פון גאָר נישט (יש מאין); ער מיינט בלויז געבען אַ בעשטימטע פאָרמע צו דאָס. וואָס האָט ניט קיין פאָרמע, צו דער מאַטעריע. ער ברענגט אַ ראיה דערפון, וואָס אויך ביים מענשען שטעהט: „ויברא אלהים את האדם״ (גאָט האָט בעשאַפען דעם מענ־שען). אויף׳ן מענשען קען מען דאָך ניט זאָגען, אַז ער איז בע־שאַפען געוואָרען פון גאָר נישט, ווייל ער איז דאָך געמאַכט געוואָרען פון דער ערד, וואָס איז אַ עטוואָס. די תורה מיינט

פאָלקס ביבליאָטעק טאָראָנטאָ JEWISH PUBLIC LIBRARY TORONTO

אלזא ניט, אז די וועלט איז בעשאפען געווארען פון גאר ניט; זי מיינט בלויז, אז די וועלט איז בעשאפען געווארען דורך דעם ארויסרופען פון די פארמען אין דער מאטעריע. פאר אונז הייסט עס א נ י י ע שעפפונג, ווייל מיר קענען בעגרייפען זאכען נאר דורך זייערע פארמען און ניט זייער עצם.

צי איז די דאזיגע מאטעריע אן אייגענשאפט פון גאט'ס נאטור אדער אויך ניט מעהר ווי א שעפפונג, איז ניט אין גאנצען קלאהר ביי דעם אבן־עזרא. די פארמען ווערען ארויס־גערופען אין דער מאטעריע דורך „גאט'ס ווילען". וועלכען ער רופט אן „חפץ פשוט".

די שעפפונג איז אלזא דער ארויסרופען פון די פארמען אין דער מאטעריע דורך גאט'ס איינפאכען ווילען, וועלכען ער רופט אויך „חכמה".

גאט אליין איז אונקערפערליך און אהן אירגענד וועלכען פארם. ער איז ווי דער „איינס", דער מאטהעמאטישער איינס, אין צאהלען און ווי דער „פונקט", דער מאטהעמאטי־שער פונקט, אין פיגורען. דער „איינס" און דער „פונקט זיינען די יסודות פון אלע צאהלען און פיגורען, כאטש אליין זיינען זיי ניט קיין צאהל אדער פיגור. דאס, וואס אין דער תורה געפינען זיך אויסדריקע, וואס ריידען פון גאט אלס קערפער, איז עס נאר בדרך משל, פיגוראטיוו. ווען א מענש וויל אויסדריקען זיינע אידעען און געדאנקען, מוז ער געברוי־כען די מענשליכע בעגריפע, די מענשליכע טערמינען. די מענשליכע שפראך קען אבער ניט אויסדריקען עטוואס, וואס איז איבער־מענשליך אדער אונטער־מענשליך. ער דערנידריגט דארום די העכערע און דערהויבט די ניעדריגערע צו זיך. ער זאגט „פי הארץ" (די מויל פון דער ערד) „יד הירדן" (די האנד פון ירדן), „ראש עפרות תבל" (די קאפ פון וועלט שטויב). די ערד האט ניט קיין מויל, דער ירדן האט ניט קיין האנד און די וועלט־שטויב האט קיין קאפ ניט. אין דעם פאל בעלעבט דער מענש זיי און ער ד ע ר ה ו י ב ט זיי צו זיך. פונקט אזוי איז עס ווען ער זאגט: „גאט האט גערוהט", „גאט האט חרטה געהאט". „דער וואס זיצט אין הימעל

לאַכט", אין דעם פאַל דערניעדעריגט דער מענש די העכערע צו זיך.

דער אוניווערזום ווערט ביי דעם אבן עזרא איינגע־טהיילט אין דריי וועלטען. די אויבערסטע וועלט, די וועלט פון דער וועלט־נשמה און די מלאכים. די מענשליכע נשמה שטאַמט אויך פון דאָרטען. די דאָזיגע וועלט איז די ערשטע אויסשטראַהלונג פון גאָט.

די צווייטע אָדער מיטעלע וועלט איז די וועלט פון די הימעלשע קערפּערס, פון די „גלגלים" און די שטערען. זי איז אַ מין אויסשטראַהלונג פון דער אויבערסטער וועלט.

די דריטע וועלט אָדער דער „עולם השפל" איז אונ־זער וועלט, די ערדישע וועלט. אין איהר איז דער מענש דער חשובסטער פון אַלץ און איהר מיטעל־פּונקט. דאָס איז דער־פאַר, ווייל ער האָט אַ נשמה, וועלכע שטאַמט פון דער אוי־בערשטער וועלט. אונזער וועלט איז ניעדריגער אין מדרגה פון דער מיטעלער וועלט און שטעהט דארום אונטער איהר איינפלוס. די שטערען, די גלגלים און זייער איינאָרדנונג האָבען דארום אַן איינפלוס אויף די געשעהעניסען און פּאַ־סירונגען אויף אונזער וועלט. זייער איינפלוס איז אָבער ניט קיין פרייער און ניט קיין בעוואוסטזיננינגער, ווייל זיי גופא זיינען אונטער דעם איינפלוס פון דער העכערער וועלט.

דאָ פאַלט אבן־עזרא אריין אין זיין אַסטראָלאָגישען אָבערגלויבען. ער גלויבט, אַז די ווירקונג פון די שטערען איז פאַטאַל און אונפערמיידליך, און ער זוכט מיט אַלערליי פּלפּולים און דריידלעך צו מאַכען אַ פּשרה צווישען דעם פאַ־טאַלען ווירקען פון די שטערען און די השגחה פון גאָט, וואָס קענען איינע מיט דער אַנדערער ניט שטימען. ביי איהם קומט אויס, אַז דער גוטער מענש קען דורך זיינען גוטע מעשים און דורך תפלות ענדערען זיין מזל, וואָס איז בעשטימט פון די שטערען. דער שלעכטער מענש קען זיך אָבער ניט ארויס־דרעהען פון דעם שיקזאַל, וואָס איז פאַר איהם בעשטימט געוואָרען דורך די שטערען.

מיט דער גאנצער שארפקייט און טיעפקייט פון זיין שכל, איז דער אבן עזרא דאך געווען בלויז א קינד פון זיין צייט.

* * *

אין זיין עטהיק איז ער אויך ניט אריגינעל. דער מענש איז אן „עולם קטן“. ער האט דריי נשמות; די נשמה פון צמחים, וואס האט צו טהאן מיט וואקסען; די נשמה פון בעלי חיים, וואס האט צו טאן מיט בעוועגונג און די ריין־מענשליכע נשמה, וואס האט צו טאן מיט'ן שכל, און וועלכע שטאמט פון דער אויבערשטער וועלט. די אויפגאבע פון דעם מענשען איז צו זעהן, אז זיין שכל'דיגע נשמה זאל בעהערשען זיינע פערלאנגען, וואס שטאמען פון די אנדערע נשמות. דעם דאזיגען געדאנק האבען מיר שוין אנגעגעגנט ביי אנדערע אידישע דענקער פון יענער צייט. ער שטאמט אב פון פלאטא און זיינע תלמידים.

XII.

אברהם אבן־דאוד ליידעט א מארטירער־טויט. — זיין ספר איבער אסטראנאמיע. — זיין „סדר הקבלה" איבער אידישע היסטאריע. — אבן־דאוד דער ערשטער אריסטאטעליאנער אין דער אידישער ליטעראטור. — זיין ספר „אמונה רמה" איבער פילאזאפיע. — וויא ער בעווייזט דיא עקזיסטענץ פון גאט. — זיין מיינונג וועגען גוט און שלעכט און וועגען פרייען ווילען.

אברהם אבן־דאוד (בעקאַנט אונטער דעם נאָמען „דער ערסטער ראב"ד") איז איינער פון די לעצטע גדולים אין „דער גאָלדענער עפּאָכע פון דער אידיש־שפּאַני־שער קולטור".

פון זיין לעבען איז אונז גאַנץ ווייניג בעקאַנט. ער איז געבאָרען געוואָרען אין טאָלעדאָ, שפּאַניען, אין יאָהר 1110 און איז געשטאָרבען אַ טוידט פון אַ מאַרטירער אין יאָהר 1180. וועהרענד פיעלע פון זיינע צייט גענאָסען האָבען ניט געקענט ביישטעהן דעם נסיון און האָבען לפנים וועגען אָנגענומען דעם מאַהאַמעדאַניזם, האָט דער גרייז־גרויער אבן־דאוד זיך ענטזאַגט צו פעררעטהען זיין פאָלק און זיין גאָט. ער האָט ניט געוואָלט און ניט געקענט פאַרמאַסקירען זיין אידישקייט, און ער האָט זיך געלאָזט הינ־ריכטען אויף קדוש השם אין עלטער פון זיעבציג יאָהר.

פון בערוף אַ דאָקטאָר, וועלכער האָט געהאַט אַ הויכע מיינונג פון זיין פּראָפעסיע, איז ער דערצו געוועזן אַ גרויסער

תלמודיסט און א בעדייטענדער וויסענשאפטס־מאן בכלל. ער האט געשריעבען א ווערק איבער אַסטראָנאָמיע, וועלכע ווערט דערמאָנט פון שפּעטערע שרייבער אבער וועלכע איז פארלאָרען געגאַנגען. אם בעסטען איז ער בעקאַנט אַלס היסטאָרי־קער און פילאָזאָף.

איבער היסטאָריע האט ער אָנגעשריעבען זיין „סדר הקבלה", וואו ער האט אין א כראָנאָלאָגישען סדר איבערגע־געבען די נעמען פון די פאָרשטעהער פון דער טראַדיציאָ־נעלער תורה פון דור צו דור, אָנפאַנגענדיג מיט דער ביבעל און ענדיגענדיג מיט זיין צייט. איהם צו פערדאַנקען וויסען מיר עטוואס וועגען די דונקעלע פּעריאָדע פון דער אידישער געשיכטע, די פעריאָדע פון די „רבנן סבוראי" און די ערשטע „גאונים".

דעם ציעל וואָס ער האט זיך געשטעלט אין דעם „סדר הקבלה" איז געווען צו בעקעמפּפען די קאַראַאימען. די הויפּט מענה פון די קאַראַאימען ביז היינטיגען טאָג בעשטעהט אין דעם, אז די גאַנצע „תורה שבעל פה" איז אַן אויסגעטראַכ־טע זאַך פון די שפּעטערע תלמודיסטען, אז די אידען האבען קיינמאָל ניט געקראָגען קיינע מינדליכע איבערליעפערונגען, און אז זיי, די דאָזיגע איבערליפערונגען, זיינען בלויז א צו־טשעפּעניס צו דער תורה. אבן־דאוד נעהמט זיך דאָרום אונטער צו בעווייזען. אז די אידישע טראַדיציע איז זעהר אַן אַלטע, אז זי שטאַמט דירעקט פון משה'ן, און אז זי איז איבערגעגעבען געוואָרען פון דור צו דור, פון רבי'ן צום תלמיד, ביז זיין צייט, ביז ר' יוסף אבן מיגאש.

* * *

אין זיין פילאָזאָפיע איז אבן דאוד דער ערשטער אריסטאָטעליאנער אין דער אידישער ליטעראַטור; ער איז דער ערשטער וואָס האָט געפּרובירט פעראייניגען און האַר־מאָנירען אריסטאָטעל'ס פילאָזאָפיע מיט דעם יודענ־טהום. איז דעם פּרט קען ער מיט רעכט בעטראַכט ווערען אַלס דער רבי פון רמב"ם, כאָטש עס איז ניט זיכער, אז דער

רמב"ם האָט געזעהן אבן־דאוד'ס פילאָזאָפישעס ווערק. מאַנכע פון די פריהערדיגע אידישע פילאָזאָפען האָבען אמת אויך געוואוסט פון די לעהרען פון אַריסטאָטעלס'ען, ווי זיי זיינען אויסגעטייטשט געוואָרען דורך די אַראַבישע שרייבער. אָבער זיי זיינען ניט געווען אין גאַנצען קלאָהר ביי זיך וועגען דעם גרויסען אונטערשיעד וואָס עס געפינט זיך צווישען די לעהרען פון דעם רבין פּלאַטאָ און זיין תלמיד, וועלכער איז געוואָרען אַ רבי פאַר זיך — אַריסטאָטעלס. דערפאַר האָט גאַנץ אָפט פּאַסירט, אַז זיי האָבען צונויפגעמישט געדאַנקען פון ביידע און געמאַכט דערפון איין גאַנצעס, גאַר ניט פיהלענדיג די סתירה צווישען זיי.

די אידישע פילאָזאָפען ביז זיין צייט זיינען הויפּטזעכליך געשטאַנען אונטער דעם איינפלוס פון פּלאַטאָ און זיינע תלמידים, און טהיילווייזע אויך אונטער דעם איינפלוס פון פּיטהאַגאָראַס און זיינע תלמידים. (דער איינפלוס פון לעצטען איז שטאַרק קענטיג אין דער „קבלה"). דער פּלאַטאָניזם און דער ניי־פּלאַטאָניזם איז בכלל שוין ניט געווען קיין נייעס אין דער אידישער ליטעראַטור. שוין ניט ריידענדיג דערפון, וואָס איינער פון די וויכטיגסטע ניי־פּלאַטאָניקער איז געווען „פּילאָ דער איד". געפינען זיך צושפּרייט אין תלמוד און אין די מדרשים פיעלע פּלאַטאָנישע געדאַנקען. די פּלאַטאָנישע לעהרען, וועלכע ענטהאַלטען אין זיך אַזוי פיעל שעהנקייט און פּאָעזיע, האָבען בעסער געקענט אַפּעלירען צום מענשליכען הארצען און צו דער מענשליכער פאַנטאַזיע, ווי די גאַנץ פּראָזאַאישע, טרוקענע לעהרען פון אַריסטאָטעלס'ען, וועלכע זיינען געווען ניט מעהר ווי אַ זאַך פון שכל. די ערשטע האָבען זיך דאָרום בעסער געפּאַסט פאַר אַ רעליגיאָנס־פילאָזאָפיע. די פּלאַטאָנישע לעהרען האָבען דאָרום ניט ארויסגערופען אַזאַ ביטערע געגנערשאַפט און קאַמפּף געגען זיך, ווי די אַריסטאָטעלישע, ווי, לאָמיר זאָגען, דעם רמב"ם'ס „מורה נבוכים"... דאָ איז אויך כדאי צו בעמערקען די אינטערעסאַנטע ערשיינונג, וואָס דוקא די דאָזיגע אידישע פילאָזאָפען, וועלכע זיינען אויך געווען פּאָעטען, זיינען געווען

מעהר אדער וועניג פלאטאניקער, וועהרענד די אריסטאטעל־יאנער, ווי אבן דאוד, דער רמב"ם און אנדערע האבען זעהר וועניג געהאלטען פון פאעזיע, און האבען זיך דערמיט ניט בעשעפטיגט.

פלאטא'ס לעהרען וועגען דער „אידעען־וועלט", וואס בעשטעהט אין דעם, אז די וועלט, וואס מיר בעגרייפען מיט אונזערע חושים איז בלויז א דונקעלע אפשפיעגלונג פון דער אמת'ער, ווירקליכער וועלט, וועלכע איז די וועלט פון „די אידעען", און וועלכע עקזיסטירט אין „עולם העליון"; זיין לעהרע וועגען דער מענשליכער נשמה, וואס עקזיסטירט נאך איידער דער מענש איז געבארען געווארען און איז א טהייל פון דעם „עולם העליון"; זיין לעהרע, אז אונזער אמת'ער וויסען, אונזער ריינע ערקענטניס, איז א מין ערינערונג דערפון, וואס אונזערע נשמות האבען געוואוסט אין זייער פריהערדיגער, פאר־ערדישער עקזיסטענץ, — דאס אלץ האט זיך בעסער צוגעפאסט צו דער רעליגיאן.

עס איז אמת, אויך אריסטאטעלס לייקענט ניט אפ די עקזיסטענץ פון אידעען; אויך ער מיינט, אז דער אמת'ער וויסען בעשטעהט פון אלגעמיינע אידעען און ניט בלויז פון איינצעלנע זאכען, אבער ביי איהם זיינען די אידעען בלויז אלגעמיינהייטען, כללים וואס קומען ארויס פון פרטים, אויב מען קען זיך אזוי אויסדריקען. ביי אריסטא־טעלס'ען זיינען די אידעען ניט קיין וועזענס, זיי האבען ניט קיין ווירקליכע עקזיסטענץ, זיי זיינען ניט עטוואס רעאלעס. ווירקליך־עקזיסטירענדע זיינען סוף כל סוף נאר דאס, וואס מיר בעגרייפען מיט אונזערע חושים. די אידעען זיינען ניט קיין זעלבסט־עקזיסטירענדע וועזענס, נאר קינדער פון אונזער שכל: פון א סך פרטים מאכט דער שכל איין כלל, אבער דיזער כלל האט ניט קיין בעזונדערע עקזיס־טענץ. אין אנדערע ווערטער: די אידעען פון זאכען ליגען ניט אויסערהאלב די זאכען, האבען ניט קיינע בע־זונדערע עקזיסטענצען, נור זיי ליגען אין די זאכען גופא. מיר קומען, למשל, צום בעגריף „מענש", סתם־מענש, ניט וויל

ערגעץ־וואו עקזיסטירט די אידעע „מענש“ אויסערהאלב אונז, נור ווייל מיר האבען ערפאהרונגען דורך אונזערע חושים וועגען איינצעלנע מענשען, וועגען ר א ו ב ן, ש מ ע ו ן, ח י י ם און ב ר ו ך, קומען מיר צום אלגעמיינעם בעגריף, צו דעם בעגריף פון דעם מ י ן, צו דער אידעע פון „מענש“, פון סתם־מענש.

דער חילוק צווישען די דאזיגע ביידע אויסטייטשונגען פון דער „אידעע“ האט א גרויסע פראקטישע בעדייטונג. אויב די „אידעע“ ליעגט אין די זאכען, דאן קען מען צו איהר קומען דורך דער ערפאהרונג, דורך אונזערע חושים, דורך׳ן זוכען און פארשען, דורך זאמלען אלץ מעהר און מעהר ערפאהרונ־גען. דאס איז די וועג, וואס פיהרט צו דער וויסענשאפט. אויב אבער די אידעען ליגען אויסערהאלב די זאכען, אויב זיי האבען אווירקליכע עקזיסטענץ ערגעץ אין דעם „עולם העליון“ און אונזער נשמה אדער שכל איז א טהייל פון יענעם עולם העליון, דאן קענען מיר צו זיי קומען נור דורך דעם פערטיעפען זיך אין זיך גופא, דורך התבודדות, דורכ׳ן בעהעפטען זיך מיט די אויבערישטע וועלטען. פארשען און זוכען זיינען דאן איבער־ריג. דאס איז די וועג פון פאעזיע, רעליגיאנס־פילאזאפיע און מיסטיציזם.

א ר י ס ט א ט ע ל ס׳ לעהרען וועגען גאט, וועגען דער אייבינקייט פון דעם אוניווערזום, זיינע לעהרען וועגען דער מענשליכער נשמה און אונ־שטערבליכקייט זיינען דערוויעדער דיא אידישע לעה־רען פון דער תורה. אלע אנשטריינגונגען פון די אידישע אריסטאטעליאנער דאס אויסצוגלייכען און צו הארמאניזירען, דיא געוואלדיגע הריפות וואס זיי האבען דערביי ארויסגע־וויעזען, האט זיי ווייניג געהאלפען. זיי האבען אין געוויסע פונקטען אדער געמוזט פערווארפען אריסטאטעלסען עגמ־וועדער דיא תורה. און אזוי וויא זיי האבען ביידע זאכען ניט געוואלט און ניט געקאנט זיינען ביידע, סאי דיא תורה, סאי אריסטאטעלס ארויסגעקומען צוקריפעלטע.

* * *

פון די אידישע פילאזאפען דערמאנט א ב ן־ד א ו ד בלויז ס ע ד י ה ג א ו ן און שלמה א ב ן־ג ב י ר ו ל. צום ערשטען בעצייכנט ער זיך מיט גרויס דרך ארץ, כאטש ער איז ניט מסכים כמעט אלע זיינע מיינונגען. א ב ן־ג ב י ר ו ל'ן דאגעגען בעקעמפפט ער בסדר, און אפט אין שארפע אויסדריקע. ער בעשולדיגט איהם, וואס ער האט אבגעגעבען א גאנצען ספר צו בעהאנדלען בלויז איין איינציגען פילאזאפישען ענין, וואס האט דערביי קיין ספעציעלע שייכות ניט מיט דער אידישער תורה. ער בעשול־דיגט איהם אויך, אז ער מאכט לאגישע סילאגיזמען און ער קימערט זיך ניט צו דיא „ה נ ח ו ת" זיינען אמת'ע. ער לאכט אויך פון זיינע פיעלע בעווייזע: ער זאגט וועגען דעם: „ער, אבן־גבירול, מיינט אז פיעלע ניט אמת'ע בע־ווייזע קענען פארנעהמען דעם פלאטץ פון איין אמת'ען בע־וויז" ער גיט אויך אנצוהערענים, אז אבן־גבירול'ס פילא־זאפיע איז געגען יודענטהום, זיא איז צו פאנטהעאיסטיש*).

א ב ן־ד א ו ד איז ניט מסכים מיט א ב ן־ג ב י ר ו ל'ס ערקלעהרונג וועגען דער מאטעריע. ער בע־שולדיגט אבן־גבירול'ען אין דעם, וואס לויט איהם קומט אויס, אז דיא מאטעריע האט א ו ו י ר ק ל י כ ע עקזיס־טענץ נאך איידער זיא קריעגט א פארם. א ב ן־ד א ו ד מיינט, אז מאטעריע איידער זיא קריעגט א פארם האט בלויז א מ ע ג ל י כ ע עקזיסטענץ. אלץ וואס האט א ווירקלי־כע עקזיסטענץ מוז בעשטעהן פון מאטעריע און פארם צוזא־מען. דיא ערד האט א ווירקליכע עקזיסטענץ, ווייל זיא האט

---

*) וגם כן עמדנו על ספר ר' שלמה בן גבירול ז"ל. כיון להועיל בו כונה אחת מהפלוסופיא, ולא ייחד בו האומה לבד, אבל הוא בענין ישתתפו בו כל מיני האנשים. ועם זה הביא רב דברים בענין אחד, עד שספרו אשר רמזנו עליו אשר קראו „מקור חיים" באולי אם יצטרף ענינו במצרף, יוכלו דבריו בפחות מעשירית הספר ההוא. ועוד שהוא התעסק לעשות היקשים, ולא נתחייב שתהיינה הקדמותיהם אמתיות, אך הספיק לפי דעתו, הקדמות מדומות בצורת הקש אמתו. אכן חמריהם חמרים מסופקים, ולפי ששיער בעצמו מאון, הביא הרבה מופתים, בסבור שהמופתים הרבים הבלתי אמתים עומדים מקום מופת האחד האמתי..... ולא הייתי מגנה דבריו, לולא שדבר סרה גדולה על האומה. ידעה מי שעמד על ספרו (אמונה רמה).

א פאָרם, דיא פארם פון ערד; אזוי איז וואסער, אזוי איז לופט און אזוי איז פייער (דיא פיער עלעמענטען פון דער דאמאָלסטדיגער כעמיע). מאטעריע אליין, איידער זי האָט געקראָגען א פארם איז בלויז א מעג־ליכקייט און האָט נאָר א מעגליכע עקזיסטענץ. מאטעריע איז אזוי צו זאָגען א שטיק מעגליכקייט. „מיר זעהען וויא פון דער ערד ווערט וואסער (?) פון וואסער ווערט לופט, פון לופט ווערט פייער, וואָס דאָס מיינט, אז איין עלעמענט געהט אריבער אין דעם אנדערען. מיר זעהן אלזאָ, אז דיא מאטע־ריע איז אין דער מעגליכקייט אי ערד, אי וואסער, אי לופט און אי פייער. אליין האָט דיא מאָטעריע קיין פארם ניט, נאָר זיא קען אָננעהמען דיא אלע פארמען. דערפון דרינגען מיר ארויס, אז עס איז דאָ איין אלגעמיינע מאָטעריע, וואָס מיר רופען דיא אור־מאָטעריע („חומר הקדום“). און מיר גלויבען, אז גאָט האָט איהר בעשאפען צום ערשטען, אזוי וויא יעדער קינסטלער גרייט זיך אָן מיט דעם נויטהיגען מאַ־טעריאל“ (אמונה רמה).

אבן־דאוד׳ס ערקלעהרונג פון דער מאָטעריע איז די אריסטאָטעלישע. אבער וועהרענד אריסטאטעלס בעהויפּ־טעט, אז דיא מאָטעריע איז פון אייביג, זאָגט אבן־דאוד: „מיר גלויבען אז גאָט האָט איהר בעשאפען“, דאָס איז א ניט־געלונגענע פשרה מיט דער תורה. עס פרעגט זיך, צו וואָס האָט גאָט געדארפט בעשאפען די אור מאָטעריע? וואָרום האָט ער גלייך ניט בעשאפען דיא וועלט? און אויב עס איז שווער אָנצונעהמען, אז דיא וועלט איז בעשאפען גע־וואָרען פון גאָר נישט, טאָ וויא אזוי האָט ער בעשאפען דיא „אור־מאָטעריע“ פון גאָר נישט? דער אריינברייננגען פון דער אור־מאָטעריע מאכט דיא פּראָבלעמע ניט לייכטער. אבן־דאוד מערקט אפנים דיא שוועריגקייט, און ער זאָגט דארום אין אן אנדער פלאַטץ אז דיא אור־מאָטעריע איז בלויז א לאָגישער בעגריף, אָבער ניט קיין רעאַליטעט („הוא עצם מושכל לא נמצא“).

JEWISH ... ONTO
פאלקס ביבליאטעק
טאראנטא

נאכדעם וויא ער האט בעהאנדעלט דיא פראגע פון מאַ־טעריע, נעהמט ער זיך צו דער פראגע וועגען בעוועגונג (אמונה רמה, פרק שלישי). בעוועגונג איז דער איבערגאנג פון מעג־ליכקייט אין ווירקליכקייט. קיין זאך קען זיך אליין ניט בע־וועגען, זיא כוז ווערען בעוועגט פון אן אנדער זאך. אלע ענ־דערונגען וואס קומען פאר אין דער מאטעריע, סאי אין צייט, סאי אין רוים (חלל), סאי אין קוואנטיטעט (כמות), סאי אין קוואליטעט („איכות") קומען פון דער בעוועגונג. דער מענש און דיא חיות בעוועגען זיך אויך ניט אליין; זיי ווערען בעוועגט פון זייערע נשמות. קורץ, דער גאנצער פראצעס פון ווערען, פון זיין און פון אונטערגאנג, וואס קומט פאר אין דעם אוניווערזום, איז א רעזולטאט פון דער בעוועגונג.

אין פיערטען קאפיטעל פון „אמונה רמה." נעהמט זיך א ב ן־ד א ו ד אונטער צו בעווייזען, אז „אונענדליכקייט כאי אין א קערפער, סאי אין א שטח, סאי אין א ליניע, סאי אין א צאהל איז אן אונמעגליכקייט אין דער ווירקליכקייט. ס'איז אויך אונמעגליך, אז קערפערס וואס מוזען זיין ענדליך זאלען בעזיטצען אן אונענדליכע קראפט.

אט וויא ער בעווייזט עס:

לאמיר זיך פארשטעלען אז דיא ליניע א————ב איז אונענדליך אין דער ריכטונג פון „ב". לאמיר מאכען א צווייטע גלייכע ליניע: ג———ה———ד וועלכע איז אונענדליך אין דער ריכטונג פון „ד". לאמיר פון דער ליניע ג ד" אבשניידען א שטיקעל — „ג ה".

דיא ליניע „ה ד" איז אדער גלייך צו „א ב" אדער וועניגער פאר איהר.

אויב דיא איבערגעבליעבענע ליניע „ה ד" איז גלייך צו דער ליניע „א ב", און „ג ד" איז דאך אויך גלייך צו „א ב", דאן וועט עס דאך הייסען אז א טהייל („ה ד") איז גלייך צו דער גאנצע („ג ד"). וואס דאס איז אונמעגליך.

אויב „ה ד" איז וועניגער וויא „א ב" און זיא איז פון דעסטוועגען אויך אונענדליך, וועט עס דאָך הייסען, אז עס איז דאָ א קלענערע און א גרעסערע אונענדליכקייט, וואָס דאָס איז ווידער אונמעגליך.

מיר מוזען אלזאָ זאָגען, אז די ליניע „ה ד" איז ענדליך. לאָמיר איצטער מאַכען א חבור פון דיאביידע ענדליכע ליניען „ג ה" און „ה ד." מיר וועלען דאמאָלסט קריגען דיא ליניע „ג ד", וועלכע מוז זיין ענדליך, ווייל זיא בעשטעהט פון ענדליכע טהיילען. די ליניע „ג ד" איז דאָך אָבער גלייך צו דער ליניע „א ב", פאלגליך מוז „א ב" אויך זיין ענדליך. עס איז אלזאָ ניטאָ קיין אונענדליכע ליניע.

און קוים קען ניט זיין קיין אונענדליכע ליניע, קען אויך ניט זיין קיין אונענדליכער שטח, ווארום א שטח איז דיא פערשפּרייטונג פון א ליניע אין דערברייט. און קען ניט זיין קיין אונענדליכער שטח, קען אויך ניט זיין קיין אונענדליכער קערפּער, ווייל א קערפּער איז דיא פערשפּרייטונג פון א שטח אין דער גרעב.

א צאָהל קען אויך ניט זיין אונענדליך. אונענדליך הייסט דורכאויס מיטען (אָהן אן אָנפאנג און אָהן אן ענדע), אבער א צאָהל מוז דאָך האָבען אן אָנפאנג און אן ענדע.

אויף דעם זעלבען אופן ווערט בעוויעזען, אז א קערפּער וואס מוז דאך זיין ענדליך קען ניט האבען קיין אונענדליכע קראפט:

לאמיר זיך פארשטעלען, אז דער קערפּער א————ב
ג ד ה
בעזיצט אַן אונענדליכע קראַפט, און לאָמיר איהם צוטהיילען אויף דיא חלקים „ג ד ה". אויב יעדער חלק בעזונדער האָט אן אונענדליכע קראפט, וועט עס דאָך הייסען, אז א חלק האָט פונקט אזוי פיעל קראפט וויא דאָס גאנצע, וואָס דאָס איז אן אינמעגליכקייט. אויב יעדער חלק האָט אָבער אן ענדליכע קראפט, דאן מוז אויך „א ב" האָבען אן ענדליכע קראפט,

ווארום פון ענדליכקייטען קען ניט ווערען קיין אונענדליכ־קייט.

אויפ'ן גרונד פון דיעזע פרינציפען בעווייזט אבן־ראוד דיא עקזיסטענץ פון גאָט. יעדער בעוועגטער קערפער מוז האָבען א בעוועגער. דער ערשטער ווערט בעוועגט פון צווייטען, דער צווייטער פון דריטען, דער דריטער פון פיערטען ביז דער אונענדליכקייט. אָבער אן אוננעדליכער צאָהל פון בעוועגענדע און בעוועגטע קערפערס איז דאָך אונמעגליך. מיר מוזען אלזאָ אין אונזער שכל ענדליך קומען צום ערשטען בעוועגער, וועלכער געפינט זיך אליין אין רוהיגקייט, ווארום אויב ער ווערט בעוועגט פון אן אנדערען איז ער דאָך ניט דער ערשטער. דער דאָזיגער ערשטער אונבעוועגטער בע־וועגער, וואָס איז דער מקור פון אַלע בעוועגונגען, איז גאָט.

דער ערשטער בעוועגער מוז זיין אונקערפערליך, ווייל ווי מיר האָבען אויבען געזעהן מוז יעדער קערפער זיין ענדליך און א קערפער וואָס איז ענדליך קען ניט בעזיטצען קיין או־נענדליכע קראַפט.

ביי אַריסטאָטעלס'ען, וועלכער גלויבט אין דער אייביג־קייט פון דער וועלט און אין דער אייביגקייט פון דער בעווע־גונג איז דער דאָזיגער בעוויז א שטאַרקער. דיא אונענדליכע קראַפט פון בעוועגונג קען ניט ארויסקומען פון א קערפער, וואָס מוז לויט זיין נאַטור זיין ענדליך. אבן־ראוד גלויבט אָבער, אז דיא וועלט איז בעשאַפען געוואָרען, וואָס דאָס מיינט, אז דיא בעוועגונג איז ניט אייביג, זיא האָט אן אנפאנג און איז דארום ניט אונענדליך. דער גאנצער ארגו־מענט פערליערט זיין ווערטה. אבן־דאוד פיהלט אפנים דיא שוואכקייט פון זיין ארגומענטאציע און ער ברייגגט דאָרטען אנדערע בעווייזע וועגען דער עקזיסטענץ פון גאָט, געבאָרגט פון די אראבישע פילאָזאָפען. וועלכע זיינען אָבער שוין ניט קיין אריסטאָטעלישע.

דער הויפט הכרון פון דיא אַלע בעווייזע בעשטעהט אָבער סוף כל סוף אין דעם, וואָס זיי בעווייזען בלויז, אז עס

איז דאָ א ערסטע סבה, אָבער בשום אופן ניט, אז עס איז דאָ א בעוואוסטזיניגער שעפּפער. ר' יהודה הלוי'ס טענה, אז דער גאָט פון די פילאָזאָפען איז בלויז די ערשטע סבה אָבער ניט קיין גאָט, איז א גאַנץ בערעכטיגטע.

אבן־דאוד האָט אויך שוועריגקייטען, ווען ער קומט צו דער פראגע פון דער מענשליכער נשמה. וואָס איז אזעלכע די נשמה? ער בעקעמפּפט די מיינונג פון היפּאקראטוס און גאלען, וועלכע בעהויפּטען אז די נשמה איז בלויז אן ערשיינונג פון דעם קערפּער, דער פּועל־יוצא פון די פערשיעדענע לעבענס־טעהטיגקייטען. דאָס וואָלט מיינען, אז מיט דעם טוידט פון דעם גוף פערשווינדט אויך די נשמה; דאָס וואָלט מיינען, אז ניט נאָר איז ניטאָ קיין אונשטערבליכקייט, נאָר אז די נשמה האָט בכלל ניט קיין זעלבסטשטענדיגע עקזיסטענץ, אז זי איז בלויז א „צופאל“ (מקרה) פון גוף.

אויך דאָ מאַכט אבן־דאוד א פשרה. די נשמה איז ניט קיין צופאל (מקרה) פון גוף, נאָר זי איז א זעלבסטשטענדיגער וועזען (עצם). זי האָט אָבער ניט עקזיסטירט איידער זי איז אריין אין גוף, וויא דאָס האָבען געלערנט פּלאטא און זיינע תלמידים. די נשמה איז א בעשאפענע און זי ווערט בעשאַפען צוזאַמען מיט'ן גוף. אלע נשמות האָבען אן אלגעמיינעם מקור, און יעדער גוף קריגט די נשמה וואָס עס פּאַסט זיך פאר איהם. אין פערלויף פון לעבען האלט די נשמה אין איין ענטוויקלען זיך, און וואָס מעהר דער מענש זוכט, פאָרשט און גריבעלט זיך אין הויכע ענינים, אלץ א העכערע מדרגה דערגרייכט די נשמה זיינע. די נשמה מוז האָבען דעם גוף, וויל נאָר דורך איהם, דורך די חושים און ערפאהרונגען, קען זי דערגרייכען די דאָזיגע הויכע מדרגה, וואָס גיט איהר די מעגליכקייט צו פעראייניגען זיך מיט דעם „שכל הפועל“ און געווינען אונשטערבליכקייט. די נשמה ווערט אלזאָ בעשאפען צוזאמען מיט'ן גוף אָבער זי איז אונשטערבליך.

ער פערבערייטעט זיך דאַרטען צו בעווייזען, אז דיא נשמה קען ניט האָבען קיין אינדיווידועלע עקזיסטענץ איידער זיא קומט אריין אין גוף. זיא קען ניט האָבען קיינע אייגענ־שאַפטען מיט וועלכע זיא זאָל זיך אונטערשיידען פון אן אנ־דער נשמה, ווייל א נשמה איז לויט איהר נאַטור נאָך אן א י י נ פ א כ ע ר וועזען. ער פערגעסט אָבער, אז דיעזער ארגומענט איז אויך גילטיג אויף דער נשמה נאָכ'ן טוידט. אויב זיא האָט ניט געקענט האָבען קיינע אינדיווידועלע איי־גענשאַפטען פריהער, טאָ וויא אזוי קען זיא זיי קריגען שפע־טער? און אויב זיא קען זיי ניט קריגען, קען דאָך די נשמה ניט האָבען קיין א י נ ד י ו י ד ו ע ל ע אונשטערבליכ־קייט, וויא דאָס יודענטהום און אלע רעליגיאָנען פערשפּרע־כען. דיא פראגע בלייבט; האָט דער מענש אן א י נ ד י־ו י ד ו ע ל ע אונשטערבליכקייט? דיא דאָזיגע פראגע בלייבט אונפערענטפערט סאי ביי א ב ן־ד א ו ד און סאי ביים ר מ ב"ם. דאָס איז איינע פון די הויפּט אורזאכען, וואָס האָבען ארויסגערופען דעם קריעג געגען רמב'ם און גע־גען דעם אריסטאָטעליאניזם בכלל.

דאן בעהאנדעלט ער דיא פראגע פון גאָט'ס אטריבוטען; און קומט צום געדאנק, וועלכער איז אונז שוין בעקאַנט, אז וועגען גאָט קענען מיר בלויז ריידען וואָס ער איז ניט; מיר קענען אָבער ניט וויסען זיין פּאָזיטיווע זייט, וואָס ער איז יע. אלע אויסדריקע פון דער ביבעל, וואָס ריידען פון גאָט אלס א קערפּערליכען וועזען אָדער א וועזען מיט אייגענשאַפטען מו־זען פערשטאַנען ווערען אלס משל.

* * *

א ב ן־ד א ו ד איז פונקט דער היפוך פון ר' י ה ו ד ה ה ל ו י, כאָטש זיי זיינען געבוירען געוואָרען אין דער זעל־בער שטאָדט און כמעט אין דער זעלבער צייט. אבן־דאוד גלויבט, אז עס איז דיא פליכט פון יעדען מענשען זיך צו בע־שעפטיגען מיט דער פילאָזאָפיע. ער מיינט, אז דיא תורה

XIII.

דעם רמב"ם'ס יוגענד. — זיין וואנדער־לעבען. — האט דעם רמב"ם'ס פאמיליע אנגענומען דעם מאהאמעדאניזם? — רבי מימון און זיין פאמיליע אנטלויפט פון צפון אפריקא אין ארץ ישראל. — דער רמב"ם בעזעצט זיך אין עגיפטען. — דעם רמב"ם'ס „מאמר קדוש השם". — דיא אידען־פערפאלגונגען אין תימן. — דער פאלשער משיח דוד אל־ראי. — דעם רמב"ם'ס „אגרת תימן".

רבי משה בן מימון, בעסער בעקאנט אלס „דער רמב"ם", איז געבארען געווארען אין קארדאווא, שפאניען, אין דעם יאהר 1135 און איז געשטארבען אין קאירא, עגיפטען, אין יאהר 1204.

דיא לעגענדע דערצעהלט, אז ביז דעם צוואנציגסטען יאהר פון זיין לעבען איז דער רמב"ם געווען א גרויסער בראסטאק. דאס האט זיין פאטער, וועלכער איז אליין געווען א גרויסער תלמודיסט און געלעהרטער, זעהר שטארק גע־קריינקט און ער האט דעם זוהן פון זיך פערטריעבען. דאן האט זיך דער רמב"ם גענומען צום לערנען און צום שטודי־רען און איז אין פערלויף פון עטליכע יאהר אויסגעוואקסען איינער פון דיא פעהיגסטע און גרעסטע מענער פון זיין צייט. עס פערשטעהט זיך, אז דיא דאזיגע לעגענדע ענטהאלט אין זיך ניט קיין איינציגען קערענדעל פון אמת. דיא פאלקס־פאנטאזיע האט ליעב צו מאהלען איהרע העלדען אין העלערע פארבען, און דיא גרויסקייט פון רמב"ם ווערט נאך גרעסער

דערמיט, וואָס ער ווערט פארגעשטעלט אלס עם־הארץ אין זיינע יונגע יאָהרען. אזוי האָט אויך דיא פאָלקס־פאנטאזיע געמאָהלען דעם גרויסען תנא ר׳ עקיבא אלס עם־הארץ און ווילדער פיינד פון געלעהרטע, און דאָס זעלבע האָט פאסירט מיט׳ן „בעל־שם־טוב“ און אנדערע אידישע גדולים.

זיין ערשטער רבי אין אידישע למודים און אין די וויכענשאפטען איז וואהרשיינליך געווען זיין פאָטער אליין, וועלכער, ווייזט אויס, איז געווען א דין אין קארדאווא. ווען דער רמב״ם איז געווען א אינגעל פון דרייצעהן יאָהר איז קארדאווא געפאלען אין דיא הענד פון דיא פאנאטישע אלמאָהאדען. צווישען דיא אידען, וואָס זיינען געצוואונגען געוואָרען צו פערלאָזען דיא שטאָדט אָדער אָנצונעהמען דעם מאהאמעדאנישען גלויבען לפנים וועגען, האָט זיך אויך געפונען דעם רמבם׳ס פאָטער, רבי מימון און זיין פאמיליע.

מאנכע היסטאָריקער זיינען מיט דער מיינונג, אז רבי מימון האָט פאר א קורצער צייט אויסגעקליעבען דאָס לעצטע, אנערקענענדיג דעם מאהעמאדאניזם בפרהסיא און אבהיטענדיג דיא אידישע רעליגיאָן אין דער שטיל. פיעלע אנדערע אנגעזעהענע אידען האָבען געטהאָן דאָס זעלבע. ניט וועלענדיג אָדער ניט קענענדיג פערלאָזען זייער היים, זייער האָב און גוטס, האָבען זיי בעסער אויסגעקליעבען דעם צוויי־פנים׳דיגען לעבען פון די אנוסים איידער דעם טוידט אָדער דעם גלות. דאָס שפאנישע יודענטהום האָט ניט געקענט בייי־שטעהן דעם נסיון. דיא אידען פון דייטשלאנד, פראנקרייך און ענגלאנד אין יענער צייט האָבען זיך געלאָזען הינריכטען אין דיא הונדערטער און אין די טויזענדער אויף קדוש השם, גאָר ניט פרעגענדיג קיין שאלות און ניט זוכענדיג קיין היתרים וויא זיך דערפון ארויסצודרעהען. דיא דייטשע און פראנצויזישע אידען אין זייער נאאיווען גלויבען, אין זייער טיעפער איבערצייגונג, אין זייער איבערגעבענהייט צום אידישען פאָלק זיינען געווען א בעסערער מאַטעריאל פאר „קדושים“ און מארטירער, וויא דיא

שפאַנישע אידען מיט זייער בילדונג און קולטור... ביי דיא שפאַנישע אידען האָבען זיך זאָגאר געפונען געוויסע רבנים, וואָס האָבען אַזאַ שריט גערעכטפערטיגט. זייער טענה איז געוועזען, אז „כל זמן מען צווינגט ניט דיא אידען עובר צו זיין אויף דיא מצוות פון דער תורה, כל זמן מען צווינגט זיי ניט צו דיענען פרעמדע געטער, כל זמן מען פאָדערט פון זיי בלויז, אז זיי זאָלען נאָר מיט דיא ל י פ ע ן אנערקענען דיא נביאות פון מ א ה א מ ע ד, זיינען דיא אידען ניט מחויב זיך מוסר נפש צו זיין". לויט זיי קומט אויס, אז פאר דיא קלענסטע עברה דארף זיך א איד יע לאָזען מוסר נפש זיין, ווערענד ער איז עס ניט מחויב צו טהאָן, ווען עס פאָדערט זיך „בלויז" דיא אנערקענונג פון מאהאמעד'ס נביאות. אינ־טערעסאנט איז, וואָס זאָגאר דער רמב"ם דריקט אויס דיא זעלבע מיינונג.... אין זיין „מאמר קדוש ה'", וועלכען ער האָט געשריעבען מיט צוועלף יאָהר שפּעטער אין עלטער פון פינף און צוואנציג יאָהר געפינט זיך פאָלגענדע שטעלע: „און די עצה, וואָס איך גיב זיך, מיינע פריינד און אלע די וואָס פרע־גען ביי מיר אַן עצה, איז: צו פערלאָזען יענע פלעצער און געהן דאָרטען, וואו מען קען אָבהיטען דיא תורה אָהן מורא. און זאָל קיינער זיך ניט אָבהאַלטען צוליעב זיין האָב און גוטס, ווייל דיא רעליגיאָן איז דיא וויכטיגסטע זאך אין דער וועלט. און יעדער, וואָס קען ניט פערלאָזען זיין פּלאַטץ צו־ליעב זיינע רייכטהימער אָדער צוליעב דיא מורא פאר דער רייזע איבער דיא ימים, דארף זיך בעטראַכטען אזוי וויא ער וואָלט פארשוועכען גאָט'ס נאָמען כמעט מיט'ן אייגענעם ווי־לען.... דאָס איז אלץ געזאָגט, ווען ער ווערט ניט געצוואונגען צו טהאָן אַן עברה, אבער ווען מען צווינגט איהם עובר צו זיין אפילו אויף איין מצוה, דאַז טאָר ער דאָרטען ניט בלייבען". פון זיינע ווערטער: „און דיא עצה וואָס איך גיב זיך" און פון מאנכע אנדערע אויסדריקע אין דעם זעלבען „מאמר־קדוש־

השם", קען מען ארויסדרינגען, אז ער האט טאקע זיך גופא גענעבען דיא דאָזיגע עצה...

אלס א פערטהיידיגונג פאר דיא שפּאנישע אידען פון יענער צייט קען פיעלייכט דיענען דער פאקט, וואָס דער מאַהאמעדאניזם האָט ניט ארויסגערופען געגען זיך ביי דיא אידען אזא וויעדערווילען וויא דער קריסטענטהום. דיא סתירה צווישען דעם יודענטהום און דעם מאהאמעדאניזם איז ווייט ניט אזוי שארף און אזוי בולט וויא צווישען דעם יודענטהום און קריסטענטהום. דיא פּלשטענדיגע און אבסאלוטע איינהייט פון גאָט איז דיא וויכטיגסטע און דיא הויפּט־דאגמא אין דער אידישער רעליגיאָן. פאר דעם „שמע ישראל ה׳ אלוהנו ה׳ אחד" זיינען די אידען געגאנגען דורך פייער און דורך וואסער; עס איז געווען ניט בלויז א רעליגיעזע דאגמא, נאָר עס איז אויך געוואָרען א נאַציאָנאלער קאמפּפס־רוף. דיא מאהאמעדאנישע אמונה פרעדיגט די זעלבע אמונה, איהר מאנאטהעאיזם איז ניט וועניגער ריין וויא דער אידישער. מאהאמעד איז בלויז א נביא, ניט קיין זוהן, ניט קיין וויצע־גאָט, ניט קיין צווייטער גאָט. „אללאה איז אללאה און מאהאָמעד איז זיין נביא", דאָס איז דער הויפּט יסוד פון דער מאהאָמעדאנישער תורה. דער רמב"ם זאָגט טאַקע דארום אז „דיא מאהאמעדאנער גלויבען אין אן איינציגען גאָט וויא געהעריג איז" (אלו הישמעאלים אינם עובדי ע"ז כלל, וכבר נכרתה מפיהם ומלבם, והם מיחדים את ה׳ יחוד כראוי). דאָס יודענטהום האָט בלויז אויסצוזעטצען געגען דער צווייטער העלפט פון פסוק, אז „מאהאמעד איז זיין נביא"; ער קען אָבער גאָר ניט אויסזעטצען געגען דער ערשטער העלפט, אז „גאָט איז גאָט". גאנץ אנדערש איז עס אָבער דער פאל מיט דעם קריסטענטהום. דיא דייטשע און דיא פראנצויזיש אידען האָבען געמוזט, אום צו אנערקענען דעם קריסטענטהום, פערלייקענען דעם הויפּט־יסוד פון זייער אמונה, פערלייקענען דיא איינהייט פון גאָט, און זיי האָבען זיך בעסער געלאָזט הינריכטען. דיא אלע פילאָזאָפישע דריידלעך,

וואָס בעוויזען, אז דריי איז איינס און איינס איז דריי, קען אפשר זיין גוט פאר פילאָזאָפישע מיסטיקער, אָבער ניט פאר דעם געזונדען, פשוט'ען פערשטאנד פון גרויסען עולם. אי־בעריגענס, דער גרויסער פשוט'ער קריסטליכער עולם האָט דאמאָלסט, און טהיילווייז אויך נאָך איצטער, געגלויבט אין דריי וואָס איז דריי און ניט אין דריי וואָס איז איינס....

דערצו דאַרף מען ניט פארגעסען, אז דיא מאהאמעדאַ־נער זיינען נאָך דאמאָלסט ניט געווען אזוי „קלוג" וויא דיא קריסטען איינצופיהרען אן אינקוויזיציע און א געהיים־פּאָליציי, וואָס זאָל אכטונג געבען אויף די נייע „בעקעהרטע" און פערביטערען דעם לעבען פון די אונגליקליכע „אנוסים" מיט שפּיאָנעריי און מסירות. זיי האָבען זיך וועניג געקימערט וועגען דעם פּריוואַט לעבען פון די אנוסים. די געהיימע אידישע קהילות האָבען ניט בלויז געעקנט אָבהיטען די אידישע רעליגיאָן אין אלע איהרע איינצעלהייטען, נאָר זיי האָבען אפילו געהאט געהיימע ישיבות, וואו עס איז גאַנץ אָפען פלייסיג געשטודירט געוואָרען די תורה און דער תלמוד.

סאי ווי סאי, דער דאָזיגער פערמאַסקירסטער לעבען האָט דערעסען ר ב י מ י מ ו ן. ער האָט פערלאָזען ק א ר ד א ו ו א און האָט געזוכט זיך צו בעזעצען ערגער־אנדערשוואו, וואו ער זאָל קענען פריי און אָפען אָבהיטען די אידישע תורה. ווי עס ווייזט אוים איז דאמאלס געווען א שווערע אויפגאבען צו געפינען אזא פּלאץ, און מ י מ ו ן מיט זיין פאמיליע האָבען געמוזט פיהרען א וואַנדער־לעבען, אויפהאַלטענדיג זיך א קירצערע אָדער לענגערע צייט אין פערשיעדענע שטעדט אין שפּאַניען. אזוי שנעל ווי מען האָט איהם אין זיין נייען וואָהן־פּלאץ געכומען חושד זיין אין אידישקייט און ער האָט אָנ־געפאנגען זיך צו פיהלען אונזיכער, פלעגט ער פערלאָזען די שטאדט און זיך בעזעצען אנדערש־וואו. אזוי האָט ער ארומ־געוואַנדערט פון צעהן ביז צוועלף יאהר.

אין יאָהר 1160 האָט ער אין גאַנצען פערלאָזען שפּאַניען און געקומען אין פ ע ז, צפון אפריקא, האָפענדיג אז דאָרטען,

וואו ער איז ניט בעקאַנט, וועט ער קענען רוהיג לעבען אַלס אַ פערשטעלטער מוסעלמאַן. זיין האָפנונג איז אָבער געווען אַ פאַלשע. די לאַגע פון די אידען אין פעז איז געווען ערגער ווי אין קאָרדאָווא. פעז איז אויך געווען אונטער דער הערשאַפט פון די אַלמאָהאַדען, וועלכע זיינען אָבער געווען שטרענגער נעגען די אַנוסים ווי די אַלמאָהאַדען אין שפּאַניען. אַ היבשער טהייל פון דעם אידישען פּראָסטען עולם האָט זיך בּיסלעכווייז איינגעוועהנט צו זיין נייעם אַרט לעבען. זיי זיינען פערמאַטערט געוואָרען פון די צרות און רדיפות און האָבען באמת אָנגעפאַנגען צו גלויבען אין די נביאות פון מאַהאָמעד. זיי האָבען אָנגעפאַנגען צו גלויבען, אַז „גאָט האָט פערלאָזען זיין פאָלק און האָט זיך אויסגעקליבען אַן אַנדער אומה". צו שטאַרקען און צו טרויסטען די דאָזיגע שטרויכלענדע און שוואַכע, האָט דעם רמב"ם פאַטער אָנגעשריעבען אַ „טרויסט־בריעף", אין וועלכען ער מונטערט זיי אויף, אַז זיי זאָלען ניט פערליערען די האָפנונג און זיך האַלטען אָן דער אידישער תורה: „מיר זיינען אין גלות, ווי איינער וואָס טרינקט זיך אין ים... די שטריק פון דער תורה און די מצוות איז צוגעבונדען צום הימעל... ווער עס האַלט זיך אָן דער שטריק קען האָפען ניצול צו ווערען. ווער עס האַלט זיך אָן דער שטריק פעסט מיט אַלע זיינע כוחות האָט מעהר האָפנונג ווי יענער וואָס האַלט זיך ניט אַזוי פעסט. דער וואָס האַלט זיך אָן איהר אפילו מיט די שפּיצען פינגער האָט אַלץ מעהר האָפנונג ווי דער, וואָס האָט איהר אין גאַנצען אַרויסגעלאָזען פון זיינע הענד".

עס האָבען זיך אָבער געפונען מוסרים, וואָס האָבען גלאַט וויסען די אַלמאָהאַדען, אַז די אידען האַלטען זיך אין דער שטיל אָן זייער איינענער תורה און אַז אין דעם זיינען שולדיג ר' יהודה הכהן אבן־ששון, דער ראש־ישיבה פון פעז, ביי וועמען דער רמב"ם האָט געלערנט תלמוד, און די פאַמיליע מימון. יהודה אבן־ששון איז הינגעריכטעט געוואָרען, און עס האָט געהאַלטען דערביי, אַז די גאַנצע פאַמיליע מימון זאָל האָבען דעם זעלבען פסק. אַ מאַהאָמעדאַ־

נישער פּאָעט און פילאָזאָף אבן־מו־וּאשאָ, וועלכער איז געווען בעפריינדעט מיט'ן רמב'ם, האָט אויף איהם עדות געזאָגט, אז ער איז א כשר'ער מוסולמען און האָט איהם אויף אזא אופן געראַטעוועט פון טויט.

לאנג זיך אויפהאַלטען אין פעז איז געוואָרען אונמעגליך. אין יאהר 1165 האָבען זיי פערלאָזען פעז צו פאָהרען נאָך ארץ ישראל. זיי זיינען אָנגעקומען אין עכו, וואו זיי האָבען זיך אויפגעהאלטען א קורצע צייט. זיי האָבען אויך בעזוכט ירושלים און אנדערע היילינע שטעדט. ירושלים איז דאמאלס געווען אין קריסטליכע הענד, און די לאגע פון די ווענינע אידען, וואָס האָבען זיך דאָרטען געפונען, איז געווען ווייט פון צו זיין גוט. דעם רמב"ם'ס פאטער, רבי מימון, איז געבליבען אין ארץ ישראל, וועהרענד ער, זיין ברודער דוד און זיין פאמיליע האָבען בעשלאָסען זיך צו בעזעצען אין עגיפּטען. א קורצע צייט האָבען זיי זיך אויפגעהאלטען אין אלעקסאנדריע. פון דאָרטען זיינען זיי אריבער אין קאירא.

אָנקומענדיג אין מצרים איז דער רמב"ם געווען א יונגער מאַן פון קרוב איין און דרייסיג יאהר. די אלע צרות וואָס ער האָט געהאָט אויסצושטעהן די גאנצע צייט דעם לעבען פון א וואנדערער, וואָס ער איז געצוואונגען געווען צו פיהרען, האָבען איהם ווענינ געשטערט אין זיין לערנען און שטודירען. ער איז שוין אין יענער צייט געווען איינער פון די גרעסטע תלמודיסטען, פון די בעסטע וויסענשאפטס־מענער אין פון די טיעפסטע פילאָזאָפען פון זיין צייט. פון די ספרים, וואָס ער האָט אָנגעשריעבען נאָך גאָר אין זיינע יונגע יאהרען, קען מען שוין ארויסזעהן דעם שפּעטערען אונשטערבליכען רמב"ם. עס איז ווירקליך א וואונדער ווי אזוי אזא יונגער מענש, לעבענדיג אונטער אזעלכע שלעכטע אומשטענדען, האָט זיך געקענט ערווערבען אזא אלזייטיגען און אזא גרונטאָוונעם וויסען.

די ערשטע צייט פון זיין אויפהאלט אין עגיפּטען, האָט

דער רמב"ם אויך ניט געפונען דיא געזוכטע רוה. דיא צרות זיינע זיינען געקומען איינע נאָך די אנדערע. פריהער איז געשטאָרבען דער פאָטער און שפּעטער איז זיין ברודער. דוד מימון, וועלכער איז געוועזן א סוחר פון ציערונג און די איינציגע שטיצע פון דער פאמיליע, דערטרונקען געוואָרען אויף א שיפּס־ברוך אין אינדישען אָקעאן. ניט נאָר האָט דער רמב"ם אין איהם פערלאָרען א גוטען, געטרייען ברודער, וועלכער האָט איהם געגעבען די מעגליכקייט רוהיג צו לערנען און צו שטודירען, נאָר אויך זייער גאנצער פערמעגען איז פערלאָרען געגאנגען. אין איינעם פון זיינע בריעף צו א פריינד שרייבט דער רמב"ם וועגען דעם: „און דער לעצטער אונגליק וואָס איז אויף מיר געקומען איז דער גרעסטער וואָס האָט מיר געטראָפען זינט איך לעב. מיין ברודער, דער צדיק, איז דערטרונקען געוואָרען אין אינדישען אָקעאן, און ער האָט ביי זיך געהאַט פיעל געלד, מיינע, זיינע און פרעמדע. און ער האָט געלאָזען א קליינע טאָכטער און זיין אלמנה ביי מיר. דער אונגליק האָט מיר אזוי שטארק געטראָפען, אז איך בין קראנק געוואָרען אויף א גאנצען יאהר. און נאָך איצטער ווען עס זיינען שוין אריבער פיעל יאָהרען, קען איך זיך ניט טרייסטען. און ווי קען איך זיך טרייסטען? איך האָב דאָך איהם אויפגעהאָדעוועט, ער איז געוועזן דער ברודער, דער תלמיד און דער פערדיענער. און איך פלעג זיצען רוהיג און לערנען..."

נאָכ'ן ברודער'ס טויט האָט דער רמב"ם געמוזט זוכען מיטלען זיך צו בעזאָרגען מיט חיונה. אזוי ווי ער האָט בשום אופן ניט געוואָלט נעהמען קיין געצאָהלט פאר רבנות, האָט ער בעשלאָסען אָנצופאנגען צו פּראַקטיצירען מעדיצין, די וויסענשאַפט וועלכע ער האָט שוין פריהער געהאַט שטודירט, און ער האָט זיך געפונען געצוואונגען צו געבען לעקציעס איבער פילאָזאָפיע צו א צאָהל תלמידים. פון אָנפאנג איז זיין פּראַקסיס געוועזן א קליינע, אבער באלד האָט ער זיך ערוואָרבען א זעהר גרויסען נאָמען אלס דאָקטאָר, ווי איינער פון די גרעסטע אין זיין צייט. אין פערלויף פון איניגע

יאהר איז ער געווארען דער לייב-ארצט פון סאלאדין'ס וויזיר אלפאדיל; דורך דעם איז ער שפעטער אויך געווארען דער דאקטאר פון קעניגליכען הויף. לויט ווי אן אראבישער היסטאריקער דערצעהלט האט דער רמב"ם געקראגען אן איינלאדונג פון דעם ענגלישען קעניג ריטשארד דעם ערשטען צו ווערען זיין הויף־דאקטאר, אבער ער האט זיך ענטזאגט.

זיין נאמען און רעפוטאציע איז אלץ געוואקסען. ער איז געווארען בעריהמט ניט בלויז אלס דאקטאר, געלעהרטער און פילאזאף, נאר אויך אלס א גרויסער אויטאריטעט אין תלמוד און אין „הלכה". שוין אין יאהר 1175 פלעגען די רבנים פון נאהענט און פון ווייט זיך ווענדען צו איהם מיט אלערליי רעליגיעזע פראגען. און ניט בלויז איבער רעליגיעזע פראגען, נאר וואו עס פלעגט זיך ערגעץ מאכען א צרה אדער אן אונגליק, פלעגט מען זיך קעהרען צו רמב"ם.

נאך האבען ניט אין גאנצען אויפגעהערט די גזרות געגען די אידען אין שפאניען און אין צפון־אפריקא, ווי עס האבען זיך אנגעפאנגען שרעקליכע גזרות געגען די אידען פון תימן (יעמען). דער מאהאמעדאנישער הערשער פון תימן האט זיך א פנים פערקוקט אויף די אלמאהאדען און ער האט אויך גענומען דורכפיהרען די זעלבע גזרה פון שמד אויף די אידען, וואס געפינען זיך אין זיין מלוכה.

צעהנדליגע טויזענדער אידען פון תימן האבען זיך געפונען אין א שוידערליכע לאגע, ניט וויסענדיג וואס צו טהאן און ווי צו האנדלען. עס האט זיך נאך געפונען צווישען די דארטיגע אידען א משומד, וועלכער, אום צו געפעלען די מאהאמעדאנישע מאכטהאבער, האט געהאלטען אין איין פרעדיגען און בעווייזען מיט ראיות פון פסוקים אין דער תורה, אז מאהאמעד איז ווירקליך געווען א נביא געשיקט פון גאט. פיעלע אידען, איבערהויפט פון פראסטערען עולם, האבען אנגעפאנגען צו גלויבען אין די דאזיגע דרשות און האבען אנגענומען דעם מאהאמעדאנישען גלויבען. די יעניגע, וואס האבען זיך ניט געלאזען אזוי לייכט פערפיהרען פון

דעם משומד'ס דרשות, האָבען אָנגעפאנגען צו ווערען אונ־גערולדיג און אונרוהיג. זיי האָבען אין די דאָזיגע אלע צרות און אונגליקען געזעהן די „חבלי־משיח“, די ליידען פון משיח־צייט. זיי זיינען געווען זיכער, אז אָט באלד מוז זיך משיח בעווייזען.

ווי אין די אלע שווערסטע צייטען פון דער אידישער געשיכטע האָט זיך דער געדאנק וועגען א באלדיגע ערלעזונג און וועגען דעם אָנקומען פון אַן ערלעזער זיך אויך דאַן גענומען פערשפרייטען ביים אידישען עולם. דאָס אידישע פאָלק אין תימן איז געווען זיכער, אז לאנג קען אזוי ניט אָנהאלטען, אז גאָט מוז און וועט זיך סוף כל סוף דער־בארעמען אויף זיין פאָלק, און וועט שיקען דעם ערלעזער, וועלכער וועט בעפרייען די אידען פון זייערע פייניגער. די שטימונג איז געווען א געדריקטע, אָבער די לופט איז געווען אזוי ווי אָנגעפילט מיט האָפנונג, מיט יענער האָפנונג וואָס קומט ווען די לאגע איז אם ערגסטען. אלע האָבען געהאָפט און געוואַרט.

דער באָדען איז געווען אזוי ווי צוגעגרייט פאר דעם ארויסטריט פון א משיח,—און עס האָט ניט לאנג גענומען און דער משיח האָט זיך בעוויעזען. דער נאָמען פון דעם דאָזיגען משיח איז ניט בעקאנט, אבער ווי עס ווייזט אויס איז עס געווען ד ו ד א ל ־ ר א י, פון וועמעס לעבען און טהעטיגקייט לאָרד ב י ק אָ נ ס פ י ע ל ד האָט אָנגעשריבען א ראָמאַן. לויט ווי עס ווערט דערצעהלט אין „שבט ישורון“ זאָל ד ו ד א ל ־ ר א י זיך האָבען געטראָפען מיט דעם רמב"ם.

ד ו ד א ל ־ ר א י איז געווען א יונגער, שעהנער, פעהיגער מאַן, א בעדייטענדער תלמודיסט און געלעהרטער דערצו. ווי אזוי ער איז געקומען צו זיינע משיח־געדאנקען, זיך צו בעטראַכטען אלס דעם משיח, איז ניט קלאָר. ער איז געווען א גרויסער אידישער פאַטריאָט, מיט א ווארעמע אידישע האַרץ, און די צרות און די ליידען פון זיין פאָלק האָבען איהם ניט געלאָזען רוהען. די פאָליטישע לאגע פון דעם „באגדאדער

כאליפאט״ איז דאמלס ניט געווען קיין גלענצענדע. מאנכע קליינע שטאמען און פערלקערשאפטען האבען זיך אבגעריסען פון דעם סולטאן און ערקלערט זייער אונאבהענגיגקייט. דוד אל־ראי האט געגלויבט, אז איצטער איז די בעסטע צייט צו רעוואלטירען געגען סולטאן און פיהרען די אידען אין ארץ־ישראל. אל־ראי איז ניט געווען פון די פאנטאסטישע משיחים, וואס האבען געזוכט גאט׳ס קעניגרייך. ער איז ניט געווען קיין מיסטיקער און בעל־חלומות. ער האט געוואלט א ערדישע קעניגרייך, ער האט געוואלט א אידישע מלוכה אין ארץ ישראל. אין דער הינזיכט קען ער גיכער פערגליכען ווערען צו ב ר ־ כ ו כ ב א, ווי צו די אנדערע אידישע משיחים, וואס זיינען געווען פאר איהם און נאך איהם. א ל ־ ר א י האט געזוכט צו ארגאניזירען א אידישע ארמעע און האט געהאט בדעה צו בעפאלען דעם סולטאן.

דא איז ניט דער פלאץ מאריך צו זיין וועגען דעם. דער עיקר איז, אז אזא משיח־בעוועגונג איז דאמאלס פארגעקומען. די אידען פון יענע געגענדען האבען ניט געוואוסט וואס צו טראכטען וועגען דעם. א טהייל איז צוגעשטאנען צו אל־ראי, און אן אנדער טייל האט געווארט אויף נסים. זיי האבען זיך דאן געווענדעט צום רמב״ם, אז ער זאל זיי געבען זיין מיינונג.

דער רמב״ם האט זיי געענטפערט אין א לאנגען בריעף, וואס איז בעקאנט אונטער דעם נאמען „אגרת תימן״. אין דעם דאזיגען בריעף טרייסט דער רמב״ם די תימנ׳ער אידען און ראטה זיי, אז זיי זאלען ניט פערליערען דעם מוטה. דאס אידישע פאלק איז דאס אויסערוועהלטע פאלק פון גאט, און גאט קען ניט האבען קיין חרטה; ער האט ניט פער־ווארפען און פער׳מיאוס׳ט זיין פאלק. זאלען זיי זיך ניט איינ־הערען צו די רייד פון דעם משומד מיט זיינע ראיות פון דער תורה, אז מאהאמעד איז א נביא פון גאט. די דאזיגע אלע ראיות זיינען גאר ניט ווערטה. ער אליין ווייס, אז „די דאזיגע ראיות זיינען ווי שפינוועבס, ער וויל זיך נאר אויספיינען פאר די „מאהאמעדאנער און זיך ארויסצייגען פאר

אַ גלויבינגען". ווענגען דעם משיח זאָגט ער: „עס איז גאָר קיין ספק ניט, אַז ער איז משוגע. דעם קראַנקען קען מען אָבער ניט בעשולדיגען אין דעם וואָס ער איז קראַנק, די וואָס גלויבען אין איהם זיינען אויך ניט שולדיג. עס זיינען די צרות וואָס האָבען זיי געטריבען דערצו... מיין עצה איז, אַז מען זאָל איהם ארעסטירען און האַלטען ביז וואַנען אַלע, אויך די אומות העולם, וועלען זיך איבערצייגען, אַז ער איז ניט מעהר ווי אַ משוגענער, און איהר וועט אויף אַזאַ אופן רעטען אי איהם אי זיך, וואָרים מיר האָבען שוין גענוג געליטען פון די פאַלשע משיחים".

דעם רמב"ם'ס בריעף האָט געהאַט אַ געוואַלדיגע ווירקונג אויף די אידען פון תימן. עס האָט זיי אריינגעגעבען נייעם גלויבען און נייעם מוטה אריבערצוטראָגען זייערע צרות. זיי האָבען אָנגעפאַנגען צו בעטראַכטען דעם רמב"ם אַלס אַ מין הייליגען, און לאַנג נאָך זיין טויט פלעגען זיי נאָך אַלץ דערמאָנען זיין נאָמען אין זייערע תפילות.

XIV.

דעם רמב"ם'ס קוק אויף מעדיצין. — זיינע מעדיצינישע ספרים. — לעגענדען וועגען איהם אלס דאקטאר.

צו די אויסערגעוועהנליכע גייסטיגע פעהיגקייטען מיט וועלכע דער רמב"ם איז געווען בעשאנקען, האט ער אויך בעזעסען א געוואלדיגע ארבייטס־פייהיגקייט. אין דעם פרט איז ער ניט געווען קיין אויסנאהמע פון דיא אללע ווירקליך גרויסע גאונים ביי אלע פעלקער אין אלע צייטען. דעם רמב"ם'ס ארבייטס־פעהיגקייט איז כמעט געווען איבער מענשליכע כוחות. דער רמב"ם איז שטענדיג געווען בע־שעפטיגט, שטענדיג געארבייט, שטענדיג געלעהרענט און געשטודירט. ער האט אנגעשריבען פיעלע וויכטיגע ווערק איבער אללערליי און פערשיעדענע געגענשטענדע. ער האט געשריעבען איבער אסטראנאמיע, איבער מעדיצין, איבער'ן תלמוד און איבער פילאזאפיע. צווישען דיא דאזיגע נעפינען זיך אזעלכע ספרים, וויא צום ביישפיעל זיין „משנה תורה" און „מורה נבוכים", וואס יעדער איינער פון זיי איז גענוג פאר א גאנצען לעבענס־ארבייט. דערצו איז דער רמב"ם ניט געווען קיין טרוקענער בוך־מענש; ער האט זיך אויך אב־געגעבען מיט כלל־זאכען. ער איז געווען רב אין קאירא, פאר וועלכע ארבייט ער האט ניט גענומען קיין געצאהלט, און דער אנערקענטער פיהרער און הויפט פון דעם גאנצען עגיפטישען יודענטהום. אבער ניט בלויז דיא עגיפטישע אידען אליין האבען זיך געקעהרט צו איהם מיט זייערע

שאלות און בקשות אין צייט פון נויטה, נאָר אויך דיא אידען פון אנדערע לענדער האבען זיך געווענדעט צו איהם. און דער רמב"ם האָט פאַר אַלע און פאר יעדען געפונען צייט.

זיין מעדיצינישע פּראקטיק איז געוואָרען אונגעהויער גרויס. דער רמב"ם האָט זיך בעצויגען זעהר ערנסט צו דער מעדיצינישער פּראָפעסיע. ער האָט ניט געהאַלטען פון פער־שרייבען רעצעפּטען סתם אין דער וועלט אריין אבי אבצו־פּטר'ען דעם פּאציענט און ארויסקריגען פון איהם דעם געצאהלט. דאס געלד איז ביי איהם געווען פון צווייטער וויכטינקייט. ער איז אויך ניט געווען קיין גרויסער מאמין אין דער ווירקונג פון דיא רפואות. רפואות פלעגט ער פערשריי־בען נאָר דאן, ווען די געוואוינליכע היגיענישע און דיעטישע מיטלען זיינען געווען וועניג צו העלפען דעם חולה. צו זיין ליעבלינגס־תלמיד, ר' יוסף עקנין, שרייבט ער: „דוא ווייסט, וויא שווער דיא דאָזיגע פּראָפעסיע איז פאַר איינעם, וואָס איז געוויסענהאפט און קאָרעקט. וואָס ניט נאָר אזא עצה, וועלכע ער קען בעגרינדען מיט ארגומענטען אדער דורך אנערקענטע אויטאָריטעטען".

אין א בריעף צו ר' שמואל אבן־תבון, דער איבערזעטצער פון „מורה נבוכים", שרייבט ער: „איך בין אזוי פערנומען, אז איך האָב פּשוט קיין צייט ניט צו עססען. פון מיין הויז צום סולטאַנ'ס איז בערך צוויי תחום־שבת'ען. אַלע אין דער פריה, גלייך וויא איך שטעה אויף, מוז איך בעזוכען דעם קעניגליכען הויף. טרעפט זיך, אז איינע פון זיינע פרויען אדער בעדיענער איז קראַנק, קען איך שוין דעם גאַנצען טאָג ניט פערלאָזען דעם פּאַלאַסט. און אפילו דאן, ווען זיי זיינען שוין אַלע געזונד, קען איך ניט קומען צוריק אהיים פאר־מיטאג. קומענדיג אהיים און זייענדיג אויסגע־מאַטערט און הונגעריג, געפין איך דיא עמפּפאַנג־צימערען געפּאקט מיט אַלערליי חולאים. צווישען זיי געפינען זיך מאַ־האָמעדאַנער, קריסטען, אידען, בעאַמטע און איינפאכע ביר־גער, רייכע און ארעמע, וועלכע וואַרטען אויף מיר. איך קריך

אראָפּ פון פערד, וואש זיך ארום, בייס עטוואָס צו און געה ארויס צו זיי. דער אויסהערען יעדען איינעם און דער פער־שרייבען דיא רעצעפּטען נעהמט ביי מיר אוועק זעהר פיעל צייט ; גאנץ אָפט בין איך דערמיט פערנומען ביז צוויי אוהר אין דער נאַכט. עס טרעפט ניט זעלטען, אז איך ווער פון דעם אזוי אויסגעמאַטערט, אז איך האָב מעהר קיין כוח ניט צו זיטצען אָדער שטעהן. איך לייג זיך דאן אויף מיין בעט און הער אויס די חולאים, געבענדיג זיי מיינע עצות. דער איינציגער טאָג אין וועלכען איך בין פריי איז שבת".

ביין עולם האָבען זיך פערשפּרייט אלערליי וואונדער־מעשיות וועגען דעם רמב"ם'ס גרויסקייט אלס דאָקטאָר, איין לעגענדע דערצעהלט, אז צום רמב"ם איז אריינגעקומען א מאַן, וועלכער האָט זיך פערשטעלט פאַר א קראַנקען. ער האָט געוואָלט אויספּרובירען דעם רמב'ם און צו זעהן, צי ער איז ווירקליך אזא גרויסער דאָקטאָר, וויא מען דערצעהלט זיך וועגען איהם. דער רמב"ם האָט באלד דערקענט, אז דער מאַן איז פריש און געזונד און אז ער איז בלויז געקומען פון איהם חוזק צו מאַכען. דאָס האָט דעם רמב"ם שטארק פער־דראָסען. ער האָט זיך געמאַכט ניט וויסענדיג, האָט דעם מאַן גאנץ ערנסט אונטערזוכט און האָט איהם דאַן ערקלעהרט, אז ער ליידט פון זעהר א שווערער קראַנקהייט, וועלכע איז אונ־היילבאר. ער האָט דערביי געזאָגט, אז ער וועט מוזען שטאַר־בען אין פערלויף פון א קורצער צייט. פון אָנפאנג האָט עס דער פערשטעלטער חולה אָנגענומען פאַר א שפּאַס. ביסלעכ־ווייז האָט דעם רמב"ם'ס פּראגנאזע גענומען אויף איהם ווירקען. ער האָט אָנגעפאנגען צו גלויבען, אז ער האָט באמת אן אונהיילבארע קראַנקהייט ; דער רמב"ם וועט דאָך ניט אויסטראַכטען אזא זאַך, האָט ער זיך געטראַכט. מסתמא האָט ער טאַקע ווירקליך עטוואָס געפונען. דאָס האָט אויף איהם אָנגעפאנגען אזוי צו ווירקען, אז ער איז געוואָרען שטאַרק מרה־שחורה'דיג און איז באלד אויף אן אמת'ן קראַנק געוואָ־רען. אין א קורצער צייט שפּעטער איז ער געשטאָרבען.

פאַר וואָס דער רמב"ם איז געווען אזוי גרויזאם און האָט

צוליעב א קליינע פערזענליכע בעליידיגונג פראקטיש פער־אורטהיילט א מענשען צום טוידט דארף מען זיך נים וואונ־דערען צוליעב דעם אלטען כלל, אז אויף א מעשה פרעגט מען קיין קשיות נים.

סאי־ווי־סאי, ניט נעהמענדיג אין אנבעטראכט די דאָ־זינע אלע לעגענדען, איז איין זאך זיכער, אז דער רמב"ם איז געווען איינער פון דיא בעדייטענדסטע דאָקטוירים אין מי־טעל־אלטער, לויט דעם צושטאנד פון דער מעדיצינישער ווי־סענשאפט אין יענע צייטען. ער האָט נאטירליך ניט געהאט קיין אָהנונג פון דיא נייע און נייעסטע מעדיצינישע טהעאָריען און ערפינדונגען ; ער, ווי אלע דאָקטוירים פון יענער צייט, האָט נאָך אפילו ניט געוואוסט פון דעם צירקולירען פון דעם בלוט. ער איז אָבער אין איין פונקט געשטאנען העכער פאר דיא מייסטע דאָקטוירים פון זיין צייט, הן אידישע און הן קריסטליכע און מאהאָמעדאנישע, — ער האָט ניט געגלויבט אין די אלע פוסטע זאבאָוואניעס, אין די אלערליי סגולות, קמיעות, לחשים און השבעות, אין דיא אלערליי וויל־דע געמישעכצען פון פערשיעדענע קרייטיכער און אנדערע משונה'דיגע מאַטעריאלען, וועלכע זיינען דאמאָלסט געווען א וויכטיגער טהייל פון דער מעדיצינישער פראקטיק. דער וואָס איז בעקאנט מיט דער געשיכטע פון מעדיצין ווייס אז נאָך ביז פערהעלטניסמעסיג ניט לאנג צוריק, לאמיר זאגען מיט א הונדערט יאָהר צוריק, פלעגט איין רעצעפט צוזאמענגע־שטעלט ווערען פון דרייסיג און פיערציג, מאנכעס מאָל פון מעהר, פערשיעדענע „רפואות", צווישען וועלכע עס האָבען זיך אָפט געפונען דיא סאמע שמוציגסטע מאטעריאלען.

דער רמב"ם איז געווען א תלמיד מובהק פון די „פאַ־טערם פון מעדיצין" — ה י פ א ק ר א ט ו ס און ג א ל־ל ע ן. א טהייל פון זייערע ווערק האָט ער בעארבייט, פער־קירצט און אין מאנכע הינזיכטען פערבעסערט. זייענדיג זייע־רער א תלמיד האלט ער זיך שטריינג אן דער נאטירליכער מעטהאָדע, און לאכט זיך אוים פון דיא אלערליי מעדיצינישע אָבערגלויבענס. ביי יעדער געלעגענהייט זוכט ער צו בע־

קעמפפען די אלערליי סגולות און אבשפרעכונגען, אפילו ווען זיי געפינען זיך אין תלמוד. זאָגאר אין זיינע ספרים, וואו ער בעשעפטינט זיך מיט ריין תלמודישע ענינים, מיט דער הלכה, ווי אין זיין ספר „משנה תורה“ אָדער אין זיין פירוש אויף דער משנה, גיט ער גאנץ אָפט מעדיצינישע כללים און עצות.

די אויפגאבע פון דער מעדיצין איז, נאָך זיין מיינונג, צו לערנען דעם מענשען דיא אורזאכען פון דיא קראנקהייטען, וויא אזוי ער זאָל זיך אויפפיהרען היגיעניש און דיעטיש, ווי און וואָס ער זאָל עסען, כדי ער זאָל זיין געזונד און פעהיג צו טהאָן זיין ארבייט, און דערביי אויך פערלייגגערען זיין לע־בען. ער מיינט, אז אום צו האָבען א געזונדע נשמה, א קלאָה־רען שכל, איז אויך נויטהיג א געזונדער גוף. „צווישען טוי־זענד מענשען געפינט זיך בלויז איינער, וואָס שטארבט א נאטירליכען טוידט; די איבעריגע שטארבען פאר זייער צייט צוליעב זייער אונוויסענהייט און ניט־געהעריגער אויפ־פיהרונג“.

דער עיקר איז זיך צו פערהיטען פון קראנקהייטען. ווייל צו פערהיטען א קראנקהייט איז לייכטער וויא איהר צו היי־לען. עס איז דארום דיא אויפגאבע פון יעדען מענשען אויס־צומיידען שעדליכע זאכען. א מענש זאָל עסען און טרינקען נאָר דאמאָלסט, ווען ער פיהלט הונגער אָדער דורשט, אָבער אויך דאן דארף ער זיך ניט איבערפילען מיט שפייזען און גע־טראנקען; ער דארף בלייבען א פיערטעל ניט דערעסען. דער גרויסער כלל איז, אז א מענש דארף זיך אין אלץ פיהרען געמעסיגט.

ניט אלע פון זיינע היגיענישע און דיעטישע כללים קע־נען אויסהאלטען א וויסענשאפטליכע קריטיק לויט דעם איצ־טיגען צושטאנד פון דער מעדיצינישער וויסענשאפט, אָבער מען דארף ניט פארגעסען דיא צייט, ווען זיי זיינען געשריע־בען געוואָרען. אָט זיינען איינינע ביישפיעלע: זומער, זאָגט ער, דארף מען עסען קאלטע שפייזען און ווענינ גריג־

סען ; אום ווינטער דארף מען עסען ווארעמע שפּייזען און מעהר גרינסען. ווינען איז שעדליך אין דער יוגענד; אויף דער עלטער קענען זיי בעסער פערטראָגען ווערען. ביין עסען זאָל מען ניט טרינקען קיין וואסער, אָבער מען מעג טרינקען עטוואָס ווייז געמישט מיט וואסער. זויערע פרוכט דארף מען ניט עסען; אונצייטיגע פרוכט זיינען פאר די געדערים וויא א שארפער מעסער. א מענש דארף שלאָפען אכט שטונדען אין טאָג, אָבער עס איז ניט געזונד צו שלאָפען ביי־טאָג. איין מאָל אין זיעבען טעג דארף א מענש געהן אין מרחץ.

דער רמב״ם האלט ווי דער תלמוד, אז א מענש טאָר ניט וואוינען אין א שטאָדט, וואו עס געפינט זיך קיין דאָקטאָר ניט. דער דאָקטאָר דארף אָבער זיין א געלעהרטער מענש, ווייסען זיין פּראָפעסיע, און זיין פארטיג צו געהן, ווען מען נויטהיגט זיך אין זיין הילף. „דער וואָס ענטזאגט זיך צו גע־בען זיין הילף, ווען מען נויטהיגט זיך אין איהר, אָדער דער וואָס פּראקטיצירט מעדיצין ניט שטודירענדיג גענוג דיא קראנקהייט פון זיין חולה, איז געגליכען צו א מערדער״.

אין קליינע קראנקהייטען, זאָגט ער, היילט די נאַטור אליין דעם קערפּער אָהן רפואות, אויב דער פּאציענט היט זיך אָב וויא געהעריג איז. אין ערנסטערע קראנקהייטען דארף מען רופען א דאָקטאָר, ווען עס דארף זיין צו־העלפען דיא נאַטור אין איהר ארבייט. „דיא מייסטע דאָק־טוירים האָבען א טעות אין זייער היילען. ווענדיג העלפען דיא נאַטור, שוואכען זיי אָפּ דעם קערפּער מיט זייערע רפואות״.

דער רמב״ם האָט געשריעבען א היבשע ביסעל קלענערע און גרעסערע ספרים איבער מעדיצין, וועלכע זיינען כמעט אַלע איבערגעזעצט געוואָרען אין העברעאיש, כאָטש דיא מעהרסטע פון זיי זיינען געבליעבען אין מאנוסקריפּטען און ניט געדרוקט געוואָרען. פון די וויכטיגסטע זיינען פאָלגענדע:

1) „פּרקי משה״, מעדיצינישע אפאריזמען געזאמעלט פון גאלען׳ס ווערק מיט אייגענע בעמערקונגען. גע־

דרוקט אין ווילנא אין 1888. א לאטייניישע איבערזעצונג איז נעדרוקט געוואָרען אין 1489.

2) דיא מעדיצינישע אפאריזמען פון היפאקראטוס מיט ערקלעהרונגען פון רמב"ם. „דאָס איז א בעזונדער ווערק און האָט ניט קיין שייכות מיט די „פרקי משה" (שטיינ־שניידער).

3) א פערקירצונג פון ג א ל ע ן'ס זעכצעהן ביי־כער, און פון נאָך פינף ווערק פון אנדערע שרייבער.

4) וועגען גיפטען און געגען־גיפטען, איבערזעצט אין העברעאיש פון משה א ב ן־ת ב ו ן. איבערזעצונגען אין דייטשען און אין פראנצויזישען זיינען געדרוקט געוואָרען אין דעם לעצטען העלפט פון לעצטען יאָהרהונדערט.

5) „הנהגת הבריאות, וועגען היגיענע, איבערזעצט פון משה א ב ן־ת ב ו ן, געדרוקט אין „כרם חמד".

6) אן אבהאנדלונג וועגען געשלעכטליכען פערקעהר (מאמר המשגל). געפינט זיך אין מאַנוסקריפּט.

7) אן אבהאנדלונגט וועגען אסטמא, איבערזעצט אין העברעאיש. געפינט זיך אין מאַנוסקריפּט.

8) אן אָבהאנדלונג איבער מארידען („מאמר ברפואת הטחורים"). געפינט זיך איז מאַנוסקריפּט.

9) אן אָבהאנדלונג וויא צו היילען די, וואָס ווערען גע־ביסען פון שלאַנגען.

10) אן אָבהאנדלונג וועגען די אורזאכען פון קראנק־הייטען.

11) אן אבהאנדלונג וועגען די רפואות און זייער וויר־קונג, א מין „מאַטעריע מעדיקא".

עס געפינען זיך פון איהם אָבהאנדלונגען וועגען נאָז און האלז־קראנקהייטען ווי אויך וועגען רהומאַטיזם.

וועגען זיינע גרויסע ידיעות פון גיפטען און געגען־גיפ־טען האט זיך אויסגעארבייט דיא פאָלגענדע לעגענדע: ווען דער רמב"ם איז געוואָרען דער הויפּט דאָקטאָר אין דעם סול־טאַן ס א ל א ד י נ'ס הויז, זיינען דיא אנדערע דאָק־טוירים, אסטראלאגען און מאגיקער געוואָרען בייז. ווי האָט

נאַטירליך פערדראָסען, וואָס דער רמב"ם האָט זיי בערויבט פון זייער גאַנצען כבוד און גדולה, און זיי האָבען גענומען זו־כען מיטלען ווי אַזוי פּטור צו ווערען פון דעם געלעהרטען אי־דען. זיי זיינען געפאַלען אויף אַ פּלאַן. זיי זיינען געקומען צום סולטאַן מיט אַ פאָרשלאַג, אַז אום ער זאָל זיך איבערצייגען, ווער עס איז ווירקליך דער גרעסטער דאָקטאָר, זאָל ער הייסען יעדען פון זיי איינגנעהמען אַ גיפט. דעם וואָס וועט געלינגען זיך גופא אויסצוהיילען, יענער וועט בלייבען דער גרעסטער דאָקטאָר. דער סולטאַן איז איינגעגאַנגען אויף'ן פּלאַן און דעם רמב"ם'ס שונאים האָבען שוין אַלץ אַזוי איינגעאָר־דענט, אַז ער זאָל דער ערשטער דאַרפען נעהמען די גיפט. אין דער בעשטימטער צייט איז דער רמב"ם געקומען און האָט גאַנץ רוהיג אויסגעטרונקען די גיפט, ווייל ער האָט זיך פריי־הער בעוואָרענט און איינגענומען דעם געגען גיפט. דער רמב"ם איז נאַטירליך געבליעבען לעבען און די איבעריגע זיי־נען אַלע אויסגעשטאָרבען...

וויא גרויס דעם רמב"ם'ס אויפטהועכצען זאָלען ניט גע־ווען זיין אַלס דאָקטאָר, קענען זיי אָבער בשום אופן ניט פערגליכען ווערען מיט זיינע געוואַלדיגע פערדיענסען אַלס תלמודיסט און פילאָזאָף. זיין גרויסקייט אַלס דאָקטאָר איז בלויז געווען פאַר זיין צייט און האָט אַ גאַנץ קליינע היסטאָ־רישע בעדייטונג. אַלס תלמודיסט און פילאָזאָף איז ער אָבער געווען אַן עפּאָכע־מאַכער, וועמעס ווירקונג און איינפלוס עס האָט זיך געצויגען אויף פיעלע יאָהר־הונדערטע.

XV.

דעם רמב"ם'ס תלמודישע ספרים. — וואס ער האט בעצוועקט מיט זיין פירוש אויף דער משנה. — זיין „משנה" תורה, איהרע מעלות און חסרונות. — ווארום דיא „משנה" תורה האט ארויסגערופען אונצופריעדענהייט אין געוויסע קרייזען

דער ר מ ב"ם איז אהן צוויפעל איינער פון דיא גרעסטע תלמודיסטען, וואס דאס שפאנישע יודענטהום האט ארויסגעגעבען פון זיך.

דורך זיין פאטער איז דער רמב"ם בעקאנט געווארען מיט דיא ווערקע און מעטהאדען פון ר' יוסף אבן־מיגאש און דעם „אלפס" וועמען דער רמב"ם רופט „מיינע רביים". זיי, די דאזיגע צוויי גרויסע תלמודיסטען, האבען ווייניג געהאלטען פון פלפולים און חריפות. זיי האבען פריהער פאר אלץ געזוכט אין דעם תלמוד דיא הלכה, דעם דין, וואס איז נוי־טהיג געוועזען פאר דעם פראקטישען לעבען, ניט קימערענדיג זיך וועגען דיא אלע האאר־שפאלטענדע פלפולים. די דאזיגע מעטהאדע האט נאטירליך שטארק אפעלירט צום רמב"ם, צו זיין וויסענשאפטליך דיסציפלינירטען און לאגישען שכל, און ער האט איהר אנגעווענדעט אין זיינע תלמודישע שריפטען.

דער רמב"ם האט געשריעבען זעהר פיעל וועגען תלמודישע ענינים. ווען ער איז נאך געווען א גאנץ יונגער מאן האט ער שוין אנגעשריעבען קאמענטארען (פירושים) אויף די דריי סדרים „מועד", „נשים", „נזיקין" און אויף דיא

מסכת „חולין“. דער רמב"ם דערמאָנט זיי אין זיין פירוש אויף דער משנה, אָבער זיי זיינען פערלאָרען געגאנגען און מיר ווייסען וועגען זיי גאָר ניט. דיא וויכטיגסטע פון זיינע תלמודישע שריפטען, וואָס זיינען פון איהם געבליבען, זיינען זיין פירוש אויף דער משנה און זיין „משנה תורה“ אָדער „יד החזקה“.

זיין פירוש אויף דער משנה האָט ער דערענדיגט אין דעם עלטער פון דריי און דרייסיג יאָהר. געשריבען האָט ער איהם אויף אראביש. די שפּראַך וועלכע דאָס פּאָלק האָט געברויכט. ער איז לכתחילה געשריעבען געוואָרען מיט דער כונה, אז אפילו דער פּראסטער עולם זאָל איהם קענען לייענען און פערשטעהען און זאָל פון דאָרטען קענען ארויס־קריגען דיא פּראקטישע הלכה, ניט דארפענדיג זיך אָפּגעבען מיט דעם שטודיום פון דער גמרא. שפּעטער האָט ער אויף דעם חרטה געהאַט, ווייל אראביש איז נאָך אלעם בלויז געווען דיא שפּראַך פון א טהייל פון דעם אידישען פּאָלק. העברעאיש איז געווען דיא איינציגע שפּראַך, וואָס האָט פער־בונדען דיא פערשיעדענע טהיילען פון דעם אידישען פּאָלק, אין זייערע פערשיעדענע גלות־לענדער. דער רמב"ם איז דא־רום געווען שטאַרק צופריעדען, ווען עס האָבען זיך געפונען מענשען, וואָס האָבען איהם איבערזעצט אין העברעאיש.

מיט זיין פירוש אויף דער משנה האָט ער זיך, לויט וויא ער ערקלעהרט אליין אין זיין הקדמה, געשטעלט דיא פאָל־גענדע אויפגאבען: 1) אז מען זאָל קענען פערשטעהן דיא משנה אָהן דיא ערקלעהרונגען און פּלפּולים פון דער גמרא; 2) אז מען זאָל קענען פון דער משנה אליין ווייסען דיא הלכה; 3) אז דער פירוש זאָל דיענען ווי אן איינלייטונג פאר דעם אנפאנגער, וועלכער וועט דורך דעם בעסער פערשטעהן דיא גמרא; 4) „אז דער יעניגער, וואָס האָט שוין געשטודירט און ווייס דעם תלמוד, זאָל האָבען דעם תמצית דערפון פאר זיינע אויגען און בעסער געדיינקען“.

אין זיין הקדמה שרייבט ער צווישען דיא איבעריגע: „פרעגט דעם גרעסטען גאון, אז ער זאָל זאָגען דעם דין פון

JEWISH PUBLIC LIBRARY TORONTO

דער משנה וועט ער ניט קענען סיידען ער ווייס אויסוויינינ דיא גאנצע גמרא וועגען דעם. און אזוי ווי א מענש קען ניט וויסען דעם גאנצען תלמוד אויסווענינ, איז ער געצוואונגען צו נעהמען נאכזוכען, וואס דיא גמרא האט וועגען דעם צו זאגען. בפרט, אז עס טרעפט, אז איין איינציגע הלכה פון דער משנה ווערט ערקלעהרט אין פיער אדער פינף בלעטער. דאר־מען זיינען דיא ענינים געמישט איינע מיט דיא אנדערע פול מיט דיסקוססיאנען, מיט קושיות און תירוצים אזוי אז נאר אזעלכע, וואס זיינען ספעציאליסטען אין תלמוד קענען פון דארטען ארויסקריגען דיא הלכה".

שוין אין זיין פירוש אויף דער משנה, וועלכער איז איי־נער פון זיינע יוגענד־ווערק, זעהט מען ארוים אין גאנצען דעם צוקונפטיגען רמב"ם, דעם שטאלצען און זעלבסטבע־וואוסטען גאון, וועלכער איז ביי זיך אזא תקיף און אזוי זי־כער אין פעסט אין זיינע איבערצייגונגען און מיינונגען. שוין דאמאלסט ערלויבט ער זיך צו זאגען : „און מאנכע פון די גרעסטע גאונים האבען דעם ענין ניט פערשטאנען"; שוין דאמאלסט ערלויבט ער זיך צו ריידען וועגען זאכען, וועלכע אנדערע עלטערע פאר איהם האבען בעסער געזוכט אויסצו־מיידען; שוין דארטען געפינט מען געדאנקען, וועלכער ער האט שפעטער ברייטער און טיעפער, גרינדליכער און סיסטע־מאטישער, ארויסגעזאגט אין „משנה תורה" און אין „מורה נבוכים". און ניט בלויז ערלויבט ער זיך צו געבען אן אנדער פירוש אויף דער משנה וויא די גאונים פאר איהם, נאר זא־גאר געגען דער ערקלעהרונג פון דער גמרא גופא. דער בע־קאנטער געלעהרטער ו ו י י ס אין זיין „תולדות הרמב"ם" ברייננט איינינע אזעלכע ביישפיעלע.

פיעל וויכטיגער און פון פיעל גרעסערער בעדייטונג ווי זיין פירוש אויף דער משנה איז זיין גרויסע ווערק, די גרעס־טע וואס ער האט אנגעשריעבען, די „משנה תורה". די דאזיגע ווערק האט דער רמב"ם געשריעבען, ווען ער איז שוין געוועזן אריבער דיא מיטעלע יאהרען, פאלשטענדיג רייף און ענטווי־

קעלט, בעריהמט אלס גרויסער תלמידיכם, געלעהרטער און פילאָזאָף.

ז. צעהן יאָהר האָט ער געארבייט אויף דער דאָזיגער ווערק. צעהן יאָהר איז א היבשע צייט, אָבער דער וואָס איז בעקאַנט מיט דער ווערק וואונדערט זיך גיכער, וויא אזוי ער האָט איהר געקענט אָנשרייבען אין אזא ק ו ר צ ע ר צייט, בפרט ווען ער איז דערצו געווען שטארק בעשעפטיגט אלס דאָקטאָר און כלל־טהוער.

אין דער דאָזיגער ווערק קען מען ארויסזעהן די געוואל־דיגע סיסטעמאַטיזירענדע קראַפט פון רמב"ם'ס שכל. דיא דאָזיגע ווערק זיינע איז אָהן ספק איינע פון דיא וואונדער־בארסטע געביידען פון דער גאנצער תלמודישער ליטעראטור. זיא איז וואונדערבאר לויט איהר געבוי, לויט איהר סדר און פּלאַן, לויט איהר אינהאלט און שפּראך. זיא איז וואונדער־באר אין איהר פאָלשטענדיגקייט, אין איהר אויסגעהאלטענ־קייט, אין איהר איינהייטליכקייט און גאנצקייט. מען זעהט אין איהר דיא ארבייט פון א מייסטער־ארכיטעקט, וועלכער האָט אליץ פון פריהער אויסגערעכענט, אליץ פון פאראויס אויסגעפּלאַנעוועט, וועלכער האָט געהאַט פאר זיינע גייסטי־גע אויגען דעם גאנצען בילד פון דער געביידע נאָך איידער ער האָט איהר אָנגעפאנגען בויען. אפילו זיינע ביטערסטע געגנער, וויא דער „דריטער ראב"ד", האָבען צוגעגעבען, אז ער האָט אויפגעטהאָן א גרויסע ארבייט.

אלס מאטעריאל צו זיין „משנה תורה" האָט זיך דער רמב"ם בענוצט מיט דער גאנצער גרויסער תלמודישער ליטע־ראטור: דיא ביידע תלמודים (דער „בבלי" און „ירושלמי"), דעם „ספרא", „ספרי", „מכלתא", ווי אויך מיט די שריפטען פון דיא גאונים און מיט דיא ווערק פון „אלפס" און ר' יוסף אבן־מיגאש. דעם דאָזיגען מאטעריאל האָט ער דורכגעזוכט, דורכגעזיפּט און סאָרטירט, און נאָר דאָס, וואָס איז איהם נעפעהלען געוואָרען, וואָס האָט געשטימט מיט זיינע אייגענע גזיכטען און מיינונגען האָט ער אריינגענומען אין זיין ווערק.

געוויסע מעדיצינישע כללים, צום ביישפיעל, געוויסע סגולות געגען עין־הרע, אַלערליי אבערגלויבענס וועגען שדים, רוחות און דערגלייכען וואָס געפינען זיך אין תלמוד און וואָס האָבען ניט געשטימט מיט זיינע וויסענשאַפטליכע און פילאָזאָפישע אנזיכטען האָט ער ארויסגעוואָרפען. ער האָט זיך ניט גע־שעהמט צו זאָגען, אז זיי זיינען שטותים. זיין גרויסער כלל איז געווען: „דיא אויגען קוקען פאראויס און ניט ריק־ווערטס“. דעם רמב״ם׳ס „משנה תורה“ איז א סינטהעז פון זיינע תלמודישע און פילאזאפישע ידיעות. ער האט זיך ניט בענוגענט מיט דיא הלכות וואָס ער האט צוזאמענגעקליעבען פון דער תלמודישער ליטעראטור: ער האָט זיך ערלויבט דאָרטען אריינצושטעלען זיינע פילאָזאָפישע מיינונגען אלס בעשטימטע הלכות.

ביי דעם צוזאמענשטעלען פון זיין „משנה תורה“ האלט זיך ניט דער רמב״ם אן דעם סדר פון דער משנה און דעם תלמוד, ווי דאָס האָט געטהאָן דער „אלפס“. ער האָט זיך זיין אייגענעם סדר און זיין אייגענעם פלאן. דיא „משנה תורה“ איז ביי איהם איינגעטהיילט אין פיערצעהן ספרים. יעדער ספר איז איינגעטהיילט אין קאפיטלען און יעדער קאפיטעל איז ווידער איינגעטהיילט אין פאראגראפען אָדער „סעיפים“.

די שפּראַך איז דיא ניי־העברייאישע, די שפּראַך פון דער משנה, ניט די געמישטע שפּראַך פון דער גמרא. זיין „סגנון“ איז קורץ, שאַרף און צום פּונקט, אָהן איבריגע ווערטער, דיא שפּראַך פון א סטריקטען געזעטץ־בוך, וואו אירגענד וועלכע מיספערשטענדניסע און צווידייטיגקייטען מוזען אויסגע־מיידט ווערען.

דיא ערשטע אבטהיילונג אָדער ספר הייסט „ספר־המדע“ (דאָס בוך פון וויסען). דאָרטען גיט ער איבער כמעט זיין גאַנצע פילאָזאָפישע שטה, אָבער ניט אין דער פאָרמע פון פילאָזאָפישע דיסקוסיאָנען, נאָר אין דער פאָרמע פון דינים. דער גלויבען אין אן איינציגען, אונקערפּערליכען גאָט איז ביי איהם פּונקט אזא דין, ווי אן אנדער דין, א חוץ אפשר וואָס ער איז מעהר וויכטיג. דער ערשטער פּאראגראַף פון דעם

בוך פון וויסען פאנגט זיך אָן : „דער יסוד פון אלע יסודות און דער זייל פון דיא חכמות איז צו וויסען, אז עס געפינט זיך אן ערשטע סבה („מצוי ראשון“), וואָס איז דיא אורזאכע פון אלץ וואָס עס עקזיסטירט. דאָס איז א חיוב (א „מצות עשה“), און דאָס איז דער גרויסער עיקר אויף וואָס אלעם הייגנט“. עס איז ווייניג צו גלויבען אין דעם; א געלעהרטער מענש דארף עס זוכען צו וויסען ; דער אָבגעבען זיך מיט דיא דאָזיגע פראגען איז פאר איהם, פאר'ן חכם, לויט דעם רמב"ם, א חיוב. דאָרטען ווערט אויך גערעדט וועגען דער איינהייט און אונקערפּערליכקייט פון גאָט און די אנדערע עיקרים פון דער אמונה אלץ אין דער פארמע פון הלכות. דער רמב"ם איז ניט דער ערשטער ביי אידען, וואָס האָט גערעדט וועגען „עקרים“ אין דער אמונה, אָבער ער איז דער ערשטער, וואָס האָט זיי געשטעלט אלס פעסטע הלכות, וואָס האָט פון זיי געמאַכט רעליגיאָנס־דאגמאן. ער פּסקענט, אז דער וואָס גלויבט אין א קערפּערליכען גאָט איז גלייך ווי דער וואָס זאָגט, אז עס איז גאָר קיין גאָט ניטאָ, ער איז א „כופר“. דיא דאָזיגע טענדענץ פון רמב"ם צו קאדיפיצירען, צו מאכען דינים פון זיינע פי־לאָזאָפישע אנזיכטען, האָט ארויסגערופען א שטארקע בעוועגונג געגען איהם. דער פעהיגסטער און געלערנטעסטער פון זיי, „דער דריטער ראב"ד“, מערקט אָן אויף דעם רמב"ם'ס דין וועגען דער אונקערפּערליכקייט פון גאָט : „גרעסערע און בעסערע פאר איהם האָבען אין דעם געגלויבט“. ניט ווייל דער דאָזיגער ראב"ד האָט געגלויבט אין א קערפּער־ליכען גאָט; ער אליין איז געווען א מקובל און זיין גאָטס־בע־גריעף איז געווען ניט ווייניגער עדעל וויא דעם רמב"ם'ס גופא, אָבער ער האָט פראטעסטירט געגען דעם, וואָס דער רמב"ם מאַכט דערפון אן הלכה. אין דעם זעלבען „ספר המדע“ ווערען אויך בעהאַנדעלט דיא יסודות פון דער תורה : דיא בעציהונגען פון מענש צום מענשען, פון רחמנות און ליעבע איינער צום אנדערען, וועגען שטודירען דיא תורה און וועגען געטצען־דיענסט.

דער צווייטער בוך הייסט „ספר האהבה“, דאָס בוך ווענען ליעבע. דאָרטען ווערט גערעדט ווענען די בעציהונגען פון מענשען צו גאָט, וואָס דער מענש זאָל טהאָן, כדי ער זאָל זיך קענען בעהעפטען און ליעב האָבען דעם שעפפער. א טהייל פון דעם ערשטען ספר און דער צווייטער ספר בעהאנדלען ריין עטהישע פראגען.

דער דריטער בוך הייסט „ספר זמנים“ (דאָס בוך ווע־גען דיא צייטען) .דאָרטען ווערען בעהאנדעלט די דינים, וואָס האָבען צו טהאָן מיט דיא פערשיעדענע צייטען פון יאָהר, ווי דיא דינים פון שבת און יום־טוב. דער פיערטער בוך הייסט „נשים“ (פרויען). דאָרטען ווערען בעהאנדעלט די אלע דינים פון קידושין גט'ן, כתובות און דער גלייכען.

אזוי געהט עס כסדר : יעדער בוך בעהאנדעלט א בע־זונדער געגענשטאנד. אלע אין איינעם בעהאנדלען זיי אלער־ליי פראגען פון געזעטץ. אין גאנצען שטעלט מיט זיך פאר די „משנה תורה“ א פאלשטענדיגען געזעטץ־בוך, וואו אלע מעג־ליכע פראגען פון געזעטץ, סאי רעליגיעזע, סאי קרימינעלע, כאי ציווילע ווערען אויספיהרליך און גרינדליך בעהאנדעלט. דער רמב"ם האָט קיין זאך ניט ארויסגעלאָזען. ער האָט דאָרטען אפילו אריינגעשטעלט יענע געזעטצע, וואָס האָבען דאמאָלסט שוין געהאט בלויז א טהעאָרעטישע בעדייטונג און האָבען ניט געהאט קיין שום פראקטישען ווערטה, וויא צום ביישפיעל דיא דינים פון דיא קרבנות, טומאה און דער גלייכען. גאנץ אָפט בריינגט ער אריין אין דער „משנה תורה“ אויך דיא מנהגים, וואָס זיינען אָנגענומען געוואָרען פון פער־שיעדענע קהלות בנוגע געוויסע פראגען פון דער הלכה, כאָטש זיי געפינען זיך ניט אין דער משנה אָדער אין תלמוד.

דיא ערשיינונג פון דער „משנה תורה“ האָט באלד אָנ־געמאכט א געוואלדיגען רעש און איז שנעל פערשפרייט גע־וואָרען אין דיא אידישע קהלות פון נאָהענטען און פון ווייטען. פון איין זייט האָט זיך דער רמב"ם דורך דער „משנה תורה“ ערווארבען א גרויסע צאָהל אָנהייננגער, תלמידים און פערקאָכטע חסידים, וואָס האָבען איהם אָנגעפאנגען צו בע־

טראכטען שיעור ניט אלס א צווייטען משה רבינו. „פון משה'ן (משה בן עמרם) ביז משה'ן (משה בן מימון) איז ניט אויפגעשטאנען אזא משה", איז געוואָרען ביי זיי א ווערטעל. קיין טיטול און קיין שבח איז אין די אויגען פון די דאָזיגע חסידים ניט געווען צו גרויס פאר דעם רמב"ם. „דער קרוין פון גלות", „געטליכער מענש", „מלאך פון גאָט", דאָס זיינען נאָר איינינגע פון די דאָזיגע טיטולים און שבחים. פון דער אנדערער זייט אָבער האָט זיך דער רמב"ם טאַקע דורך דער זעלבער משנה תורה ערוואָרבען א היבּשע ביסעל ביטערע געגנער און שונאים, וואָס האָבען זיך ניט צוריקגעהאלטען אפילו פון גראָבע זלזולים.

פיעלע פון די היסטאָריקער, וועלכע זיינען אליין אויך שטארקע אָנהייננגער פון רמב"ם, זוכען צו ערקלעהרען די דאָזיגע שנאה געגען רמב"ם אויף דעם גרונד פון פּערזענליכע מאטיוועו. זיינע געגנער, מיינען די דאָזיגע היסטאָריקער, האָבען זיך אָן איהם מתקנא געווען, האָבען איהם ניט פּער־גונען זיין גרויס ערפאָלג, דעם כבוד און די אנערקענונג, וואָס ער האָט געקראָגען פון איבעראל. עס איז מעגליך, אז א געווי־כער פּערזענליכער עלעמענט האָט געשפּיעלט א קלענערע אָדער גרעסערע ראָלע אין דער בעוועגונג געגען דעם רמב"ם: אין יעדער מחלוקה מוז אריינקומען א געוויסער פּערזענלי־כער עלעמענט, אפילו ווען זיא פאנגט זיך אָן פון די ריינסטע פּרינציפּיעלע אונטערשיידונגען. אָבער צו בעהויפּטען, אז נאָר קנאה האָט ארויסגערופען די דאָזיגע מחלוקה, וועלכע האָט זיך נאָך מעהר פערנאנדערגעפלאקערט נאָך דעם ערשיי־נען פון „מורה נבוכים" און וועלכע האָט זיך געצויגען מעהר וויא א יאָהר־הונדערט, צו מאכען אזא בעהויפּטונג מיינט פּשוט ניט צו פערשטעהן וועגען וואָס עס האָט זיך דאָ גע־האנדעלט. די „משכילים" און אויפגעקלעהרטע פון אלע צייטען זיינען שטענדיג געווען פּארטהייאיש צום רמב"ם, ווע־גען זיי האָבען מיט רעכט אָדער אונרעכט בעטראכט אלס א זייעריגען, אלס דעם טרעגער פון דעם „ליכט־פּאקעל", וועה־

רענד זיינע געגנער האָבען זיי בעטראכט אלס רעאקציאָנערען און פינסטערלינגע....

בעטראכט מען אָבער דיא אַנגעלעגענהייט פון א ריין־היסטאָרישען, אונפּארטייאישען, יאָטאַנדפּונקט, ניט ווע־רענדיג בעאיינפלוסט פון דער גרויסקייט פון דעם רמב"ם'ס פּערזאָן און פון די אייגענע סימפּאַטהיען, מוז מען קומען צום שלוס, אז זיינע געגנער און בעקעמפּפער זיינען ניט אלע מאָל געווען אונגערעכט און, וואָס נאָך מעהר, ניט שטענדיג דיא רעאַקציאָנערען....

דער רמב"ם ווערט געשילדערט פון זיינע פערעהרער אלס בעשיידענער מענש. עס איז מעגליך, אז אין זיין פּריוואַט לע־בען, אין זיינע פערזענליכע בעציהונגען צו מענשען, איז ער ווירקליך געווען בעשיידען, אָבער פון זיינע שריפטען זעהט מען עס ניט ארויס. אין זיינע שריפטען איז ער הימעל־ווייט פון בעשיידענקייט. אין זיינע שריפטען איז ער אזוי זעלבסט־בעוואוסט און אזוי זעלבסטזיכער, אז דאָס גופא קען שוין ארויסרופען א ווידערווילען.

שוין דער נאָמען אליין, וואָס דער רמב"ם האָט געגעבען זיין ווערק איז געווען א הוצפה'דיגער : „יד החזקה" (דיא מעכטיגע האנד) און „משנה תורה" (דיא ווידערהאָלונג פון דער תורה). און שוין דער נאָמען אליין, דער נאָמען „משנה תורה", האָט ארויסגערופען ביי גאָר פיעלע פון די תלמודיסטען פון יענער צייט א פערביטערונג און א ווידערווילען געגען דעם רמב"ם. דער נאָמען איז ווירקליך געווען עטוואָס אונער־הערטעס. דער נאָמען „משנה תורה" ווערט געלייגט אויף דעם ספר „דברים" פון חומש, און דאָ געפינט זיך איינער — און זאָל ער אפילו זיין מי יודע וויא גרויס — וואָס גיט זיין ספר דעם דאָזיגען נאָמען. דאָס איז געווען צופיעל גדולה גענומען פאר זיך. דעם רמב"ם'ס ערקלעהרונג פאר וואָס ער רופט זיין ספר משנה תורה האָט נאָך געגאָסען מעהר אויל אויף דעם פייער : „און דעריבער רוף איך דעם דאָזיגען חבור משנה תורה, ווייל א מענש לערנט דיא „תורה שבכתב" (דעם חומש)

א פריהער און דאן לערנט ער דעם דאָזיגען ספר, און ער וויים פון איהם דיא גאנצע תורה שבעל פה. ער דארף ניט לייענען קיין אנדער ספר צווישען זיי *)". „ער דארף ניט לייענען קיין אנדער ספר צווישען זיי", — וואָס מיינט עס ? מיינט עס דען ניט, אז ער וויל מיט זיין ספר ארויסשטופּען דעם תלמוד גאָר אין גאנצען ? האָבען זיינע געגנער ניט אָהן גרונד גע'טענה'ט.

דעם רמב"ם'ס כונה איז געווען א גוטע. ער האָט געוואוסט וויא שווער עס איז פון תלמוד גופא ארויסצוקריגען דיא הלכה און אז בלויז יחידי סגולה קענען עס טהאָן. ער האָט דארום אָנגעשריעבען א קלאָהרען געזעטץ־בוך, פון וואָנען יעדער איינער, אפילו ד'ער ניט־ספּעציאליסט, זאָל קענען געפינען דעם דין. „ווען עס וואָלט מעגליך געווען דעם גאנצען תלמוד ארייגצוטהאָן אין איין קאַפּיטעל, וואָלט איך איהם ניט ארייגעטהאָן אין צוויי", זאָגט דער רמב"ם אין א אַ שטעלע (מאמר תחית המתים). מען מעג צווייפלען, צו האָט דער רמב"ם ווירקליך געוואָלט, אז זיין ספר זאָל פערנעהמען דעם פּלאטץ פון דעם תלמוד, אָבער זיינע געגנער האָבען מורא געהאט, אז דאָס קען פיהרען דערצו. דאָס וואָלטען זיי נאטירליך, בעטראכט פאר א גרויסען אונגליק, און זיי האָבען דארום אזוי ביטער געקעמפּפט געגען דעם.

ס'איז אמת, אויך דער „אלפס" האָט געזוכט ארויסצוברייגנען דיא קלאָהרע הלכה פון דעם תלמוד און האָט ארויסגעוואָרפען דיא איבעריגע פּלפּולים, אָבער ער האָט עס געטהאָן אויף אזא אופן, אז יעדער איינער האָט געוואוסט די קוועלען פון וואנען ער האָט גענומען זיינע הלכות. ער האָט ניט געענדערט, ניט דעם סדר און ניט דעם סגנון פון דער גמרא ; עס איז בלויז געווען א קצור פון גמרא. דער רמב"ם האָט געענדערט אי דעם סדר, אי דעם סגנון און ער האָט דערצו ניט אָנגעגעבען זיינע קוועלען פון וואנען ער האָט גענומען

*) לפיכך קראתי שם חבור זה משנה תורה, לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה, ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם. (הקדמה למשנה תורה).

זיינע הלכות, א חוץ וואס ער האט ניט געבראכט קיינע בעוויי־זע און ראיות אויף זיינע בעהויפּטונגען. מיט א פעסטקייט און א שטאָלץ, וואס האט צו זיך קיין גלייכען ניט, האט ער גע׳פּסקענט די דינים, אזוי וויא ער אליין וואלט דאס געווען דער געזעצטגעבער. דעם רמב״ם׳ס כונה איז אויך דאָ געווען א גוטע. ער האט ניט געוואָלט צוטומלען דעם לעזער מיט די ראיות און בעגרינדונגען און מיט דעם אָנצייגען פון דיא קוועלען; ער האט ניט געוואָלט, אז זיין ווערק זאָל ווערען צו גרויס און דורך דעם גופא פערליערען דעם ציעל וועלכען ער האט זיך געשטעלט, אָבער זיינע געגנער זיינען אויך געווען גערעכט. דיא תלמודיסטען זיינען אין דער הינ־זיכט געווען גרויסע דעמאָקראטען; זיי האבען ניט געוואָלט אַנערקענען קיינע אנדערע אויטאָריטעטען א חוץ די תורה און דעם תלמוד. דיא תורה און דער תלמוד זיינען אָפענע ביכער, וואו יעדער איינער קען לערנען און שטודירען און יעדער איי־נער איז א גלייכער יחסן. איינעם׳ס מיינונג איז ניט וויכטי־גער פאר דעם אנדערענס, כל זמן זיא ווערט ניט בעגרינדעט אויף דער תורה און דעם תלמוד. יעדער איינער פון דיא תלמודיסטען, וועלכע זיינען ארויסגעטראטען געגען דער „משנה תורה“, האט זיך געפיהלט פונקט אזוי בערעכטיגט ווי דער רמב״ם ארויסצוקריגען דיא הלכה פון תלמוד גופא און ניט דארפען איהם גלויבען אויפ׳ן ווארט. זיי האבען געהאט וועניג וואס אויסצוזעטצען געגען זיינע הלכות אן און פיר זיך, אָבער זיי האבען געפאָדערט בעווייזע. „זאגט דער ר א ב״ד: ער האט געוואָלט פערבעסערען, אָבער ער האט ניט פערבעסערט דערמיט, וואס ער האט פערלאָזען די וועג פון דיא מחברים פאר איהם, וועלכע האבען געבראכט ראיות אויף זייערע רייד“ *). זיי האבען געפאָדערט בעווייזע ניט ווייל זיי האבען דעם רמב״ם ניט געטרויט, נאר ווייל מען דארף קיינעם ניט טרויען, בנוגע דער הלכה, מעג ער אפילו

*) „אמר הראב״ד: סבר לתקן ולא תקן, כי עזב דרך המחברים לפניו שהביאו ראיה לדבריהם“.

זיין דער גרעסטער גאון, סיידען ווען ער בעגרינדעט זיין מיי־נונג, סיידען ווען זיא איז געשטיצט אויף דעם תלמוד.

זאָם מעהרסטען זיינען אָבער זיינע געגנער געווען אונ־צופריעדען מיט דעם „ספר המדע“. דיא הויפּט טענה געגען דעם רמב"ם איז געווען, וואָס ער האָט זיך ערלויבט צו מאַ־כען דינים פון זיינע פילאָזאָפישע מיינונגען. ניט געגען דער פילאָזאָפיע אן און פיר זיך איז דאמאָלסט געווען דיא טענה — דאָס איז אויך געווען, אָבער שפּעטער ווען דער „מורה נבוכים“ איז ערשיענען, — נאר געגען דעם, וואָס ער האָט דערפון געמאַכט הלכות און רעליגיאָנס־דאגמאן. דאָס יודענ־טהום איז א סיסטעם פון עטהיקס אויסגעדריקט אין א פּראַק־טישער געזעטץ־געבונג. וויא יעדע עטהישע סיסטעם האָט אויך דאָס יודענטהום געוויסע יסודות אויף וועלכע עס ווערט בעגרינדעט, אָבער עס האָט ניט געהאַט קיינע רעליגיאָנס־דאגמען. דאָס יודענטהום האָט געהאַט „עיקרים“, וועלכע זיי־נען אָבער ניט געווען קיין „גלויבענס־ארטיקלען“ אין דעם זינן, וויא דאָס איז, למשל, אין קריסטענטהום. זיי זיינען גע־ווען עלאסטיש גענוג און בויגזאם גענוג און האבען זיך געענ־דערט אין פערשיעדענע צייטען (זעה „תולדות העיקרים בישראל“, פון דר. ניימאַרק). דער רמב"ם איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט איינגעפיהרט גלויבענס־ארטיקלען, א מין רעליגיעזען קאַטעכיזם. עס איז קלאָהר, אז דיא דאָזיגע כמעט נייע איינפיהרונג האָט גיכער געשטערט וויא געהאָלפען דיא פרייע ענטוויקלונג פון דעם געדאנק; עס האָט גיכער גע־האַט א רעאקציאָנערע איידער א פּראָגרעסיווע בעדייטונג. דער פאקט איז, אז מאַנכע פון דיא אידישע פילאָזאָפען נאָכ'ן רמב"ם, צווישען זיי גאנץ פרומע, האָבען פערוואָרפען דעם רמב"ם'ס עיקרים. ר' יוסף אלבו האָט פון די דריי־צעהן עיקרים געמאַכט דריי.

דער רמב"ם האָט אין זיין „משנה תורה“ געוואָלט געבען א קורצע און קלאָהרע געזעצגעבונג. דאָס איז איהם אויך גע־לונגען אויפ'ן בעסטען אופן, אָבער אין דעם גופא איז שוין

געווען א חסרון. דער תלמוד מיט אלע זיינע חסרונות, מיט דיזע אלע איבעריגע פלפולים, האָט, טאַקע צוליעב דיזע דאָזיגע פלפולים און דיסקוסיאָנען, געלאָזען גענוג פלאַטץ פאר דעם איינצעלנעם, פאר דעם שטודירענדען, צו האָבען זיין אייגענע מיינונג, ארויסצוצייגען זיין אינדיווידואַליטעט. דער תלמוד איז וויא א גרויסער ים, וואו עס קאָכט מיט לעבען. נעהמט איהר איהם אָבער קאָדיפיצירען, מאַכען פאראגראפען, ווערט עס א טרוקענער געזעטץ־בוך, וועלכען איהר דארפט אריינ־האַקען אין אייער זכרון, ניט געברויכענדיג דעם אייגענעם שכל. אזא געזעטץ־בוך מוז סוף כל סוף ווערען פערשטיינערט און פעדראָסט. דער פאקט איז, אז דעם רמב"ם'ס ביישפיעל איז געווען אנשטעקענד, און נאָך איהם זיינען געקומען אנדע־רע, וואָס האָבען אויף זייער דרך קאָדיפיצירט דעם תלמוד: פריהער דער „בעלי־הטורים“ און דאן דער „שולחן ערוך“. יע־דער איינער פון זיי האָט עטוואָס מוסיף געווען פון זיך, אריינשטעלענדיג אלערליי מנהגים, גוטע און שלעכטע וואָס האָבען אפשר געהאַט א זינז און בעדייטונג פאר זייער צייט און זייער אָרט, אָבער ניט מעהר. די דאָזיגע מנהגים זיינען אויך קאָדיפיצירט געוואָרען און אריינגענומען געוואָרען אלס הייליגע דינים, וואָס זיינען גילטיג פאר אלע צייטען און אלע לענדער. די אלע חומרות און גזרות, תקנות און מנהגים, וואָס האָבען א לאַנגע צייט געהאַלטען וויא געפענטעט דעם אידי־שען פאָלק שטאַמען אָפּ ניט דירעקט פון דעם תלמוד, נאָר פון זיינע קאָדיפיצירער, פון דיזע „פוסקים“. דער רמב"ם מיט זיין משנה תורה טראָגט ניט קיין קליינע שולד אין דעם.

דעם צוועק, וואָס דער רמב"ם האָט זיך געשטעלט מיט זיין „משנה תורה“ האָט ער סאיי־וויא־סאיי ניט דערגרייכט. א פאָלק וואָס האָט ניט געהאַט קיין אייגענעם פאָליטישען לע־בען, וואָס האָט ניט געהאַט קיין אייגען לאַנד און קיין אייגע־נעם מלוכה־לעבען. וואָס האָט געהאַט בלויז זיין תורה און זיין ליטעראַטור, האָט געמוזט זיין גאַנצע ענערגיע, זיינע אלע געוואַלדיגע פעהיגקייטען, אנווענדען אויף זיי. עס האָט זיך

געמוזט ענטוויקלען האָר־צושפּאַלטענדע פּלפּולים, משונה־דיגע לופט־געביידען, וואָס האָבען קיין פּראַקטישע ממשות ניט, ווייל דיא גאַנצע געזעצגעבונג האָט סוף כל סוף געהאַט בלויז אַ טעאָרעטישען ווערטה. זיין ספר גופא איז געוואָרען אַ נייער קוואַל פון פּלפּולים. זיינע אָנהייננגער און תלמידים, וועלכע זיינען מיט דער צייט אַלץ געוואָרען מעהר און מעהר, האָבען זיך גענומען גריבלען אין זיינע ווערטער כמעט ניט ווע־ניגער וויא אין דעם תלמוד גופא. איבער דער „משנה תורה“ איז אָנגעשריעבען געוואָרען אַ גאַנצע ליטעראַטור. און נאָך ביז היינטיגען טאָג וועט דער קלענסטער רב פון אַ פּערוואָר־פענער שטעדטעל ניט פערגעסען אריינצופלעכטען אין זיינע פּלפּולים און חלוקים דעם רמב״ם. דאָס איז כמעט ווי מאָדע־זאַך.

דיא אַלע ווירקליך גרויסע מעלות פון דער משנה תורה: איהר וואונדערבאַרער סדר און פּלאַן, דיא קורצקייט און שאַרפקייט פון דיא דינים, דיא שעהנקייט און פּינקטליכקייט פון דער שפּראַך, דאָס אַלץ האָט ניט געהאָלפען. אַ פאָלק וואָס האָט ניט קיין באָדען אונטער זיינע פיס, קען זיך ניט בענוט־צען מיט אַ פּראַקטישער געזעצגעבונג. זיא מוז ווערען אַ מקור פאַר נייע פּלפּולים און נייע חריפות. וואָס גרעסער עס איז דיא אויטאָריטעט פון דעם מחבר, אַלץ מעהר וועט מען זיך פּלפּול'ען איבער זיינע ווערטער, כאָטש זיי זיינען אזוי פּשוט און איינפאַך.

XVI.

דער „מורה נבוכים“. וואס דער רמב"ם האט מיט איהם בעצוועקט און פאר וועמען ער האט איהם געשריבען. דער רמב"ם אלס אלעגאריקער. וואס איז „סתרי תורה“ און ווארום זיי זיינען געשריעבען פערשטעלט. דעם רמב"ם'ס לעהרען װעגען דיא נעטליכע אטריבוטען. דער תכלית פון דער וועלט. וואס מיינט גאט'ס השנחה? גאט'ס וויסען און דער מענשליכער פרייער ווילען. וואס איז נבואה און ווער קען זיין א נביא. אונשטערבליכ־קייט און ווער איז דערצו זוכה. דעם רמב"ם'ס קריטיק פון דער פילא־זאפיע פון די „מדברים“. איז די וועלט אייביג אדער באשאפען?

דעם רמב"ם'ס הויפט ווערק איבער פילאזאפיע איז זיין מורה נבוכים (דער וועג־ווייזער פאר בלאנדזשענדע), וועלכען ער האט פערענדיגט בערך אין דעם יאהר 1190, אלזא אין דעם עלטער פון קרוב זעקס און פופציג יאהר.

דער „מורה נבוכים“ איז ניט דער איינציגער ספר, וואו דער רמב"ם בעשעפטיגט זיך מיט פילאזאפישע פראגען: ער האט וועגען דעם אויך געשריעבען אין זיינע תלמוד'ישע ספרים, ווי אין זיין פירוש אויף דער משנה און אין זיין „משנה תורה“. דארטען איז אבער די פילאזאפיע ניט געווען דער עיקר; דארטען בעהאנדעלט ער איהר בלויז פערבייגעהענ־דיג, אגב אורחא. אין זיינע תלמוד'ישע ספרים האט ער אריינ־געבראכט בלויז די ר ע ז ו ל ט א ט ע ן פון זיין פילאזא־פישען פארשען, אהן די אלע נויטיגע בעווייזע און בעגרינ־דונגען, ווי אזוי ער איז צו די דאזיגע רעזולטאטען געקומען. יענע ספרים זיינען געשריעבען געווארען פאר דעם גרויסען

עולם און פאר די ניט פילאָזאָפירענדע לומדים און פרומאַ־קעס, וועלכע לעבען גליקליך און צופריעדען אין זייער אמונה און פרעגען קיין קשיות ניט און האָבען ניט קיין ספיקות. ביי זיי האָט דער רמב״ם בלויז געוואָלט אויסערעלען זייערע גלויבענס ־ בעגריעפע, דערוויטערען זיי פון דעם געדאַנק, אז גאָט איז א קערפּער (הגשמה) און דער גלייכען. פאר זיי האָט ער געשריעבען בקצור און זאָגאר דאָגמאַטיש.

דער „מורה נבוכים" איז אָבער לכתחילה געשריעבען גע־וואָרען מיט אַן אנדער צוועק און פאר א בעשרענקטען קלאַס פון מענשען. דער צוועק איז : צו פערייניגען די אמת'ן פון דער פילאָזאָפיע, די אמת'ען, וואָס דער מענש דערגרינדעט מיט זיין שכל מיט די אמת'ען פון דער תורה, די אמת'ען וואָס זיינען געקומען דורך דער „ענטפּלעקונג". דער מענשליכער שכל, גרינדענדיג זיך אויף די חושים און ערפאהרונגען, איז דער העכסטער ריכטער בנוגע דעם אמת. דאָס וואָס איז געגען דעם שכל און געגען די חושים, קען ניט זיין אמת. ניט אַלע אמת'ן קען דער מענשליכער שכל בעגרייפען ; עס זיינען פאראַן זאכען, וואָס שטעהען איבער איהם, איבער דער מענשליכער השגה, און ער קען זיי קיין מאָל ניט וויסען. אָבער דאָס, וואָס איז געגען דעם שכל, קען ניט זיין אמת. די אמת'ן וואָס זיינען געקומען צו אונז דורך דער „ענטפּלעקונג", מוזען דאָרום זיין איינשטימיג מיט דעם שכל.

דער אמת איז דאָס העכסטע, צו וואָס א מענש דאַרף שטרעבען, און דער שכל איז דער העכסטער ריכטער פון דעם אמת. נון, געפינט זיך אָבער א קלאַס מענשען, וועלכע געפי־נען, אַז די אמת'ן פון זייער שכל שטימען ניט איין אָדער קו־מען אין קאָנפליקט מיט די אמת'ן פון דער תורה, און זיי בליי־בען צומישטע און צוטומעלטע. פאר זיי איז געשריעבען דער „מורה נבוכים". „די דאָזיגע אָבהאנדלונג", ערקלעהרט דער רמב״ם, „איז געשריעבען געוואָרען פאר דעם יעניגען, וואָס איז שוין בעקאַנט מיט דער פילאָזאָפיע, וויים די אמת'ע

חכמות, און גלויבט אויך אין דער תורה. ער געפינט דאָר־טען — אין דער תורה — אזעלכע אויסדריקע, וואָס זיינען איהם אונפערשטענדליך און ער בלייבט א צוטומעלטער" (מורה נבוכים, פתיחה).

דער „מורה נבוכים" איז ניט קיין לעהר־בוך איבער פי־לאָזאָפיע פאר אנפאנגער; ער איז ניט געשריבען פאר דעם גרויסען עולם; ער איז אויך ניט געשריבען פאר די וואָס גלויבען שוין גאָר ניט. ער איז געשריבען פאר די יעניגע, וואָס זיינען שוין פילאָזאָפען און וועלכע געפינען זיך אין א פערלעגענהייט, ווייל זיי קענען ניט פעראייניגען און הארמאָנירען זייערע פילאָזאָפישע מיינונגען מיט די לעהרען פון דער תורה.

ווי פעראייניגט מען אבער די תורה מיט דער פילאָ־זאָפיע, אין דעם פאל מיט דער אריסטאָטעל'שער פילאָזאָפיע ווי זי איז פערשטאנען געוואָרען פון רמב"ם? ווי מאכט מען, אז די ביידע אמת'ען זאָלען זיך ניט סותר זיין? דער רמב"ם האָט געפונען א מיטעל. דער מיטעל איז א גאנץ אלטער, וועלכען „פילא דער איד" און נאך אנדערע פאר איהם האָבען שוין געברויכט, אָבער וועלכען דער רמב"ם האָט אויסגעארבייט אין א פאָלשטענדיגער סיסטעם. דער מיטעל בעשטעהט אין דעם אויסטייטשען די פסוקים בדרך משל, אין אלעגאָריען, אויף אזא אָרט, אז זיי זאָלען זיך צופאסען צו די אמת'ען פון דער פילאָזאָפיע. „זיי וויסען, אז די שליסעל צו פערשטעהן אלין וואָס די נביאים האָבען געזאָגט..... איז צו פערשטעהן די משלים און די בעדייטונג פון זייערע ווערטער" (מורה נבוכים, פתיחה). מיט'ן „אויס־טייטשען" קען מען שוין אלין בעווייזען. דער רמב"ם איז זיך מודה, אז ווען ער וואָלט געהאט גענוג בעווייזע, דאָס די וועלט איז אייביג און ניט בעשאפען געוואָרען, וואָלט ער דערפון זיך ניט צוריקגעהאלטען צוליעב דעם, וואָס אין דער תורה שטעהט, אז זי איז בעשאפען געוואָרען. ער וואָלט שוין גע־

פונען אַ מיטעל, ווי אַזוי אויסצוטייטשען די פסוקים... „זיי ווייעסען, אַז מיר האַלטען ניט פון דער אייביגקייט פון דער וועלט (קדמות העולם) ניט צוליעב די פּסוקים אין דער תורה, וואָס בעווייזען, אַז די וועלט איז בעשאַפען געוואָרן. די פסוקים וואָס בעווייזען, אַז די וועלט איז בעשאַפען געוואָרען, זיינען ניט מעהר ווי די פסוקים וואָס בעווייזען, אַז גאָט איז אַ קערפּער. די טויערען פון אויסטייטשען זיינען פאַר אונז ניט פערשלאָסען" . . . (מורה נבוכים, חלק שני, פרק כ"ה).

די שליסעל איז דאָ, נאָר מען דאַרף וויסען ווי מיט איהר צו אַרבייטען, און דער רמב"ם פערברייטעט זיך וועגען דעם ראַזיגען ענין זעהר פיעל; ער פערנעהמט דערמיט כמעט דעם גאַנצען ערשטען באַנד פון דעם „מורה נבוכים".

פיעלע טעותים נעהמען זיך דערפון, וואָס ניט אַלע ווייסען די אמת'ע בעדייטונג פון די ביבלישע אויסדריקע, וואָס זיי פערשטעהען ניט געניגענד די אָבשטאַמונג פון די העברעאישע ווערטער. עס זיינען פאַראַן ווערטער, וואָס האָבען לכתחילה מעהר ווי איין בעדייטונג (שם משותף) און עס זיינען אויך דאָ ווערטער, וואָס קריעגען אַן איבערגעטראָגענע בעדייטונג (שם מושאל). דער וואָרט „עין" צום ביישפּיעל מיינט אַי אַן אויג אַי אַ קוואל; פון דער בעדייטונג „אויג" ווערט דער וואָרט „עין" אויך אַריבערגעטראָגען אין דעם זינן פון אַכטונג געבען, השגחה. גאָט'ס אויגען זיינען דאָרטען שטענדיג, מיינט עס גאָט'ס השגחה (מו"נ, חלק א, פרק מ"ד). דער וואָרט „ילד", געבוירען, איז פון אָנפאַנג געלייגט געוואָרען אויף געבוירען קינדער. שפּעטער איז ער אויך אַריבערגעטראָגען געוואָרען אויף דער ענטשטעהונג פון נאַטירליכע זאַכען, ווי איידער „די בערג זיינען געבוירען געוואָרען"; אויך אויף דעם וואַקסען פון דער ערד לייגט זיך דער וואָרט „ילד", „די ערד האָט געבוירען", וואָס דאָס מיינט, אַז עס איז אַרויסגעוואַקסען פון דער ערד. אויך אויף טעגליכע פּאַסירונגען, „וואָרום דו ווייסט ניט וואָס דער טאָג וועט געבוירען"; אויך אויף געדאַנקען: „און

ער האָט געבוירען פאַלשקייט" (מורה נבוכים", חלק א. פּרק ז"). קורץ, פיעלע פון די העברעאישע ווערטער האָבען מעהר ווי איין בעדייטונג; פיעלע קריגען אריבערגעטראָגענע בע־דייטונגען, און דער וואָס ווייס ניט אין וועלכען זינן א בע־שטימטער וואָרט ווערט געברויכט, קומט צו פאַלשע געדאַנ־קען. אויף אזא אופן זוכט דער רמב"ם צו ערקלעהרען די אַלע יענינע ווערטער, וואָס געפינען זיך אין דער ביבעל בנוגע גאָט און וואָס קענען פערשטאַנען ווערען, אז די ביבעל לערנט פון א קערפּערליכען גאָט, ווי צום ביישפּיעל: גאָט איז גע־שטאַנען, געגאַנגען, געזעהן; גאָט זיצט, גאָט צאָרענט און דער גלייכען. דער רמב'ם בעווייזט דערביי ארויס א געוואַלדיגע און טיעפע קענטניס אין דער העברעאישער שפּראך און א וואונדערבאַרען פילאָזאָפישען חוש צו ערקלעהרען די אב־שטאַמונג פון ווערטער.

„די אַלעגאָריען אדער משלים אין דער ביבעל זיינען פאַר־ראַנען צווייערליי. עס זיינען דאָ משלים, וואו יעדער וואָרט האָט א בעזונדער מיין און א בעזונדערע כונה. עס זיינען אויך אויך דאָ אזעלכע משלים, וואָס האָבען א נמשל נאָר בדרך כלל און וואו די פּרטים זיינען ניט וויכטיג: זיי זיינען דאָרטען אריינגעשטעלט געוואָרען כדי שעהנער צו מאַכען דעם בילד אָדער כדי מעהר צו פערבאָרגען די אינערליכע כונה. ווען דער פּסוק דערצעהלט, אז יעקב האָט געזעהן אין חלום ווי „דער לייטער שטעהט אויף דער ערד און זיין שפּיץ גרייכט אין הימעל", איז עס א משל פון דעם ערסטען מין. „דער לייטער" מיינט איין ענין; „שטעהט אויף דער ערד" מיינט א צווייטער ענין; „און זיין שפּיץ גרייכט אין הימעל" מיינט א דריטער ענין. דער משל מיט דער אויסגעלאַסענער פרוי אין משלי בעלאַנגט צום צווייטען מין: אונטער דעם וואָרט „זונה" ווערט פערשטאַנען די מאַטעריע, וואָס בייט שטענדיג איהרע פאָרמען פונקט ווי א זונה בייט איהרע מענער. די איינצעלהייטען וואָס ווערען דאָרטען דערצעהלט

וועגען דער „זונה“, זיינען בלויז כדי שעהנער צו מאכען דעם בילד“.

צו וואָס דאַרף מען אָבער אין גאַנצען האָבען די משלים? צו וואָס זיינען זיי נויטהיג? פאַר וואָס האָבען די נביאים און די תורה ניט געקענט אָפּען און פשוט ארויסזאָגען זייער כונה? צו וואָס פערשטעלען? צו וואָס די סודות און די „סתרי תורה? דער רמב"ם געפינט א תירוץ אויך אויף דער דאָזיגער קשיא, און דער תירוץ איז כאראַקטעריסטיש פאַר איהם.

דער רמב"ם האָט זעהר װעניג דרך ארץ פאַר דעם גרויסען עולם פאַר דעם פּעבעל. עס איז ניטאָ נאָך איינער צו איהם אין דער גאַנצער אידישער ליטעראַטור, וואָס זאָל בעטראַכטען דעם „המון“ מיט אזא פעראַכטונג וויא דער רמב"ם. דער רמב"ם איז אַן אַריסטאָקראַט דורך און דורך, אָבער ניט אזא וואָס האַלט פון יחוס פון געבורט אָדער יחוס פון רייכקייט. דער איינציגער יחוס ביי איהם איז דער יחוס פון שכל, דער יחוס פון דעם געלעהרטען, דער יחוס פון דעם פילאָזאָף, וועלכער האָט ענטוויקעלט זיין שכל און זיינע דיינקונגס־פעהיגקייטען ביז דער העכסטער מדרגה. ער איז דער „אדם השלם“, דער פאָלקאָמענער מענש, דער „איבער־מענש“ אויף ניטשע׳ס לשון. דער פּראָסטער מענש, וואס האָט זיין שכל ניט ענטוויקעלט, וואָס האָט איהם ניט ארויסגעבראַכט מכוח אל הפועל (פון מעגליכקייט אין ווירקליכקייט) פערדיענט גאָר ניט דעם נאָמען מענש. ער איז א בהמה אין דעם געשטאַלט פון א מענשען, און נאָך ערגער וויַיל ער קען זיין שעדליך*).

דיא אמת׳ען פון דער פילאָזאָפיע וואָס זיינען אויך דיא אמת׳ען פון דער תורה און דיא נביאים זיינען צו הויך פאַר

*) וכבר ידעת כי כל מי שלא הגיע לו זאת הצורה אשר ביארנו ענינה הוא איננו איש, אבל בהמה על צורת איש ותבניתו. אבל יש לו יכולת על מיני ההיזק לחדוש הרעות, מה שאין כן לשאר בעלי חיים (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק ז").

דעם המון, זיי זיינען פאר איהם אונפערשטענדליך און אונ־בעגרייפליך. זיי קענען איהם קיין נוטצען ניט ברייגנען, זיי זיינען זאגאר שעדליך פאר איהם. ניט ווייל דיא דאזינע פילאזאפישע פארשונגען און געדאנקען זיינען אין עצם שעדליך, זיי זיינען בלויז שעדליך פאר דעם ניט ענטוויקעל־טען שכל. זיי קענען איהם נאר צוטומלען זיינע רעיונות און אין גאנצען איהם אראפפיהרען פון דעם וועג פון אמונה. א קינד וואס וועט עסען ווייצען־ברויט, פלייש און וויין, וועט ווערען קראנק, ניט ווייל דיא דאזינע אכילות זיינען בעצם שלעכט, נאר ווייל זיינע פערדייאונגס־כוחות זיינען ניט שטארק גענוג. דיא גייסטיגע פערדייאונגס־כוחות פון דעם גרויסען עולם זיינען ניט שטארק גענוג, צו קענען פער־טראגען דיא דאזיגע אמת׳ען. דערפאר זיינען דיא דאזינע אמת׳ען פערבארגען; דערפאר זיינען דא די „סתרי תורה", וועלכע נאר דער „פאלקאמענער מענש" קען ארויסדרינגען. זיי זיינען געשריעבען האלב פערבארגען, האלב אפען, כדי דער פאלקאמענער מענש, סאי ווען ער האט געקראגען דיא „סתרי תורה" בקבלה סאי ער איז צו זיי געקומען ביסלעכוויז מיט זיין אייגענעם שכל, זאל זיי פער־שטעהן. פאר דעם פראסטען עולם איז דיא תורה געשריבען אין דער שפראך וויא מענשען ריידען. דער גרויסער עולם איז וויא א קינד, ווענען מען מוז לאנגזאם ערציהען לויט זיין השגה נאך (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק ל"ג).

דער רמב"ם גלויבט, אז צוזאמען מיט דער תורה און דיא נביאים איז צו יחידי סגולה איבערגעגעבען געווארען אויך זייער אמת׳ער מיין, דיא אמת׳ע כונה, דיא „סתרי תורה". נאר אז זיי זיינען אין פערלויף פון דער צייט פערלארען געגאנ־גען. „זיי וויסען, אז דיא פיעלע חכמות וואס זיינען געווען ביי אונזער אומה וועגען דיא אמת׳ען פון די דאזיגע ענינים זיינען פערלארען געגאנגען אין פערלויף פון דער לאנגער צייט, צוליעב דעם וואס דיא נארישע אומות האבען איבער אונז געוועלטיגט, צוליעב דעם וואס ניט אלע האבען דאס געמעגט לעהרנען.... און צוליעב דעם וואס מען האט זיי ניט

גענטאַרט פערשרייבען" (מורה נבוכים, חלק ראשון, פּרק ע"א).
ווייסען מיר אַלזאָ, וואָרום דיא תורה האָט געשריבען פערשטעלט. דער רמב"ם פערברייטעט זיך װעגען דעם ראָזיגען ענין און גיט אַן פינף אורזאַכען, וואָרום דער פּראָסטער מענש איז ניט פייהיג זיך אָבצוגעבען מיט דעם שטודיום פון פילאָזאָפישע פראַגען (מורה נבוכים, חלק ראשון, פּרק ל"ד). בקצור איז עס דערפאַר, וואָס דער ענין איז אַ טיעפער. דעם „המונ'ס" שכל איז ניט גענוג ענטוויקעלט. דער געוויינליכער מענש איז אַריינגעטאָהן אין דאגות פּרנסה און אין אַלערליי תאוות און דערצו מוז מען פריהער זיין גוט פּאָרבערייטעט, מען מוז וויסען דיא אַלע נאַטור-וויסענשאַפטען, איידער מען שטודירט פילאָזאָפיע.

איצטער בלייבט דיא פראַגע, אויב דיא תורה האָט בכיון פערבאָרגען דיא אינערליכע כונות, טאָ וויא אַזוי ערלויבט זיך ער, דער רמב"ם, זיי צו ענטדעקען?

דער רמב"ם פערענטפערט זיך: „גאָט ווייס, אַז איך האָב ניט אויפגעהערט מורא צו האָבען צו שרייבען וועגען דיא דאָזיגע זאַכען, ווייל זיי זיינען פערבאָרגענע ענינים. עס איז נאָך ניט געשריבען געוואָרען אַזאַ ספר ביי אונזער פאָלק אין דער צייט פון דעם גלות, טאָ וויא אַזוי זאָל איך איצטער אָנפאַנגען שרייבען וועגען דעם? איך פערלאָז זיך אָבער אויף דעם, וואָס אין אַ צייט, ווען מען מוז אַרבייטען פון גאָט'ס וועגען, מעג מען פערברייטען דיא תורה, און אַז איך טהו עס נאָר פון גאָט'ס וועגען" (מורה נבוכים, פּתיחה). עס איז אַ צייט, וואָס מען מוז. עס געפינען זיך בלאָנדזענדע (נבוכים), וועלכע טראָגען זיך אַרום מיט ספיקות, וועלכע פערשטעהען ניט וויא אַזוי צו האַרמאָנירען די פילאָזאָפישע אמת'ען, וואָס זיי האָבען זיך ערוואָרבען מיט דער תורה. צוליעב זיי שרייבט ער דעם „מורה נבוכים". ער ווייס, אַז דעם גרויסען עולם וועט עס שאַדען. אָבער ער וויל בעסער רעטען דעם חשוב'ען איינציגען: „און איך בין דער מענש, וואָס ווען איהם דריקט דער ענין, און עס איז איהם איינג די וועג און ער געפינט קיין מיטעל ניט ווי צו לערנען

דעם אמת, וואס איז בעוויזען געווארען, סאידען ווען ער זאל זיין גוט פאר דעם איינעם דעם חשוב'ען און ניט גוט פאר צעהן טויזענד נאארען, קלייב איך אויס צו זאגען עס פאר איהם אליין און מיך קימערען ניט דיא זלזולים פון דעם גרויסען עולם. איך וויל בעסער רעטען דעם איינעם דעם חשוב'ען, וואס איז פערזונקען אין זיין צווייפעל, ווייזען איהם די וועג ביז ער וועט אויסגעהיילט ווערען" (מורה נבוכים, פתיחה).

דער המון קען ניט פערשטעהן דיא דאזיגע טיעפע ענינים. פאר איהם איז גענוג, אז ער זאל וויסען, אז גאט איז ניט קיין קערפער און ניט קיין קראפט אין א קערפער, אז ער איז פאלקאמען און אז ביי איהם איז ניט שייך קיין ענדערונג; אז ער איז איינער, און דערפאר מוז ער זיין אונקערפערליך, ווייל א קערפער בעשטעהט פון צוויי: פון מאטריע און פארם. דער וואס גלויבט אין א קערפערליכען גאט איז נאך ערגער וויא א געטצענדיענער. דעריבער איז א חיוב צו לעהרנען דיא אונקערפערליכקייט פון גאט אפילו צום אונוויסענדען, צו דער פרוי און צו דיא קינדער. מען דארף זיי געבען צו פערשטעהן, אז די פסוקים וואס דייטען אן אויף דיא קערפערליכקייט פון גאט האבען אן אנדער מיין, וועלכער איז בעוואוסט צו דיא חכמים (מורה נבוכים, חלק ראשון, ל"ה, ל"ו).

ווען עס קומט אבער צו דיא איינענשאפטען אדער איי־גענטהימליכקייטען פון גאט (תוארים), וויא מען דארף דיא דאזיגע „תוארים" ערוויטערען פון איהם, אין וועלכען זינן זיי ווערען אויף איהם געלייגט, וואס עס מיינט אז ער האט דיא וועלט בעשאפען, וואס עס מיינט זיין פיהרונג פון דער וועלט. וואס עס מיינען: זיין השגחה, זיין ווילען, זיין השגה, זיין וויסען, וואס עס איז נבואה און איהרע פער־שיעדענע מדרגות... דאס זיינען אלץ טיעפע ענינים, דאס זיינען די אמת'ע „סתרי תורה", דאס זיינען די סודות, וואס ווערען שטענדיג דערמאנט אין דער ביבעל און אין דעם תלמוד,

און דאָס זיינען די זאכען, וואָס מען דאַרף וועגען זיי ניט ריי־דען באריכות אפילו צום ענטוויקעלטען מענשען *)

ווייסען מיר, אלזאָ, וועלכע פראגען די „סתרי תורה" בע־האנדעלט, פאר וועלכע דער רמב"ם שרעקט זיך אזוי שטארק. און בעטראכט מען אויפמערקזאם דעם רמב"ם'ס געדאנקען וועגען די דאָזיגע ענינים, פאנגט אָן קלאָהר צו ווערען פאר וואָס ער איז אזוי פאָרזיכטיג און אויך פארוואָס עס האָבען זיך געפונען מענשען, צווישען זיי געלעהרטע, וואָס האָבען בע־טראכט דעם „מורה נבוכים" פאר א שעדליכען בוך און דעם רמב"ם פאר א כופר.

דער רמב"ם פערברייטעט זיך זעהר פיעל וועגען דער פראגע פון גאָט'ס „תוארים" (אַטריבוטען, אייגענשאפטען אָדער אייגענטהימליכקייטען). ער פערנעהמט דערמיט איבער צעהן קאפּיטלען (מו"נ חלק ראשון, נ'—ס"א). דאָ וועט איבער־געגעבען ווערען בקצור דער תמצית פון זיינע געדאנקען, און אויך ניט אין דעם סדר ווי דער רמב"ם טהוט עס.

וועגען גאָט קענען מיר נור וויסען, אז ער א י ז, אויף דעם איז דאָ א שכל'דיגער בעווייז (מופת). ווי עס קומט אָבער צו דעם ו ו י און ו ו א ס, צו זיין מ ה ו ת, צו דעם עצם פון זיין וועזען, ווייסען מיר גאר ניט און קענען גאר ניט ווי־סען. צושרייבען צו גאָט אירגענד וועלכע „תוארים" אין איר־גענד וועלכען זינן, קען מען ניט און עס איז א זינד געגען דעם בעגריעף פון גאָט'ס איינהייט. „דער וואָס גלויבט, אז גאָט איז איינער מיט מעהרערע אטריבוטען, כאָטש ער זאָגט, אז ער איז איינער, גלויבט אין דער אמת'ן אין מעהרערע. עס איז

*) „אמנם הדברים בתוארים, ואיך ירוחקו ממנו, ומה ענין התוארים המיוחסים לו, וכן הדברים בבריאתו מה שבראו ובתאר הנהגתו לעולם, ואיך השגחתו בזולתו, וענין רצונו, והשגתו וידיעתו בכל מה שידעהו; וכן ענין הנבואה וכל מעלותיה... אלו כלם ענינים עמוקים, והם סתרי תורה באמת, והם הסודות אשר יזכרו בספרי הנביאים תדיר ובדברי רז"ל ואלו הם הדברים אשר אין צריך לדבר בהם אלא בראשי הפרקים כמו שזכרנו. ועם האיש המתואר גם כן" (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק ל"ח).

אזוי ווי די קריסטען זאגען אז ער איז איינער, אָבער ער איז דריי און די דריי איז איינס. *) צו זאָגען, ווידער, ווי אנדערע פילאָזאָפען בעהויפּטען, אז גאָט'ס אטריבוטען זיינען ניט זיין „מהות" און אויך ניט אויסערהאלב איהם, איז ניט מעהר ווי ווערטער, וואס האבען קיין זינן ניט. א זאך איז אדער ווי אן אנדער זאך אדער ניט ווי אן אנדער זאך. זיין ביידע צוזאמען איז אונמעגליך (מו"נ חלק א, פרק נ"א).

ריידען מיר וועגען דעם „מהות" פון גאָט, מוזען מיר געדיינקען פיער פּונקטען: 1) זיין אבסאָלוטע אונקערפּערליכקייט; 2) זיין אבסאָלוטע אונפאַרענדערבארקייט און אז ער קען פון קיין זאך ניט ווערען בעווירקט אדער בעאיינפלוסט; 3) אז ער איז פאָלשטענדיג, אז אלץ איז ביי איהם ווירקליכקייט אהן שום מעגליכקייט, דאָס הייסט, אז ביי איהם איז אלץ אין „פּועל" ניט אין „כח"; 4) אז צווישען איהם און די בעשאפענע זיינען ניטאָ קיינע פערגלייכונגען, קיינע שייכות'ן, קיינע עהנליכקייטען (מו"נ חלק א, פרק נ"ה).

די מענשליכע שפּראך איז אָרעם און אויסדריקע; זי איז אַן אינסטרומענט פאַר מענשליכע געדאנקען און איז ניט פעהיג אויסצודריקען די ערהאַבענסטע בעגריפע. געברויכענדיג די מענשליכע שפּראך זיינען מיר געצוואונגען צו געברויכען ווערטער, וואָס האבען א זינן פאַר מענשען אָבער וואס פּאסען זיך בשום אופן ניט פאַר גאָט, ווייל צווישען גאָט און דעם מענשען איז ניטאָ קיין שום עהנליכקייטס־פּונקט. מיר זאָגען צום ביישפּיעל אויף גאָט, אז ער אי ז, ער לעבט, ער קען, ער ווייס, ער איז קלוג און ער וויל. ביי אונז אין געדאנק ווערען די דאָזיגע אטריבוטען פון גאָט צוזאמענגעמישט מיט אונזערע מענשליכע בעגריפע פון זיין, לעבען, קענען, וויסען, קלוגשאפט און ווילען. מיר נעהמען די זעלבע בעגריפע, מיר פערפיינפאכען און פערגרעסערען זיי, און ווענדען זיי אַן

*) אמנם מי שהאמין שהוא אחד בעל תוארים רבים, כבר אמר שהוא אחד במלתו אבל רבים במחשבתו. וזה כמאמר הנוצרים הוא אחד אבל הוא שלשה והשלשה אחד (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק נ').

אויף גאָט; גאָט'ס קענען, וויסען, קלוגשאַפט און ווילען זיינען פיעל גרעסער פאַר אונזערע. דאָס איז אָבער אַ טעות. זיי זיינען ניט בלויז גרעסער, זיי זיינען אין גאַנצען אַנדערש אין זייער עצם און קענען בשום אופן ניט פערגליכען ווערען. איהר קענט פערגלייכען אַ קערענדיל מיט אַ פּלאַנעט, ווייל ביי ביידען זיינען דאָ די דריי מאָסען: לענג, ברייט און טיעפ־קייט; מען קען אָבער ניט פערגלייכען צוויי זאכען, וואס האַ־בען צווישען זיך קיין שייכות ניט. איהר קענט, למשל, ניט זאָגען, אז די וואָרעמקייט איז גרעסער אָדער קלענער ווי דער בילד. גאָט עקזיסטירט, אָבער ניט מיט אונ־זער עקזיסטענץ; ער לעבט, ניט מיט אונזער לעבען; ער ווייס, ניט מיט אונזער וויסען; ער קען ניט מיט אונזער קענען; ער איז קלוג, ניט מיט אונזער קלוגשאַפט*). גאָט איז איינער, אָבער ניט אין דעם זינן ווי מיר פערשטעהען איינהייט; ער איז אַ „קדמון" אָבער ניט ווי מיר פערשטעהען „קדמון", ווייל ביי אונז איז דער דאָזיגער בעגריעף פער־בונדען מיט דעם בעגריעף „צייט", אויביג אין צייט. גאָט אָבער שטעהט אויסערהאַלב צייט.

קורץ, מיר קענען וועגען גאָט קיין זאך ניט וויסען און קיין זאך ניט זאָגען, וואָס זאָל אין אירגענד וועלכער וועג אויסדריי־קען די פּאָזיטיווע זייט פון זיין „מחות", דאָס איז העכער פון אונזער שכל. מיר קענען פון איהם ריידען אין אַ נעגאַטיווען זינן, מיר קענען זאָגען וואָס ער איז ניט. ווען מיר זאָגען, אז ער לעבט, דאַרפען מיר דערמיט פערשטעהן, אז ער איז ניט דאָס, וואָס מיר רופען טוידט; ווען מיר זאָגען, אז ער איז קלוג, מיינען מיר אין דער אמת'ן, אז ער איז ניט דאָס, וואָס מיר רופען נאַריש; ווען מיר זאָגען, אז גאָט האָט אַ ווילען, מיינען מיר, אז ער איז ניט געצוואונגען אין זיין טהעטיגקייט פון אַנדערע סיבות. אַלע „תוארים" פון גאָט דאַרפען פער־שטאַנען ווערן ניט אַלס פּאָזיטיווע, נאָר אַלע נעגאַטיווע. דורך

*) ואם כן הוא נמצא ולא במציאות, וכן חי ולא בחיים, ויודע לא במדע, ויכול לא ביכלת, וחכם לא בחכמה (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק נ"ז).

די נעגאציאָנען קענען מיר קריגען א מעהר אָדער ווייניגער קלאָהרען בעגריעף פון איהם; וואָס מעהר „ניטס" מיר וועלען זאגען וועגען איהם, אלץ נעהענטער וועלען מיר קומען צום אמת. ווען מיר פּרובירען אָבער זאָגען, וואָס ער איז יא, בעגעהען מיר שוין דערמיט גופא א זינד, ווייל מיר שרייבען צו איהם צו אונזערע בעגריפע און אונזערע פערגלייכונגען, און אויף אזא ארט בעגרענצען מיר איהם. וואָס מעהר שבחים, וואָס מעהר פּאָזיטיווע אייגענשאפטען, וואָס מעהר מעלות מיר שרייבען איהם צו, אלץ ערגער איז עס. דער רמב"ם איז דארום בייז אויף די רעליגיאָנס־פּאָעטען, וואָס האָבען אין זייערע תפילות אריינגעטהאָן אזוי פיעל שבחים און מעלות פון גאָט, „מיינענדיג, אז דערמיט וועלען זיי איהם בעאיינפלוסען". ער רופט זיי נאַרען און זאָגט, אז אין מאנכע פון זייערע ליעדער געפינען זיך אזעלכע נארישקייטען: „וואָס מען וואָלט געמעגט דערפון לאַכען, ווען דער פערשטענדיגער וואָלט ניט געדאַרפט וויינען, וואָס אזעלכע זאכען זאָגט מען וועגען גאָט" (מו"נ חלק ראשון, פרק נ"ט).

אין זיין לעהרע וועגען די געטליכע אייגענשאפטען איז דער רמב"ם געגאַנגען ווייטער, ווי אירגענד וועלכער פון די אידישע פילאָזאָפען פאר איהם. וועלענדיג אויסמייַדען אירגענד עטוואָס, וואָס קען אויף'ן ווייטסטען אופן פערשטאַנען ווערען אלס א פּנימה אין גאָט'ס איינהייט און אין זיין אונקערפּערליכקייט, איז דער רמב"ם געקומען צו א גאָט'ס בעגריעף, וועלכער איז טרוקען, שטרענגלאָגיש, קאַלט און פרעמד צום מענשליכען הארץ און אונבעגרייפליך פאר דעם מענשליכען שכל, — א ריינע, קאַלטע אבסטראַקציע. „דאָס איז דער גאָט פון אריסטאָטעלעס, ניט דער גאָט פון אברהם", וואָלט ר' י ה ו ד ה ה ל ו י אויף דעם געזאָגט.

דעם רמב"ם איז, אמת, געלונגען דורך אַלערליי אויסטייטשונגען אריינצוקוועטשען דעם דאָזיגען גאָטעס־בעגריעף אין דער ביבעל און אין דעם תלמוד, אָבער זיינע געגנעַר

זיינען ניט געווען אינגאנצען אונגערעכט, ווען זיי האבען אין דעם געזעהן א געפאהר פאר'ן קיום פון דער אידישער אמונה. פיהרט מען צו דעם רמב"ם'ס גאטעס־בעגריעף צו זיינע לאגי־שע קאנזעקווענצען בלייבט איבערהויפט קיין פלאץ ניט פאר „ענטפלעקונג“ פאר אירגענד וועלכע פראקטישע רעליגיאן... דער רמב"ם איז ניט געגאנגען אזוי וויים, ער האט זיך ווי דערשראקען פאר די לאגישע אויספיהרונגען פון זיינע בע־הויפטונגען. ער האט זיך א קירעווע געטהאן אן א זייט, אנערקענענדיג אי „ענטפלעקונג“, אי תפילות, אי השגחה. אזוי ווי גאט איז פאר אונז אונבעגרייפליך, קענען די אלע זאכען פארקומען אויף א וועג וואס איז אונבעגרייפליך פאר אונז. אין דעם איז דא א געוויסע לאגיק, אבער וועלכע איז נ ט געווען בעפריעדיגענד פאר זיינע געגנער. „ער האט גע־וואלט פעראייניגען די תורה מיט דער גריכישער פילאזאפיע צו מאכען פון זיי איין געצעהלט; ער האט געמיינט, אז די ערשטע מיט די צווייטע זיינען א צווילינג, און עס האט זיך אויסגעלאזען א בראד און א קלאג. זיי קענען ניט לעבען צוזאמען ווי שוועסטער, ווייל די אידישע פרויען זיינען ניט ווי די עגיפטישע**), שרייבט דער געלעהרטער דאקטאר ר' יהודה אבן־אלפאחאר צו ר' דוד קמחי.

* * *

ניט וועניגער ראדיקאל וויא דעם רמב"ם'ס אטריבוטען־לעהרע זיינען אויך זיינע לעהרען בנוגע די אנדערע וויכטיגע רעליגיעזע פראגען, וועלכע ער בעצייכענט מיט דעם נאמען „סתרי תורה“.

פיעלע מענשען ווערען געשטרויכעלט, ווען זיי קומען צו דער פראגע פון דעם תכלית פון דעם „זיין“ (מציאות). האט דאס „זיין“ א תכלית? איז דא א ציעל אין דער עקזיסטענץ פון דעם אוניווערזום?

*) למען העמיד התורה עם חכמה היונית יחד, לחבר את האהל להיות אחד. ודמה היות הראשונה עם השניה כשני עפרים תאמי צביה, והיתה תאניה ואניה. ולא נשא אותם הארץ לשבת יחדו להיות כשתי אחיות, כי לא כנשי המצריות העבריות.

דיא פראגע דארף גוט פערשטאנען ווערען. עס האנדעלט זיך דא ניט וועגען דעם, צו יעדע איינצעל־זאך אין דעם אוניווערזום האט א תכלית? צו עס איז דא א סדר, אן ארדנונג און א צוזאמענהאנג אין די אלע נאטירליכע ערשיינונגען פון דער וועלט? יעדע איינצעל־זאך וואס א י ז, מוז זיין, ווייל דיא נאטור טהוט קיין זאך ניט אומזיסט. עס איז דיא אויפגאבע פון דיא נאטור וויסענשאפטען אויסצו־געפינען דיא דאזיגע פונקציאנען אדער תכליתים. א מענש האט פיס צום געהן, הענד צו ארבייטען, אויגען צו זעהן און אזוי כסדר.

מען קען נאך אויך געפינען א תכלית פאר דער עקזיסטענץ פון דיא גאנצע מ י נ י ם. כאטש דאס איז שוין פערבונדען מיט גרויסע שוועריגקייטען. מען קען זאגען, וויא א ר י ס־ט א ט ע ל ס בעהויפטעט, אז דער תכלית פון דער עקזיסטענץ פון דעם מין איז, כדי ער זאל קענען דערגרייכען דיא העכסטע מדרגה פון דער ענטוויקלונג. דער פראצעס פון דעם לעבען און אונטערגעהן (התמדת ההויה וההפסד) פון דיא יחידים פון דעם מין מענש, למשל, איז נויטהיג, כדי דער גאנצער מין מענש זאל זיך אלץ מעהר און מעהר ענטוויקלען, זאל דער־גרייכען אלץ א העכערע און א העכערע מדרגה. עוואלוציע אין דער ריכטונג פון פראגרעס איז דער לעצטער תכלית אין דעם מין מענש וויא אויך אין דיא אנדערע מינים.

דיא פראגע איז אבער: צו איז דא אן ע נ ד ל י כ ע ר ציעל (תכלית אחרונה) אין דער עקזיסטענץ פון דעם גאנצען אוניווערזום? צו איז דא אזא צ ו ־ ו ו א ס און צו דארף מען אזא ענדליכען ציעל זוכען און צו קען מען איהם געפינען?

דער רמב"ם ענטפערט: ניין. אזא ענדליכער תכלית איז ניטא. פאר דיא וואס גלויבען וויא אריסטאטעלס, אז דיא וועלט איז פון אויביג, קען גאר אזא פראגע ניט זיין. אויב דיא וועלט איז פון אויביג און איז ניט בעשאפען געווארען, הייסט דאך עס, אז איהר עקזיסטענץ איז אן אונפערמיידליכע (מחוייב המציאות), און ביי א זאך וואס עקזיסטירט לויט איהר אייגענער נאטור נאך על פי נויטהווענדיגקייט איז ניט

שייך קיין תכלית. איהר עקזיסטענץ איז ניט אבהענגיג פון קיינעם'ס ווילען און קען דארום ניט האבען קיין כונה אדער תכלית.

אויב מען זאָל אפילו אננעהמען, אז דער אוניווערזום איז א בעשאפענער, וואס דאס, זאגט דער רמב"ם, איז אונזער מיינונג, דארף מען אלץ ניט זוכען קיין תכלית צו זיין עקזיס־טענץ. עס געפינען זיך פיעלע, וואס דיינקען, אז דער תכלית פון דער שעפּפונג איז דער מענש, וועלכער דארף דיענען גאָט; זיי מיינען, אז אלץ וואס עס איז געטאהן געווארען איז פון זיינטוועגען; אז זאגאר דיא „גלגלים" דרעהען זיך צוליעב זיינע נוצען און צו בעפריעדיגען זיינע בעדירפניסע. אין מאנכע שטעלען פון דיא נביאים, ווען מען זאָל אויסטייטשען זייערע ווערטער אין פּראָסטען פשט, קען מען אויך געפינען דיא דאזיגע מיינונג. דאס איז אבער א טעות. אויב דער מענש איז דער תכלית פון דער וועלט, טא פאר וואס האָט גאָט ניט בעשאפען דעם מענשען אליין אהן, לאמיר זאגען, דיא הימלען? אויב מיר זאלען שוין אפילו אננעהמען, אז אלץ איז צוליעב דעם מענשען, און דער תכלית פון דעם מענשען איז צו דיענען גאָט, טא וואס איז דער תכלית פון דיענען גאָט? וואס האָט גאָט דערפון, ווען מען דיענט איהם און וואס פעהלט איהם, ווען מען דיענט איהם ניט? און אויב אימיצער וועט זאגען, אז דאס איז ניט פון גאָט'ס וועגען, נאר פון אונזערט וועגען, ווייל דאס איז גוט פאר אונז, וואס מיר ווערען דורך דעם דיענען צו גאָט מעהר פּערפעלקאָמענט, — בלייבט אלץ דיא פראגע: וואס איז דער תכלית פון אונזער זיין פּערפעלקאָמענט? מיר מוזען סוף כל סוף זאגען, אז אזוי האט גאָט געוואָלט, אזוי האט גוזר געווען זיין חכמה, וואס דאס מיינט, אז מיר קענען קיין תכלית ניט געפינען.

מיר דארפען ניט זאגען, אז אלץ וואס עס עקזיסטירט איז צוליעב דעם מענשען. יעדע זאך האט זיך איהר אייגענע עקזיסטענץ־בערעכטיגונג. עס איז ניט קיין פראגע פון תכלית; עס איז א פראגע פון ווילען. פונקט וויא גאָט האט געוואָלט, אז דער מין מענש זאָל ז י י ן, אזוי האט ער אויך געוואָלט,

אז דיא הימלען און זייערע הערשאפטען, דיא מלאכים און אלע עקזיסטירענדע זאלען זיין.

א מענש דארף ניט גענארט זיין און זיך איינריידען, אז דיא „גלגלים" און דיא מלאכים זיינען בעשאפען געווארען פון זיינטוועגען. דיא אויבערשטע וועלטען, דיא גלגלים און דיא שטערען זיינען אזוי גרויס און אזוי ערהאבען; דער מענש איז אזוי קליין און נישטיג לגבי זיי, אז עס איז פשוט אונמעגליך, דאס ער זאל זיין דער עיקר און זיי דער טפל. „דיא העכערע זאך ווערט ניט בעשאפען אלס א כלי פאר דער ניעדעריגערער זאך". ביי גאט איז איבערהויפט ניט שייך קיין תכלית, און אזוי וויא מיר קענען ניט זוכען דעם תכלית פון גאט'ס עקזיסטענץ, אזוי קענען מיר אויך ניט זוכען דעם תכלית פון זיין ווילען. (זעה מורה נבוכים, חלק שלישי, פרק י"ג, י"ד).

דער מענש איז אלזא, לויט דעם רמב"ם, ניט דיא קרוין פון דער שעפפונג, ניט דער תכלית פון דער בריאה, נאר בלויז א טהייל פון איהר, און ניט זעהר קיין וויכטיגער טהייל אין פערגלייך מיט דעם גאנצען אוניווערזום, כאטש ער איז דער וויכטיגסטער טהייל אויף אונזער קליינער ערד שוין דערמיט גופא, וואס ער בעזיצט דעם שכל.

אראפרייסען פון דעם מענשליכען קאפ דיא קרוין, וואס ער האט זיך אליין אנגעטאהן איז דאמאלס געווען א געוואג-טער שריט, און דער רמב"ם האט עס געוואגט. דער אויפ־מערקזאמער לעזער וועט בעמערקען, אז דעם רמב"ם'ס מיינונג וועגען דעם תכלית פון דער וועלט איז דיא זעלבע וויא אריס־טאטעלס'עס. דער אונטערשיעד איז נאר, וואס דער רמב"ם האלט אז דיא וועלט איז בעשאפען געווארען. בכלל קען מען זאגען, אז דער רמב"ם האלט זיך אן דיא לעהרען פון אריסטא-טעלס'ען אפילו דארטען, וואו ער געהט זיך פערנאנדער מיט איהם אין געוויסע פונקטען. ער זוכט דורכצופיהרען דיא אריסטאטעלשע פרינציפען פון זיין, פון דעם רמב"ם'ס, איינענעם שטאנדפונקט, פון דעם שטאנדפונקט, אז דיא וועלט איז בעשאפען געווארען. דאס זעהט מען אויך ארויס פון זיינע

לעהרען וועגען „השגחה“, וועגען פרייען ווילען, וועגען נבואה און דערגלייכען.

* * *

עס זיינען פאַראַנען פינף מיינונגען וועגען דער פראַגע פון השגחה:

1) דיא ערשטע מיינונג איז, אַז עס איז קיין השגחה איבערהויפּט ניטאַ, אַז אַלץ איז אַ צופאַל. דאָס איז דיא מיינונג פון ע פּ י ק ו ר ע ן און זיין שוהלע.

2) דיא צווייטע מיינונג איז, אַז אויף מאַנכע זאַכען איז דאַ אַ השגחה און אויף מאַנכע ניט. דאָס איז דיא מיינונג פון אַריסטאָטעלס'ען. די העכערע וועלטען, וועמעס אינדיווידו־עלע עקזיסטענץ איז אייביג און ביי וועלכע עס קומען ניט פאָר קיינע ענדערונגען, זיי זיינען שטענדיג אונטער דער אויפזיכט פון גאָט. אונטער דעם וואָרט „השגחה“ ווערט פערשטאַנען גאָט'ס השפעה לויט דער נאַטור פון דיא זאַכען. זיי, דיא גלגלים, זיינען אייביג אין זייער נאַ־טור און גאָט'ס השגחה אָדער גאָט'ס השפעה איז שטענדיג מיט זיי, אַז זיי זאָלען בלייבען אין דעם צושטאַנד וואָס זיי זיינען. אויף אונזער וועלט אָבער, אויף דיא וועלט פון ענדערונגען, פון זיין און פערגעהן, איז גאָט'ס השגחה בלויז אויף דיא גאַנצע מינים, אָבער ניט אויף דיא איינצעלנע, ווייל נאָר דער מין איז אייביג לויט זיין נאַטור נאָר. אָבער ניט דער יחיד פון דעם מין. אַלץ וואָס פּאַסירט מיט דיא יחידים איז אַ צופאַל, און עס איז קיין חלוק ניט, צו עס ווערט צוטראָטען אַ מילבען־נעסט אָדער עס ווערט איינגעפאַלען אַ געביידע, וואו מענשען זיינען מתפלל צו גאָט. עס איז ביי איהם, ביי אַריסטאָטעלס'ען, קיין אונטערשיעד ניט, צו אַ קאַץ צורייסט אַ מויז אָדער אַ הונגעריגער לייב צורייסט אַ נביא. גאָט'ס השגחה קען נאָר זיין אויף דאָס, וואָס איז אייביג, שטענדיג און אונפערענדבאַר, ווייל ער אַליין איז אַזוי. אויף דיא איבריגע קען ניט זיין גאָט'ס השגחה, און דאָס הייסט בשום אופן ניט אַ פערמינדערונג פון גאָט'ס קענען, ווייל עס

פּאָלקס ביבליאָטעק טאָראָנטאָ JEWISH PUBLIC LIBRARY TORONTO

זיינע פאראנע זאכען, וואס זיינען לויט זייער נאטור נאך אונמעגליכקייטען (נמנעים). מען קען ניט זעהן קיין בע־גרענצונג אין גאט'ס קענען דערפאר, למשל, וואס ער קען ניט מאכען נאך אזא גאט וויא ער איז, אדער מאכען אז ער גופא זאל ניט זיין, אדער אז ער זאל ווערען א קערפער אדער זיך ענדערען.

3) דיא דריטע מיינונג איז, אז אויף דער גאנצער וועלט איז קיין שום צופאל ניטא; אז אלץ איז פון פאראויס בע־שטימט. דאס איז דיא מיינונג פון דיא אשאריאיטען. דער ווינט, וואס האט איינגעווארפען דיא הויז, וואו מענשען האבען מתפלל געווען, איז ניט קיין צופאל. דער ווינט האט געמוזט קומען אין יענער צייט אויף יענעם פלאץ, ווייל אזוי איז בעשטימט געווארען פון גאט. קיין פרייער ווילען איז ניטא. דאס וואס ראובן שטעהט און שמעון געהט ווען ער וויל איז ער נאר פריי לויט אונזער השגה נאך. אין דער אמת'ען האט דער איינער געמוזט שטעהן און דער אנדערער — געהן.

4) דיא פיערטע מיינונג איז, אז דער מענש איז פריי אין זיין אויסוואהל. דאס איז דיא מיינונג פון דיא מו־טאזיליטען. זיי גלויבען אויך, אז גאט וויים אלץ און ניט אויף אלץ אכטונג. ער וויים ווען דער מילבען־נעסט ווערט צוטראטען און ווען דער בלאט פון בוים פאלט ארונטער. אין דאך דיא קשיא, וויא קומט עס, אז אנדערע מענשען ווערען געבוירען קאליקעס איידער זיי האבען געזינדיגט? וויא קומט עס, אז דער פרומער ליידט צרות? פערענטפערען זיי דיא דאזיגע פראגען דערמיט, אז דאס איז פון זייער טובה וועגען, כדי זיי זאלען האבען עולם־הבא. זיי געהען נאך ווייטער און בעהויפטען, אז דיא געשאכטענע אונשולדיגע בהמה, אפילו דער געטויטעטער פליי אדער „כנה" וועט קריגען בעצאהלט פאר דיא יסורים אויף יענער וועלט...

איך קען ניט, זאגט דער רמב"ם, בעשולדיגען דיא דאזיגע דריי כתות פאר זייערע מיינונגען וועגען דער השגחה. יעדע פון זיי האט שטארקע גרינדע, וואס האט זיי געצוואונגען צו

זייערע מיינונגען. אריסטאָטעלס האָט זיך געוואָלט האַלטען אַז דיא געזעצע פון דער נאַטור. דיא אשאַרי־איטען האָבען ניט געוואָלט בעגרענצען גאָט׳ס וויסען און חכמה; דיא מוטאַזיליטען האָבען ניט געקענט צוגעבען, אַז גאָט איז אַ בעל־עולה.

5) דיא פינפטע מיינונג איז, אַז דער מענש האָט אַ פרייען ווילען, גאָט האָט איהם בעשאַנקען דערמיט. ביי גאָט איז אונמעגליך אַז אונרעכט. און יעדער זאַך פּאַסירט על פּי גערעכטיגקייט. אפילו ווען אַ מענש שטעכט זיך איין מיט אַ דאָרן און האָט דערפון יסורים איז עס אַ שטראָף. ניט אַלע מאָל, אמת. פערשטעהען מיר גאָט׳ס וועגען. אָבער דאָס איז, ווייל אונזער פערשטענדניס איז בעגרענעצט און ניט חס ושלום, ווייל גאָט בעגעהט אַן אונרעכט. דאָס איז דיא מיינונג פון דער תורה. מיין מיינונג וועגען דער פראַגע איז, זאָגט דער רמב״ם, און דאָס איז דיא אמת׳ע כונה פון דער תורה. אַז עס איז יע דאָ אַ געטליכע השגחה אויף אונזער ערד. אָבער אַז זיא בעציהט זיך בלויז אויף דעם מענשען. וועגען די אַנדערע לעבעדיגע, דיא געוויקסען און דיא איבריגע, האַלט איך זיך אַן אַריסטאָטעלס׳ מיינונג. איך גלויב ניט, אַז דער בלאַט פון בוים פאַלט דורך גאָט׳ס השגחה; איך גלויב ניט, אַז דער שפּין פערכאַפּט דיא פליעג מיט גאָט׳ס השגחה; איך גלויב ניט, אַז דיא פיש האָט איינגעשלונגען דעם ווערימעל דורך גאָט׳ס ווילען. דיא דאָזיגע אַלע פּאַסי־רונגען זיינען לויט מיין מיינונג, וויא עס איז אויך אַריסטאָ־טעל׳ס מיינונג, ריינע צופעלע (מקרים). וויא איך פערשטעה דיא געטליכע השגחה, איז עס אַ דירעקטע ווירקונג פון גאָט׳ס השפעה. דער מין, וואָס בעזיצט דיא דאָזיגע השפעה, וואָס בעזיצט דעם שכל און ווייס אַלץ וואָס אַ בעל שכל קען וויסען, בלויז צו איהם קען זיך די השגחה בעהעפטען. דאָס מיינט ניט אַז איך פערקלענער גאָט׳ס קענען; איך מיין אָבער, אַז גאָט׳ס השגחה איז אַ המשך פון זיין שכל און קען זיך בעהעפטען נאָר צו אַ בעל־שכל. דערפון איז געדרונגען, אַז דיא געטליכע השגחה איז ניט אויף אַלע מענשען גלייך.

וואס העכער דער מענש איז, וואס מעהר זיין שכל איז ענט־וויקעלט, אלץ מעהר ליגט זיך אויף איהם דיא השגחה. דער פראסטער, אונענטוויקעלטער מענש, ווענענס שכל איז אויף א ניעדעריגע מדרגה, איז אין דער הינזיכט גלייך צו דער בהמה (מורה נבוכים, חלק שלישי, פרק ט"ו, ט"ז, י"ז, י"ח).

דעם רמב"ם'ס מיינונג וועגען השגחה איז דיא מיינונג פון אריסטאטעל'סען. דער איינציגער אונטערשיעד איז וואס לויט דעם רמב"ם איז אויך דא השגחה אויף דעם מענשען, און דאס בלויז אויפ'ן העכערען מענשען. גרינדענדיג זיך אויף אריסטאטעלסען, וועלכער בעטראכט דיא געטליכע השגחה אלס א המשך פון דעם געטליכען שכל'דיגען דיינקען, קומט דער רמב"ם צום שלוס, אז דיא דאזיגע השגחה מוז אויך אנגעווענדעט ווערען אויף דעם מענשען, וואס איז א בעל שכל. *) דער רמב"ם בעקעמפפט דעם געדאנק, אז גאט'ס השגחה ליגט זיך בלויז אויף דעם מ י ן און ניט אויף דעם יחיד. דא איז ער א מעהר לאגישער אריסטאטעליאנער וויא אריסטאטעלעס גופא. דער מין איז בלויז אן „אידעע", א פארשטעלונג פון אונזער שכל, וועלכער האט אבער ניט קיין ווירקליכע עקזיסטענץ. וויא קען גאט'ס השגחה זיין אויף דאס, וואס עס עקזיסטירט ניט? דיא השגחה מוז דארום זיין אויף דיא יחידים פון דעם מין, נאטירליך אויף דיא וואס האבען דערגרייכט דיא נויטהיגע מדרגה. (ולא יתכן שנאמר שהשגחה מינית לא אישית... אחר שאין שום נמצא ח ו ץ ל ש כ ל בלתי האישים. ובאלו האישים נדבק השכל האלהי,

*) עס איז כדאי צו בעמערקען, אז דעם רמב"ם'ס קאמענטאטאר ש ם ־ ט ו ב, זאגט גלייך אויפ'ן פלאץ, אז דעם רמב"ם'ס מיינונג וועגען השגחה איז דיא אריסטאטעלשע, און אז אריסטאטעלעס האט גאר קיינמאל ניט געזאגט, אז גאט'ס השגחה ענדיגט זיך אויף אונזער וועלט. אריסטאטעלעס מיינט אויך, לויט ש ם ־ ט ו ב, אז דער „אדם השלם", דער הויך־ענטוויקילטער מענש, איז דירעקט אונטער גאט'ס השגחה, און טאקע צוליעב דעם זעלבען טעם, וואס דער רמב"ם גיט אן (מורה נבוכים חלק שלישי, פרק י"ח, ש ם ־ ט ו ב).

אם כן ההשגחה אמנם היא באישים האלה. (מו"נ חלק ג', פרק י"ח).

* * *

וועגען דעם ענין פון גאָט'ס וויסען, גלויבט דער רמב"ם, אז גאָט ווייס אלץ, מיט אלע פּרטים. פון פאָראויס און אז דאָס שטערט פון דעסטוועגען ניט דיא פרייע ברירה פון דעם מענשען. גאָט'ס וויסען איז אין גאַנצען אַנדערש וויא אונזער וויסען. „אונזער וויסען נעהמט זיך פון דיא ערפאַהרונגען און פּאַסירונגען; וואָס מעהר ערפאַהרונגען, אלץ מעהר וויסען. ביי גאָט זיינען אלע שפּעטערע פּאַסירונגען א המשך פון זיין פריהערדיגען וויסען. א רעזולטאַט פון זיין „מהות". גאָט קריגט אלזא ניט קיין נייעס וויסען און ניט קיין צונעקומענעם וויסען (מו"נ, חלק שלישי, פרק כ"א). גאָט'ס וויסען איז ניט בע־שטימענד; זיא שליסט ניט אויס דיא מעגליכקייט פון אויס־וואהל. וויא אזוי דאָס איז מעגליך, קענען מיר ניט וויסען, ווייל דאָס איז העכער פון אונזער השגה, וואָרים קוים וואָלטען מיר פערשטאַנען דיא נאַטור פון אזא וויסען, וואָלטען מיר דאָך אויך געהאַט דעם דאָזיגען וויסען. פונקט וויא מיר קענען ניט בעגרייפען דעם מהות פון גאָט אזוי קענען מיר אויך ניט בעגרייפען דעם מהות פון זיין וויסען, ווייל זיין וויסען איז ער.

די אלע שוועריגקייטען פון דער דאָזיגער פראַגע שטאַמען דערפון, וואָס מיר מישען צונויף אונזער וויסען מיט גאָט'ס וויסען. מיר קענען ניט וויסען א צוקינפטיגע פּאַסירונג, סיידען ווען זיא איז אונפערמיידליך; דערפאַר מיינען מיר, אז אויך גאָט'ס וויסען פון דער צוקונפט מאַכט צוקונפטיגע פּאַסירונגען אונפערמיידליך. אין דער אמת'ן זיינען אונזער וויסען און גאָט'ס וויסען צוויי גאַנץ בעזונדערע זאַכען, וואָס האָבען צווישען זיך קיין שום שייכות ניט. מיר נעברויכען דעם זעלבען וואָרט, ווייל מיר האָבען ניט קיין בעסערען. (מו"נ, חלק שלישי, פרק כ', כ"ג).

* * *

דיא מיינונגען וועגען דער נבואה, זאָגט דער רמב"ם, זיינען דאָ דריי:

1) דיא מיינונג פון דעם נארישען המון, וועלכער גלויבט, אז גאט קען אויסקלייבען וועלכען מענשען ער וויל און מאכען איהם פאר א נביא. גאנץ גלייך צו ער איז א חכם אדער א נאר, יונג אדער אלט. ער דארף בלויז זיין א מענש פון גוטע מדות.

2) דיא מיינונג פון דיא פילאזאפען, וועלכע איז, אז נבואה איז א בעשטימטע פערפאלקאמענונג פון דער מענש־ליכער נאטור. דיא דאזיגע פאלקאמענהייט קען נאר עררייכען דער יעניגער, וועלכער האט געלערנט און געשטודירט, וועל־כער האט אויף אזא ארט ארויסענטוויקעלט זיין שכל פון מעגליכקייט איןווירקליכקייט. לויט דער דאזיגער מיינונג קען א מענש זיך ניט לייגען שלאפען א פראסטער מענש און ערוואכען א נביא, אזוי וויא ער וואלט געפונען א מציאה. דער מענש וואס איז פאלקאם אין זיין שכל, אין זיינע גוטע מדות און אין דעם כח פון זיין פאנטאזיע, יענער איז דער נביא. יענער מוז זיין דער נביא, ווייל יעדער מענש וואס איז אויף אזא אופן פארבערייטעט מוז זיין א נביא.

3) דיא דריטע מיינונג, און דאס איז דיא מיינונג פון דער תורה, וויא דער רמב"ם מיינט, איז דיא זעלבע וויא דיא מיינונג פון דיא פ־לאזאפען, מיט דעם קליינעם אונטערשיעד, וואס עס קענען זיך געפינען מענשען, וועלכע זיינען פארבע־רייטעט און ראוי צו נבואה און פון דעסטוועגען זיינען זיי ניט קיין נביאים. דיא פארבערייטונג אליין איז נאך ווייניג; עס דארף דערביי זיין אויך גאט'ס ווילען. ווארום דאס איז אזוי, איז איינע פון דיא זאכען וואס מיר פערשטעהען ניט. לויט דער נאטור פון דעם עניין דארף יעדער מענש, וואס איז פארבערייטעט דערצו זיין א נביא. (מורה נבוכים, חלק שני, פרק ל"ב).

נבואה איז אן השפעה פון גאט דורך דעם „שכל הפועל" פריהער אויף דעם מענשליכען שכל און דערנאך אויף זיין פאנטאזיע. דאס איז דיא העכסטע מדרגה וואס דער מענש קען דערגרייכען. דער נביא איז דער אמת'ער „אדם השלם", דער פאלקאמענער מענש. ווען דיא השפעה איז בלויז אויפ'ן שכל, דאן איז דער מענש נאר א חכם; ווען דיא השפעה איז

אי אויפ׳ן שכל און אי אויף דער פאנטאזיע, דאן איז ער א נביא; ווען דיא פאנטאזיע אליין איז ענטוויקעלט, דאן איז ער א שטאאטס־מאן, א געזעצגעבער, א צויבערער און א שווארץ-קינסטלער (מו״נ חלק שני, פרק ל״ו, ל״ז).

דער רמב״ם פערברייטעט זיך זעהר פיעל ווענגען נבואה. ער טהיילט איין דיא נביאים אין מדרגות, וואס זיינען איינע העכער פאר דיא אנדערע. דיא נבואה פון מ ש ה׳ן איז א קלאס פאר זיך, העכער פון דיא אלע אנדערע, וועלכע קיין מענש א חוץ איהם האט ניט דערגרייכט.

דער רמב״ם זוכט צו ערקלעהרען נבואה אויף א נאטירליכער וועג. דער תמצית פון זיינע רייד איז, אז דער נביא איז בלויז דער „אדם השלם“ ביי וועמען אלע זיינע פעהיגקייטען, סאי דער שכל, סאי די פאנטאזיע, זיינען ענטוויקעלט אויף דער העכסטער מדרגה. דיא נבואה קומט אויפ׳ן מענשען על פי רוב אין חלום אדער ווען ער געפינט זיך אין אן עקסטאטישען צושטאנד אויף דער וואהר. דאן איז דיא פאנטאזיע פריי און זיא ווערט ניט געשטערט פון דיא חושים. דאס אין וואס ער האט זיך פערטיעפט און דורכגעטראכט מיט זיין פאלשטענדיג ענוויקעלטען שכל, ווען ער איז אויף דער וואהר, זעהט ער אין בילדער און אין געשטאלטען דורך זיין פאלשטענדיג ענטוויקעלטער פאנטאזיע אין חלום אדער אין א חלום-עהנליכען צושטאנד. דיא איינציגע אויסנאהמע איז משה רבינו, וועלכער האט געזעהן זיינע נביאות אלע מאל אויף דער וואהר.

* * *

אין „מורה נבוכים“ איז ניטא קיין ספעציעלע אבהאנדלונג איבער „השארת הנפש“ (אונשטערבליכקייט). פון פערשיעדענע שטעלען אין דעם מורה נבוכים גופא און אין רמב״ם׳ס אנדערע ספרים, קען מען אויסגעפינען זיין מיינונג ווענגען דעם (זעה „שלטון השכל“ פון א ח ד ה ע ם).

דיא אלע „גלגלים“ זיינען לעבעדיגע און האבען בעזונדערע נשמות, וועלכע הייסען „שכליים נפרדים“. דער ניעדריגסטער „גלגל“, אונזער וועלט פון אונטער דער לבנה,

האט אויך א נשמה, וועלכע הייסט „שכל - הפועל“. דיא מענשליכע נשמה, דער שכל'דיגער טהייל פון איהר, שטאמט אב פון דעם דאזיגען „שכל הפועל“ (מו"נ, חלק שני, פרק ד').

ווען דער מענש קריעגט דיא נשמה איז זיא בלויז אין א צושטאנד פון מעגליכקייט; זיא האט דיא מעגליכקייט צו ווערען א ווירקליכקייט; זיא בעזיצט אן הכנה, א פארברייטונג, צו ווערען א ווירקליכקייט. דאס קען זיא ווערען נאר דאן, ווען דער מענש מיט זיין שכל בעגרייפט דעם „שכל הפועל“ און דורך דעם פעראייניגט ער זיך מיט איהם. דיא נשמה איז אלזא בלויז דאן אונשטערבליך, ווען זיא ווערט פעראייניגט דורך'ן שכל מיט דעם אייביגען „שכל הפועל“. דער רמב"ם האלט זיך דא אן דעם זעלבען געדאנק, וויא אין זיין שיטה איבער השגחה. נאר דער הויך - ענטוויקעלטער מענש, וועלכער בעשעפטיגט זיך מיט דיא אייביגע פראגען און קען זיך פעראייניגען דורכ'ן שכל מיט דעם אייביגען „שכל הפועל“ איז אונשטערבליך און אייביג. דיא מענשליכע נשמה אום צו ווערען אייביג דארף זיך קענען פעראייניגען מיט דער אייביגקייט. „דיא מענשליכע נשמות וואס בלייבען נאכ'ן טויט זיינען ניט דיא זעלבע, וואס דיא מענשען האבען געקראגען ביי זייער געבוירען. ביים געבוירען בעזיצט דיא נשמה בלויז א מעגליכקייט; דאס וואס בלייבט נאך דעם טויט איז שוין א ווירקליכקייט“. *) דער מענש דורך זיין פארשען און שטודירען האט איהר ארויסגעבראכט „מכח אל הפועל“. דערפון פאלגט, אז פרומקייט און גוטע מעשים אליין זיינען ניט גענוג, אז דער מענש זאל זיך ערווערבען אונשטערבליכקייט. דער עיקר איז דיא שכל'דיגע טהעטיגקייט בנוגע דיא אייביגע עקזיסטענצען. גלויבען אליין זיין דיא דאזיגע אמת'ן איז ווייניג; עס איז דערצו נויטהיג דיא ט ה ע ט י ג ק י י ט פון שכל, ווייל נאר דורך דער דאזיגער ט ה ע ט י ג ק י י ט ווערט דיא נשמה ארויסגערופען אין דער ווירקליכקייט (זעה „שלטון השכל“, פון אחד העם).

*) כי הנשמות הנשארות אחרי המות אינה הנשמה ההוה באדם כשיתהוה. שזאת ההוה בעת התהוותו היה כוח ההכנה לבד והדבר הנבדל אחר המות הוא הדבר המגיע בפועל (מו"נ חלק א', פרק ע').

עס פערשטעהט זיך. אז אזא משונה'דיגע, אריסטאָקראַ־טישע און העכסט ברוטאַלע אנזיכט פון אונשטערבליכקייט, וועלכע האט פעראורטהיילט דיא גאנצע מענשהייט צו פער־ניכטונג און האט איבערגעלאָזען בלויז דיא יחידי־סגולה, דיא „איינציגע פון דור", האט ארויסגערופען א פראָטעסט און א שנאה געגען רמב"ם אין דיא אַלע קרייזען. וועלכע זיינען ניט פערבלענדעט געוואָרען פון דעם רמבם"ס גרויסקייט.

פון אן עטהישען שטאַנדפונקט איז עס באמת פיעל ערגער וויא א פאַלשטענדיגע אבלייקענונג פון אונשטערבליכ־קייט. וועז אונשטערבליכקייט איז איבערהויפט ניטאָ. דאַן זיינען מיר אַלע גלייכע יחסנים. ווען אונשטערבליכקייט ווערט אָבער געגעבען בלויז צו דיא פילאָזאָפען איז עס אן אונערטרעגליכער גייסטיגער אריסטאָקראַטיזם.

עס איז אהן צווייפעל, אז דעם רמב"ם'ס פעראַכטונג צו דעם „המון" האט פיעל ביינעטראָגען צו זיין אנזיכט וועגען אונשטערבליכקייט. מען מוז אָבער צוגעבען, אז ער איז דערצו געצוואונגען געוואָרען דורך זיין לאָגיק.

* * *

ווי עס איז שוין בעמערקט געוואָרען, האָט דער רמב"ם געגלויבט, אז די אידען האָבען אין די אַמאָליגע צייטען גע־וואוסט פון די אמת'ע חכמות און די אמת'ע פילאָזאָפיע, וועלכע זיינען אָבער צוליעב די צרות און צוליעב דעם גלות פערגעסען געוואָרען. פון דער נייער אידישער פילאָזאָפיע האַלט ער גאַנץ ווייניג. ער מאַכט בלויז אן אויסנאַהמע מיט מאַנכע אידישע פילאָזאָפען פון א נ ד א ל ו ז י ע ן, ש פּ א נ י ע ן. עס איז ניט קלאָהר וועמען ער מיינט מיט דיא אַנדאַלוזיער פילאָזאָפען, אָבער עס ווייזט אויס, אז ער מיינט דערמיט א ב ן ד א ו ד.

וועגען די אַנדערע אידישע פילאָזאָפען, „ווי מאַנכע פון די גאונים און איינינע פון דיא קאַראַאימען", זאָגט דער רמב"ם, אז זיי האָבען זייערע מיינונגען און פילאָזאָפרייען איבערגענומען פון די מאַהאָמעדאַנער. דיא מאַהאָמעדאַנער,

ווידער האבען זיי איבערגענומען פון דיא קריסטליכע גריכען און סיריער.

ווען דאס קריסטענטהום האט זיך אנגעפאנגען צו פערשפרייטען צווישען די דאזיגע פעלקער, דערצעהלט דער רמב"ם, האבען זייערע געלעהרטע גענומען איינזעהן, אז די נייע אמונה שטימט ניט איין מיט די לעהרען פון דער גריכישער פילאזאפיע. זיי האבען דעריבער גענומען אויסטייטשען דיא פילאזאפיע אזוי, אז זיא זאל זיך צופאסען צו דיא לעהרען פון זייער תורה. וואס עס האט זיך געפאסט פאר זייער אמונה אדער וואס איז ניט געווען אין געגענזאץ צו איהר האבען זיי אנגענומען; די איבריגע האבען זיי פארווארפען. זיי, די דאזיגע געלעהרטע, האבען אפילו בעהויפטעט, אז זיי זיינען געקומען צו זייערע געדאנקען ניט ווערענדיג בעאיינפלוסט פון זייערע רעליגיעזע איבערצייגונגען, אבער דאס איז ניט אמת: אונבעוואוסט פאר זיך אליין האבען זיי אנגענומען דאס, וואס עס האט זיך געפאסט פאר זייער אמונה און פערווארפען דאס, וואס עס האט זיך ניט געפאסט.

ווען דער מאהאמעדאניזם איז ערשיענען און דיא מאהאמעדאנער האבען זיך גענומען צו איבערזעצען די דאזיגע פילאזאפישע ספרים, האבען זי אויך איבערזעצט די נייע פרושים און אויסטייטשונגען, מיינענדיג, אז דאס גופא בעלאנגט צום פילאזאף (אריסטאטעל'ן). די אראבער האבען אלזא ניט געקראגען די ריינע אריסטאטעלשע פילאזאפיע, נאר מיט דיא הוספות פון די קריסטליכע גריכען און סיריער. זיי, פון זייער זייט, האבען ווידער גענומען אויסטייטשען די פילאזאפיע אזוי, אז זי זאל זיך פאסען צו זייערע רעליגיעזע מיינונגען.

דער רמב"ם רופט די דאזיגע פילאזאפען „מדברים" (מוטאקאלימון). ווייל זיי האבען געזוכט צו צופאסען די פילאזאפיע צו דעם ו ו א ר ט פון זייערע תורות. „דער סך הכל איז, אז די ערשטע „מדברים", סאי די קריסטליכע גרי־

כען סאי די מאהאמעדאנער, האבען זיך ניט גערעכענט אין זייער פילאזאפיע מיט דעם, וואס עס א י ז, נאר זיי האבען זיך געקליגט אויסצוגעפינען ו ו י ע ס ד א ר ף ז י י ן, כדי עס זאל שטימען מיט זייער פריהערדיגער אנגענומענער מיינונג". *) זיי האבען ניט געבויט די טהעאריע לויט די פאקטען, נאר זיי האבען פערדרעהט די פאקטען צוליעב זייער טהעאריע.

דאס אליין וואלט שוין געוועז גענוג פאר דעם רמב"ם צו פערווארפען זייער פילאזאפיע. א פילאזאפיע, וואס איז א דיענסט ביי דער אמונה, איז פאר איהם קיין פילאזאפיע ניט. דער מענשליכער שכל דארף ניט זיין געפענטעט אין זיינע פארשונגען צוליעב אנגענומענע מיינונגען און גלויבענס. דער רמב"ם, ווי מיר ווייסען שוין „טייטש אויך אוים". אבער ניט די פילאזאפיע, נאר דעם „געשריעבענעם ווארט"...

נאך דעם ווי דער רמב"ם גיט איבער אין קורצען די היסטאריע פון דער קריסטליכער גריכיש-סירישער און דער אראבישער פילאזאפיע, נעהמט ער זיך פערנאנדערגליעדערען און קריטיקירען די דאזיגע פילאזאפיע. זיין קריטיק איז טיעף, שארף און אונ'ברחמנות'דיג. ער ברייננגט דארטען צוועלף הויפט יסודות, די לעצטע פון וועלכע איז זייער בעהויפטונג, אז מען קען זיך ניט פערלאזען אויף די חושים. „דאס", זאגט דער רמב"ם סארקאסטיש, „איז פאר זיי נויטהיג. ווען מען בעווייזט זיי, אז זייערע בעהויפטונגען שטימען ניט מיט דיא פאקטען וויא מיר ערפאהרען זיי דורך דיא חושים, האבען זיי א פארטיגען תירוץ, אז די חושים קען מען ניט טרויען" (מו"נ. חלק א', פרק ע"ג).

---

*) כלל, סוף דבר, כי כל המדברים הראשונים מן היונים המתנצרים ומן הישמעאלים לא נמשכו אחר הנראה מענין המציאות תחילה בהקדמותיהם, אבל י ש ת כ ל ו א י ך צ ר י ך ש י ה י ה ה מ צ י א ו ת עד שתהיה ממנו ראיה על אמתת זה הדעת (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק ע"א.

דאן ברייננט דער רמב"ם זייערע בעווייזע, אז די וועלט איז בעשאפען געווארען. ער ברייננט זייערע זיעבען אזעלכע ראיות און בעווייזט, אז זיי בעווייזען גארניט. דיא זיעבעטע ראיה איז: „אויב די וועלט איז פון אייביג, דאן איז דאך די צאהל פון דיא געשטארבענע מענשען אונענדליך. דאס וועט דאך הייסען, אז עס עקזיסטירט אן אונענדליכע צאהל פון נשמות, און אן אונענדליכקייט אין דער ווירקליכקייט איז דאך אונמעגליך".

דער רמב"ם חוק'ט פון אזא מין „בעוויוז" ; ער זאגט: „דאס איז א זאנדערבארער וועג, וויא צו ערקלעהרען איין זאך וואס מען וויים ניט מיט אנאנדער זאך, וואס מען וויים נאך ווייניגער. אויף דעם פאסט זיך דער בעקאנטער ווער־טעל: דיין עדות ברויכט אן עדות. ער ברייננט א ראיה פון אונשטערבליכקייט, אקוראט ווי ער וואלט אין דעם געוועזן זיכער, ווי ער וואלט וויסען ו ו י עס בלייבט איבער און ו ו א ס עס בלייבט איבער. אויב די טענה איז געריכטעט געגען אזא פילאזאף, וואס גלויבט אין דער אייביגקייט פון דער וועלט און גלויבט אין דער זעלבער צייט אויך אין דער אונשטערבליכקייט פון דער נשמה ,דאן דארף מען דאך פריהער וויסען, וואס ער פערשטעהט אונטער אונשטערב־ליכקייט. מאנכע פון די לעצטע פילאזאפען האבען שוין די פראגע פערענטפערט: די נשמות וואס בלייבען זיינען ניט קיין קערפערס, וואס פערנעהמען פלאץ, און די אונמעגליכ־קייט פון אונענדליכקייט ליגט זיך דארום ניט אויף זיי". (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק ע"ד).

דאן נעהמט זיך דער רמב"ם צו אנאליזירען זייערע באַ־ווייזע וועגען דער איינהייט פון גאט. זייער ערשטער באווייז איז, אז אויב עס וואלטען געווען צוויי געטער, וואלט געקענט מעגליך זיין, אז א זאך זאל זיין אין איין און דער זעלבער צייט אין צוויי גענענגעזעצטע צושטענדע. א זאך וואלט, למשל, געקענט זיין אי ווארעם אי קאלט אין איינער און דער זעלבער צייט. ווארעם, ווייל אזוי וואלט געוועלט איין גאט, און קאלט.

ווייל אזוי וואלט געוועלט דער צווייטער. דאָס איז דאָך אָבער אונמעגליך.

דאָס, זאגט דער רמב"ם, וואלט געווען אַן ארגומענט, ווען מען זאָל זיך האלטען אַן זייער טעאריע פון אטאָמען, אַז די גאַנצע וועלט, די וועלט פון גלגלים און די וועלט פון אונטער דער לבנה, בעשטעהען פון די זעלבע מינים אטאָמען. ווי וועט אָבער זיין, ווען איינער האלט זיך אַן די מיינונג פון אריסטאָ־טעלסען, אַז די וועלט פון די גלגלים באשטעהט פון אַן אנדער מין מאטעריע, פון דעם „פינפטען עלעמענט" ? דאַן קען מען דאָך זאגען, אַז עס זיינען דאָ צוויי געטער: איינער וואָס איז ממונה אויף די אויבערשטע וועלטען און איינער וואָס האָט צו־זאגען אויף דער אונטערשטער וועלט. אזוי אנאַליזירט דער רמב"ם אַלע זייערע באווייזע וועגען דער איינהייט פון גאָט און קומט צום שלוס, אַז זיי האלטען ניט אוים קיין קריטיק ((מו"נ, חלק א, פרק ע"ה).

דאַן געהט ער אריבער צו זייערע ראיות וועגען דער אונ־קערפּערליכקייט פון גאָט. דער רמב"ם איז מיט זיי ניט צו־פריעדען: ער געפינט, אַז זיי זיינען נאָך שוואכער, ווי זייערע ראיות וועגען גאָט'ס איינהייט (מורה נבוכים, חלק א, פרק ע"ו).

די גאַנצע פילאָזאָפיע פון די „מדברים" געפעלט ניט דעם רמב"ם. זייערע באווייזע און זייערע ארגומענטען זיינען נאָר גוט פאַר מענשען, וואָס ווייסען ניט דעם חלוק צווישען דעם לאָגישען דענקען, וואָס איז באגרינדעט אויף פאַקטען און פוסטע סאָפיזמען.

ווען עס וואלט געקענט בעוויזען ווערן אַז די וועלט איז אַ בע־שאַפענע, וואלט מען ניט געדאַרפט האָבען קיין אנדער בעוויז אויף דער עקזיסטענץ פון גאָט. דאָס קען אָבער ניט געטהאָן ווערען: „די שעפּפונג פון דער וועלט קען ניט בעוויזען ווערען מיט אַן אונבעשטרייטבאַרען בעוויז; דאָס איז אַ זאַך, וואָס שטעהט העכער פון דעם מענשליכען שכל*.) וויבאַלד אָבער,

*) שזאת השאלה, רצוני לאמר קדמות העולם או חדושו, לא יגיעו אליה במופת חותך ושהיא מעמד שכלי (מו"נ, חלק א', פרק ע"א.)

אז דאס קען ניט בעוויזען ווערען, טא ווי אזוי קענען מיר אויף דעם בויען די עקזיסטענץ פון גאט? עס וועט אויסקומען, אז אויב די וועלט איז א בעשאפענע איז דא א גאט און אויב די וועלט איז אן אייביגע, איז, חס ושלום, קיין גאט ניטא. „איך האלט זיך דעריבער אן די ארגומענטען פון די פילאזאפען (פון אריסטאטעלסען און זיינע תלמידים), וועלכע בעווייזען די עקזיסטענץ, די איינהייט און די אונקערפערליכקייט פון גאט אפילו ווען מען זאל אננעהמען, אז די וועלט איז אייביג. ניט ווייל איך גלויב, אז די וועלט איז אייביג, אין דעם געה איך זיך מיט די פילאזאפען פארנאנדער, אבער איך געברויך זייערע ארגומענטען. אין קורצען איז אזוי: די וועלט איז אדער אייביג אדער בעשאפען. אויב זי איז בעשאפען מוז זיין א גאט, ווארים א שעפפונג מוז האבען א שעפפער. אויב די וועלט איז פון אייביג, מוז בעוויזען ווערען, אז עס איז סאי-ווי־סאי פאראנען אן אונקערפערליכע, איין־איינציגע, אונפערענדערבארע ערשטע אורזאכע, און דאס איז גאט“. (מו“נ., חלק א, פרק ע“א).

פריהער פאר אלץ איז נויטיג צו בעגרינדען די עקזיסטענץ פון גאט אויף אזעלכע בעווייזע, וואו עס קענען גאר קיין חלוקי דעות ניט זיין, וועלכע זיינען בעגרינדעט אויף דער נאטור פון דער וועלט, בעווייזע וואס קומען ניט אין קאנפליקט מיט אונזערע חושים און אונזער שכל. געלינגט אונז דאס, קענען מיר זיך ערשט דאן נעהמען צו דער פראגע, צו די וועלט איז אן אייביגע אדער א בעשאפענע. דער רמב“ם בענוצט זיך דארום מיט די אריסטאטעלישע בעווייזע וועגען דער עקזיסטענץ פון גאט, אננעהמענדיג אויף א ווילע די השערה, אז די וועלט איז אן אייביגע. דאן, ווען ער ווערט פארטיג דערמיט, פערווארפט ער די אריסטאטעלישע השערה וועגען דער אייביגקייט פון דער וועלט און האלט זיך ביי דער מיינונג, אז די וועלט איז א בעשאפענע.

די וויכטיגסטע ראיה אויף דער עקזיסטענץ פון גאט, וואס דער רמב“ם געברויכט, איז אונז שוין בעקאנט. דעם זעלבען בעוויז האט שוין אברהם אבן־דאוד גע־

ברויכט פאר איהם. ער איז דער אריסטאָטעלישער בעוועגער, וואס ווערט בעגרינדעט אויף דעם מעכאנישען געזעץ פון בעוועגונג. יעדער קערפּער וואס בעוועגט זיך מוז האבען א בעוועגער; דער בעוועגער מוז האבען א צווייטען בעוועגער, דער צווייטער א דריטען און אזוי כסדר ביז מיר מוזען ענדליך קומען אין אונזער שכל צו דעם ערשטען בעוועגער, וואס מוז אליין בלייבען אונבעוועגט, ווארים אז ניט, מוז ער דאך אויך האבען א בעוועגער. דער דאזיגער אונבעוועגטער בעוועגער איז גאָט.

דער רמב"ם געברויכט דעם זעלבען בעוויז וואס אבן־דאוד, אבער ער בעהאנדעלט איהם ברייטער, סיסטעמאַטישער און אויספיהרליכער. פריהער ברענגט ער זעקס און צוואנציג פאסטולאטען (הקדמות). און אויף זיי בויט ער זיין לאגישען בנין. אלע בעוועגונגען, וואס קומען פאר אויף דער וועלט, ענדיגען זיך מיט די בעוועגונגען פון די הימעלישע קערפערס. לאמיר נעהמען א ביישפּיעל: „דער שטיין ווערט בעוועגט פון שטעקען, דער שטעקען פון האנד, די האנד פון די מוסקולען, די מוסקולען פון די בלוט־געשיר, די בלוט־געשיר פון די נערוועז, די נערוועז פון די נאטירליכע ווארעמקייט, די נאטירליכע ווארעמקייט פון דעם בעל־חי. ער איז די ערשטע סבה פון דער בעוועגונג פון דעם שטעקען, אבער ער האט דערביי א ציעל, לאמיר זאגען, צו פערמאכען מיט דעם שטיין א לאך, פון וואנען עס בלאזט א ווינד. דער ווינד קומט פון די בעוועגונגען פון די הימעלישע קערפערס (גלגלים). און ווען מיר קומען ענדליך צום „גלגל" מוז ער אויך האבען א בעוועגער.

דער דאזיגער בעוועגר מוז זיין אדער איז דעם הימעלישען קערפּער אדער אויסערהאלב איהם. אויב ער איז אויסערהאלב איהם, מוז ער זיין אדער א קערפער אדער ניט קיין קערפער. אויב ער איז אין איהם, מוז ער זיין אדער א קראפט וואס פערשפרייט זיך איבער'ן גאנצען קערפּער אזוי ווי היץ און קען צוטיילט ווערען מיט דעם קערפער, אדער א קראפט וואס קען ניט צוטיילט ווערען, ווי די נשמה. אויב דער בעוועגער איז א קערפער אויסערהאלב דעם

גלגל, מוז ער דאך גופא אויך האבען א בעוועגער און אזוי ביז דער אונענדליכקייט, וואס דאס איז אונמעגליך.

אויב דער בעוועגער איז א קראפט אין דעם גלגל גופא, קען דיא בעוועגענדע קראפט ניט זיין אונענדליך, ווייל דער גלגל איז א קערפער און א קערפער וואס איז ענדליך קען ניט ארויסגעבען קיין אונענדליכע קראפט: די בעוועגונג פון „גלגל“ וואלט אויף אזא אופן געמוזט אויפהערען.

אויב אפילו די בעוועגענדע קראפט איז אן אונטיילבארע ווי די נשמה, קען די בעוועגונג אויך ניט זיין קיין אייביגע און שטענדיגע, ווייל א זאך וואס קען זיך אמאל יע און אמאל ניט בעוועגען, מוז זיך אמאל געפינען אין רוהע, ווען עס איז ניטא קיין אורזאכע וואס רופט ארויס די בעוועגונג.

מיר מוזען אלזא זאגען, אז דער בעוועגער פון די גלגלים איז א קראפט אויסערהאלב זיי, וואס ווערט אליין ניט בעוועגט. ער מוז אויך זיין איינער, אונענדליך, אונקערפערליך און אויך אויסערהאלב דער צייט, ווייל צייט איז נאר שייך, וואו עס איז דא בעוועגונג (מורה נבוכים, חלק שני, פרק א').

וואס אנבעלאנגט צו דער פראגע וועגען דער וועלט־שעפפונג, זאגט דער רמב"ם זיינען דא דריי מיינונגען:

1) די מיינונג פון דער תורה, אז אלץ, סאי די העכערע און סאי די נידעריגע וועלטען, איז בעשאפען געווארען פון גארניט. אפילו די צייט איז אויך בעשאפען געווארען, ווארים צייט איז דער אויסדרוק פון בעוועגונג, און ווען קיין בעוועגונג איז ניט געווען, האט אויך קיין צייט ניט געקענט זיין.

2) די צווייטע מיינונג איז די פלאטאנישע. די וועלט איז א בעשאפענע, אבער גאט האט איהר ניט געקענט בעשאפען פון גארניט. דאס איז אן אונמעגליכקייט פונקט ווי עס איז אונמעגליך, אז א זאך זאל זיין און ניט זיין אין איינער און דער זעלבער צייט; פונקט ווי עס איז אונמעגליך, אז גאט זאל בעשאפען נאך א גאט צו זיך; פונקט ווי עס איז אונמעגליך, אז גאט זאל מאכען, אז דער „אלכסון“ פון א פיער־עק זאל זיין גלייך צו דעם זייט פון פיער-עק. דאס איז א נא־טירליכע אונמעגליכקייט, וואס דאס בעווייזט בשום אופן ניט

א פערמינערונג איז גאָט'ס ק ע נ ע ן. זיי זאגען דעריבער, אז עס האט עקזיסטירט אן אייביגע מאטעריע, פון וועלכע אלץ איז בעשאפען געווארען. די הימעלישע קערפּערס זיינען אויך געמאכט געווארען פון דער דאזיגער מאטעריע און זיינען דארום אויך אונטערווארפען דעם געזעץ פון זיין און אונטער־געהן. זייער ז י י ן קומט ניט פון גארניט און זייער אונ־טערגעהן איז ניט קיין פערשווינדען אין גארניט. דיא מאַ־טעריע קען ניט פערשווינדען. זיא בייט בלויז איהרע פארמען. דער חלוק צווישען די מיינונג פון דער תורה און די מיינונג פון פּ ל א ט א בעשטעהט אין דעם, וואס לויט דער ערשטער איז אלץ בעשאפען געווארען פון גארניט, וועהרענד לויט דער לעצטער איז אלץ בעשאפען געווארען פון דער מאטעריע.

3) דיא דריטע מיינונג איז דיא אריסטאטעלישע. דיא אור־מאטעריע איז אויביג, אין דעם קומען זיי זיך צוזאמען מיט דיא פּ ל א ט א נ י ק ע ר. אבער אויך בעוועגונג און צייט זיינען אייביג. דיא אויבערסטע און אונטערסטע וועלטען זיי־נען אייביג און ניט אונטערווארפען דעם געזעטץ פון ז י י ן און פ ע ר ג ע ה ן. דיא ענדערונגען וואס קומען פאר אויף דער ערד נעהמען זיך דערפון, וואס דיא מאטעריע האלט כסדר אין בייטען איהרע פארמען. דער עצם מאטעריע בלייבט אבער שטענדיג דער זעלביגער. גאט איז דיא אורזאכע פון דיא וועל־טען, וועלכע ער האט ארויסגערופען מיט זיין ווילען. און אזוי וויא זיין ווילען איז אייביג און אונפערענדערבאר, דארום מוז אויך דיא וועלט זיין אויביג, אהן אן אנפאנג און אהן אן ענדע (מו"נ, חלק ב', פרק י"ג).

דער רמב"ם פערברייטעט זיך וועגען דעם ענין. ער זוכט צו בעקעמפפען די ראיות פאר דער אייביגקייט פון דער וועלט. ער בריינגט אויך ראיות און ארגומענטען צו בעווייזען, אז דיא וועלט איז א בעשאפענע, און גיט צו, אז אויך זיי זיינען ניט איבערציינגענד. ער קומט צום שלוס. אז ביידע השערות, סאַי די השערה, אז די וועלט איז אייביג, סאַי די השערה, אז די

וועלט איז בעשאפען, זיינען פערבונדען מיט שווערינקייטען, אבער די טענות געגען דער ערשטער זיינען שטארקער.*)

דער הויפט - טעות, וואס דיא אנהענגער פון דער אייבינקייט פון דער וועלט מאכען, בעשטעהט אין דעם, וואס זיי ברענגען ראיות פון דיא נאטירליכע געזעצע ווי א זיי זיינען איצטער, נאכדעם וויא דיא וועלט איז שוין בעשאפען געווארען, אויף א צייט, ווען זי האט נאך ניט עקזיסטירט און די אלע געזעצע זיי־נען נאך דאמאלס, פאלגליך, ניט געוועזן גילטיג. מיר לייקענען ניט אפ די אייגענשאפטען פון דער מאטעריע, ווי מיר בעגריי־פען איהר איצטער, דאס הייסט, נאכדעם ווי זי עקזיסטירט שוין; מיר לייקענען אויך ניט אפ די געזעצע פון דער בעווע־גונג. אונז פאלט גאר ניט איין די פערלייקנונג פון אונזערע חושים און די אלע נאטירליכע ערשיינונגען. מיר זאגען אבער, אז דאס אלץ איז בעשאפען געווארען פון גארניט, און אז די דא־זיגע אלע געזעצע פאנגען זיך ערשט אן מיט דער שעפפונג. מען קען ניט אנווענדען די געזעצע פון דאס עקזיסטירענדע אויף דעם וואס עס האט ניט עקזיסטירט; מען קען ניט ברענגען קיינע ראיות דערפון וואס עס איז אויף א צושטאנד פון ניט־זיין. מיר ווייסען ניט און קענען ניט וויסען, וואס עס איז געוועזן איידער דיא שעפפונג איז ארויסגערופען געווארען, אבער מיר ווייסען, אז דיא געזעצע פון דעם היינטיגען זיין קענען ניט ווערען אנגעווענדעט אויף דעם נעכטיגען ניט־זיין. (מו"נ, חלק שני, פרק י"ז).

*   *   *

דער רמב"ם האט זיך ניט געשטעלט דיא אויפגאבע צו בעווייזען, אז דיא וועלט איז דוקא בעשאפען געווארען; זיין אויפגאבע איז א פיעל קלענערע: צו בעווייזען, אז זיא מוז ניט זיין דוקא אן אייבינע. „מיר פרובירען ניט בעווייזען,

*) שכמו שתתחיב לנו קצת הרחקה באמונת החדוש, כן תתחייב הרחקה יותר גדולה ממנה באמונת ההקדמות (מו"נ, חלק שני, פרק ט"ז).

אז דיא וועלט איז בעשאפען געווארען; מיר ווילען בלויז דערוויייזען, אז עס איז מעגליך דאס זיא איז בעשאפען געווארען און אז דאס איז ניט געגען דער נאטור (מו"נ, חלק ב׳, י"ז).

דער רמב"ם האט געזוכט צו צוקלאפען דיא ארגומענטען פאר דער אייביגקייט פון דער וועלט, וועלכע אריסטאטעלס און זיינע תלמידים האבען ארויסגעשטעלט. אבער מען קען ניט זאגען, אז דאס איז איהם איז גאנצען געלונגען; דער רמב"ם אליין בעהויפטעט עס גאר ניט. דער רמב"ם האט געטאהן איז בעצוג צו דער דאזיגער פראגע דאס זעלבע, וואס ער טהוט אזוי אפט איז בעצוג צו אנדערע פראגען. ווען ער געפינט קיין אויסוועג ניט: ער ערקלעהרט עס פאר אן „ענדליכע - פראגע". וועלכע דער מענשליכער שכל קען ניט דערגרונטעווען. ממילא איז אויסגעקומען, אז בנוגע דער פראגע פון דער אייביגקייט פון דער וועלט האט זיך דער רמב"ם געשטעלט אויף א פעסטערען און זיכערערען באדען ווי אריסטאטעלס: וועהרענד דער לעצטער האט געפּרובירט געבען א פאזיטיווען ענטפער אויף דער פראגע, האט זיך דער רמב"ם איז גאנצען ענטזאגט דערפון. ער האט איהר ערקלעהרט פאר איינע פון יענע „ענדליכע פראגען", וועלכע קענען ניט בעוויעזען ווערען מיט אונבעשטרייטבארע ראיות אויף אזא אדער אויף אן אנדער אופן.

דער רמב"ם איז דערצו געצוואונגען געווארען. ווארים קוים נעהמט ער אן דיא אייביגקייט פון דער וועלט אין דעם זינן וויא אריסטאטעלס האט עס פערשטאנען, בלייבט קיין ארט ניט פאר אירגענד וועלכע רעליגיאן. בעקעמפפענדיג דיא אייביגקייט פון דער וועלט און בעווייזענדיג דיא מעגליכקייט פון א בעשאפענער וועלט, וואס זאל פון דעסטוועגען ניט זיין להיפוך פון אריסטאטעלס׳ פיזיק און מעטא־פיזיק, האט דער רמב"ם געמיינט צו כשר׳ן דעם אריסטאטעליאניזם פאר דער רעליגיאן.

מאנכע פון די קריסטליכע פילאזאפען, ווי טהאמאס אקווינאס, האבען זיך בענוצט מיט דעם רמב"ם׳ס

„מורה נבוכים“, וועלכער איז איבערזעצט געווארען אין לאַ־טייניש, און האבען כשר געמאכט דעם אריסטאטעליאניזם אויך פאר דעם קריסטענטהום, וועלכער האט געזעהן א גע־פעהרליכע סכנה פאר זיך אין דיא לעהרען פון אריסטאטעלס.

דעם רמב"ם'ס „מורה נבוכים“ האט אלזא געהאט א גרויסע ווירקונג ניט בלויז אויף דעם וייטערען גאנג פון דער אידישער פילאזאפיע, נאר אויך אויף דער קריסטליכער וועלט.

יידישע
זאלקס ביבליאטעק
טאראנטא
IC LIBRARY

XVII.

דיא עטהיק פון רמב"ם. ניט גוט און שלעכט נאר אמת און שקר איז דער יסוד פון מאראל. דער פאלקאמענער מענש און דיא געזעלשאפט. דיא מענשהייט ווערט אייגגעטהיילט אין זעקס קלאססען. אלץ וואס איז בעשאפען געווארען איז גוט. שלעכטס איז ניט בעשאפען געווארען; עס איז בלויז אן אבוועזענהייט פון גוטס.

דעם רמב"ם'ס שטה אין עטהיק איז אין פאלשטענדיגען איינקלאנג מיט זיין גאנצער פילאזאפישער שטה, וואו דער שכל פערנעהמט דעם צענטראלען פונקט. מיר האבען שוין געזעהן, אז בלויז יענע מענשען וואס האבען ארויסענטוויקעלט זייער שכל פון מעגליכקייט אין ווירקליכקייט און זיינען פעהיג צו בעגרייפען די אייביגע אמת'ען, בלויז זיי זיינען זוכה צו אונשטערבליכקייט. מיר האבען אויך געזעהן, אז בלויז די דאזיגע הויך־ענטוויקעלטע מענשען, דער „אדם השלם", זיינען זוכה צו זיין אונטער גאט'ס השגחה און אז פון זיי קומען ארויס די נביאים. גאט איז, אזוי צו זאגען, ריינער שכל; דער אוניווערזום א שכל'דיגע געשעהענים, וואס איז א פראדוקט פון דעם געטליכען ריינעם דיינקען. דער מענש קען זיך בעהעפטען מיט דעם „שכל הפועל" און אויף אזא ארט זיך פעראייניגען מיט דער אייביגקייט, אבער נאר דאמאלס, ווען ער האט זיין מעגליכען שכל ארויסגעארבייט צו דער מדרגה פון א ווירקליכען שכל.

דערפון פאלגט, אז די העכסטע מענשליכע שטרעבונג דארף זיין די פאלשטענדיגע ענטוויקלונג פון זיין שכל, ווייל

נאר דורך דעם קען ער עררייכען זיין איינציגען און אמת׳ען גליק. דאס העכסטע גוט פאר א מענשען איז דארום צו בעגריי־פען וואס מעהר און טיעפער פון די אייביגע אמת׳ען (מושכלות). אלץ וואס פיהרט דערצו איז גוט, און אלץ וואס ווירקט געגען דעם איז שלעכט. שלעכטע תאוות און שלעכטע מדות זיינען נאר דערפאר שלעכט, ווייל זיי שטערען דעם מענשען אין דער עררייכונג פון דעם דאזיגען ציעל. ווען דער מענש דערגרייכט יענע הויכע מדרגה פון דעם „אדם־השלם“, וואו זיין שכל קען זיך בעהעפטען מיט די אייביגע אמת׳ען, עקזיסטירען מעהר פאר איהם ניט גוט און שלעכט. דאס דארף ניט שלעכט פערשטאנען ווערען. דער רמב״ם מיינט ניט, אז דער „אדם השלם“ שטעהט „פון יענער זייט פון גוט און שלעכט“, צו געברויכען נ י ט ש ע ס אן אויס־דרוק; אז דעם „אדם השלם“ איז אלץ ערלויבט צו טאהן, אז פאר איהם איז שוין מעהר ניטא קיין „מען־טאר־ניט“. דער רמב״ם מיינט, אז ווען דער מענש דערגרייכט יענע הויכע מדרגה, ווערען ממילה ביי איהם פערשוואונדען אלערליי תאוות און קערפערליכע פערלאנגען און דעריבער איז שוין ביי איהם מעהר ניט שייך גוט און שלעכט. ער שטעהט א י־ב ע ר און ה ע כ ע ר פון דעם, און ער קען זיי גאר ניט בעג־רייפען. ער וויים ניט מעהר פון גוט און שלעכט; ער ווייס בלויז פון א מ ת און ש ק ר. אמת איז גוט; שקר איז שלעכט. ניט גוט און שלעכט, אלזא, נאר א מ ת און ש ק ר איז דער י ס ו ד פון דער מענשליכער אויפפיהרונג. אמת און שקר ווערט דא געמיינט ניט אין עטהישען זינן, נור אין שכל׳דיגען, א שכל׳דיגער אמת אדער א שכל׳דיגער שקר, וויסען און אונוויסען.

דעם דאזיגען געדאנק ווידערהאלט דער רמב״ם מעה־רערע מאל. „מיט יאהרען צוריק“, דערצעהלט ער, „האט מיר א געלעהרטער געשטעלט א שווערע פראגע: „ווי עס ווייזט אויס פון דעם פראסטען פשט פון פסוק“, האט ער געפרעגט, „איז דער מענש בעשאפען געווארען ווי די איבריגע חיות אהן שכל און אהן געדאנקען, און ער האט ניט געוואוסט דעם חלוק

צווישען גוט און שלעכט. וועז ער האט געזינדיגט, עססענדיג פון עץ הדעת, האט מען איהם, קומט אויס, געשטראפט מיט דאס בעסטע וואס ער פערמאגט. — מיט'ן שכל. איז דאס דען א בעשטראפונג?"

דער תמצית פון רמב"ם'ס ענטפער אויף דער דאזיגער הארבער קשיה איז: איידער דער מענש האט געזינדיגט איז ער געשטאנען אויף יענער הויכער מדרגה, וואו ער האט גע־וואוסט בלויז פון אמת און שקר אבער ניט פון גוט און שלעכט. נאך זיין זינדיגען, צוליעב דעם וואס איז איהם האבען זיך ערוועקט קערפּערליכע פערלאנגען, איז ער געזונקען און האט אנגעפאנגען צו בעגרייפען גוט און שלעכט. „ער האט אנגעפאנגען צו זעהן די מיאוסקייט פון א זאך, אין וועלכע ער האט פריהער קיין מיאוסקייט ניט גע־זעהן" (אבל נתחדש בו עניז אחר שגינה בו, מה שלא היה מגנהו קודם). דאס וואס שטעהט אין פסוק אז נאכ'ן עסען פון „עץ הדעת" זיינען זיי געווארען „כאלוהים" מיינט עס ניט געטער, נאר הערשער אדער געזעטצגעבער, ווייל גוט און שלעכט זיינען נאר „מפורסמות", קאָנווענציאָנעל, און אין דער נאטור פון די זאכען איז ניטאָ גוט און שלעכט, נאר אמת און שקר (ואין בהכרחי טוב ורע כלל, אבל שקר ואמת). דאס איז אלזא געווען א שטראף (מו"נ, חלק א, ב).

ריידענדיג וועגען דער אויפגאבע פון דער תורה, זאגט דער רמב"ם וויעדער ארויס דעם זעלביגען געדאנק, אבער פיעל ברייטער און אויספיהרליכער: די כונה פון דער תורה איז א דאפּעלטע: צו פערפערטיגען די נשמה (תקון הנפש) און צו פערפערטיגען דעם גוף (תקון הגוף). דער תקון פון דער נשמה בעשטעהט אין דעם, וואס די תורה גיט דעם עולם אמת'ע מיי־נונגען לויט זיין השגה נאך. וועגען מאנכע פון די דאזיגע זאכען איז די תורה קלאר און וועגען אנדערע רעדט זי אין אלעגאָריען, ווייל דער פּראָסטער עולם קען ניט פערשטעהן די זאכען ווי זיי זיינען.

דער „תיקון הגוף" בעשטעהט אין דעם, וואס די תורה זאָרגט זיך און גיט געזעצע וועגען דעם עקאָנאָמישען און סאָ־

ציזאַלען לעבען פון דעם מענשען. מענשען זאָלען איינע די אנ־דערע ניט בערויבען; זיי זאָלען ניט טהאָן וואס זיי געפעלט. וואס זיי ווילען און קענען. נאָר דאָס וואס איז ניצליך פאָר אַלעמען. ערשט דאמאלס, ווען די מענשען ארבייטען זיך אויס גוּטליכע מדות ווערט געגעבען די מעגליכקייט פאָר א שטאאטס־לעבען.

פון דיא דאָזיגעביידע צוועקען איז דער ערשטער, דער „תקון הנפש“, אהן צווייפעל די וויכטיגסטע. אבער איידער דער ערסטער קען ווערען א מעגליכקייט מוז פריהער קומען דער צווייטער, וועלכער איז פ ר י ה ע ר איז דער נאַטור און איז דער צייט. דער מענש איז בטבע א געזעלשאפטליכער וועזען. דער איינציגער מענש קען זיך אליין ניט בעזארגען מיט אלץ וואס ער בעדארף, מיט עסען, מיט א דירה און אזוי ווייטער. ערסט ווען ער לעבט איז א געזעלשאפט און די ארבייט ווערט פאַרנאנדערגעטהיילט, ווערט מעגליך פאר דעם מענשען צו בעפרידיגען אלע זיינע בעדירפניסע. און דער מענש מוז פריהער זיין בעזארגט מיט דעם אלעם. ווייל ווען ער איז קראַנק, הונגעריג אדער דורסטיג קען ער זיך ניט אפגעבען מיט שטודירען און פילאזאפירען. פריהער איז דארום נויטיג, אז עס זאל זיין א גוט־איינגעארדענטער געזעלשאפטליכער לעבען, און דערפאר גיט זיך די תורה אפּ אזוי פיעל וועגען דעם.

די אויפגאבע פון דער געזעלשאפט איז צו מאכען מעג־ליך, אז דער מענש זאל קריגען דאס בעסטע, וואס ער נויטיגט זיך פאר דעם וואוילזיין פון זיין גוף. דער צוועק דערפון אבער איז, כדי דער מענש זאל זיך קענען אפגעבען מיט דעם פאַר־שען פון די וויסענשאפטליכע און פילאזאפישע אמת'ען: „ער זאל האבען די מעגליכקייט צו דערגעהן מיט זיין שכל אלץ, וואס איז מעגליך פאר דעם מענשליכען שכל צו דערגעהן“. (מו"נ, חלק שלישי, פרק כ"ז).

די מעהרסטע מצוות פון דער תורה זיינען אלזא געגעבען געווארען, כדי איינצוארדנען א גוטען געזעלשאפטליכען לע־בען; די גוטע געזעלשאפט מוז זיין, כדי דער מענש זאל קענען ענטוויקלען זיין שכל. קומט אויס, אז די גוטע מדות און די גוטע

געזעצע וואס די תורה גיט זיינען נאָר א מיטעל צו א מיטעל. דער ציעל איז די העכסטע ענטוויקלונג פון שכל. און ווערט דער ציעל עררייכט איז מעהר דער מיטעל ניט נויטיג. „עס איז קלאָהר, אז אין יענע העכסטע פערפאָלקאמענונג איז ניטא קיין גוטע מעשים און מדות, נאָר די אמת'ען אליין.*)

דאס מיינט אָבער בשום אופן ניט, אז דער „אדם השלם" ווערט בעפרייט פון די אַלע פערבאָטען און פערזאָגען אין דער תורה. עס איז אמת, אז זיי זיינען ניט געגעבען געוואָרען פון זיינעט וועגען. אז ער דאַרף זיי ניט מעהר, אָבער אַלס א מיטגליעד פון דער געזעלשאפט מוז ער זיין אונטערוואָרפען אונטער זיי. די תורה איז געגעבען געוואָרען פאַר דעם ר ו ב, פאַר דער מעהרהייט, ניט פאַר דעם מ ו ע ט, פאַר דער מינדערהייט. עס קענען ניט געגעבען ווערען בעזונדערע תורות פאַר יעדען יחיד. „די אויפפיהרונג וואס די תורה פערארדערנט דאַרף זיין גילטיג פאַר אַלעמען, כאָטשע פאַר מאַנכע איז זי גוט און פאַר אַנדערע ניט. ווארום אז מען וואָלט איהר געגעבען פאַר יעדען מענשען בעזונדער, וואָלט אַלץ פערלאָרען געגאַנגען **) (זעה שלטון השזל ,פון א ח ד ה ע ם).

דער גרויסער המוז, ווי מיר האָבען שוין געזעהן, איז ניט פעהיג צו בעגרייפען יענע הויכע אמת'ען, ווייל עס פעהלען איהם די נויטיגע פארבערייטונגען און די נויטיגע פעהיגקייטען דערצו. עס קומט דארום אויס, אז די געזעלשאפט עקזיסטירט ניט פאַר איהם, נאָר אז ער עקזיסטירט פאַר דער געזעלשאפט. דער צוועק פון דער געזעלשאפט איז, ווי עס איז שוין אויבען געזאָגט געוואָרען, צו מאַכען מעגליך די עקזיסטענץ פון דעם „אדם השלם", פון די איינצעלנע גרויסע. דער

*) ומבואר הוא שזה השלמות האחרון אין בו לא מעשים ולא מדות, ואמנם הוא דעות לבד. (מו"נ, שם).

**) אבל צריך שתהיה ההנהגה התורייה מוחלטת כוללת לכל ואע"פ שהיא ראויה לקצת אנשים ולאחרים אינה ראויה, כי אלו היה לפי האנשים היה נופל ההפסד בכל (מו"נ, חלק שלישי, פרק ל"ד).

פראסטער עולם. דער „המון הסכלים“. ווי דער רמב“ם דריקט זיך אזוי אפט אויס, איז ניט מעהר ווי א מין לייטער פאר דעם „אדם השלם“, אויף וועלכען ער, דער „אדם השלם“, קען ארויפקלעטערען אין די הימלען אריין. דער רמב“ם שעהמט זיך ניט און פיהרט צו זיין געדאנק צום לאגישען שלוס, דער גרויסער עולם איז ווירליך בעשטימט דערויף, כדי די איינצעל־נע זאלען קענען דערגרייכען די העכסטע מדרגה פון שכל'די־גער ענטוויקלונג. עס מוז זיך געפינען אזא קלאסס מענשען, ווארום „אויב אלע מענשען וועלען זיך אפגעבען מיט'ן שטו־דירען די וויסענשאפטען און די פילאזאפיע, וועט די וועלט חרוב ווערען און דער גאנצער מענשען־געשלעכט וועט אונ־טערגעהן אין א קורצער צייט. ווארום דער מענש איז זעהר שוואך און ער נויטיגט זיך אין פיעלע זאכען. ער וואלט גע־דארפט זיך אויסלעהרנען צו אקערען, צו שניידען, צו דרעשען, צו מאהלען, צו באקען און צו מאכען אויף אלעם די נויטיגע געציייג, כדי ער זאל קענען אנגרייטען זיין עסען. *) דער „רוב“ עקזיסטירט אלזא צוליעב דעם „מועט“; די פיעלע פאר דעם אייזיגען אויסערוועהלטען.

דער רמב“ם זעהט אין דעם קיין אונרעכט ניט. אויב דאס איז אפילו שלעכט קען עס אבער ניט געהאלפען ווערען, ווייל „ווען אלע מענשען וועלען זיך אבגעבען מיט שטודירען וועט די וועלט קיין קיום ניט האבען“. עס מוזען זיין פיעלע „אונטערסטע“, כדי עס זאלען קענען זיין ווענינגע „אויבער־סטע“. דאס איז דער זעלבער גרונד אויף וועלכען א ר י ס־ט א ט ע ל ס האט גערעכטפערטיגט שקלאפעריי.

מען קען דעם רמב“ם ניט בעשולדיגען, פאר וואס ער האט זיך ניט געקענט פארשטעלען אזא מין אידעעלע מענש־ליכע געזעלשאפט, וואו די נויטיגע ארבייט וועט קענען גע־

*) שאם כל בני האדם מבקשים ההכמה ולומדים הפלוסופיה ישחת העולם, ויאבד ויכלה מין האנושי בימים מעטים, שהרי האדם דל מאד, מצטרך לדברים רבים. והיה נצרך ללמוד לחרוש, ולקצור, ולדוש, ולטחון, ולאפות, ולעשות כלים לכל זה, כדי לתקן מזונו (הקדמת המשנה).

טהאָן ווערען מיט דער הילף פון מאַשינען אין אַזאַ קורצער צייט, אַז יעדער איינער, אויב ער וועט נאָר ווילען, וועט האָבען גענוג פרייע צייט „צו ענטוויקלען זיין שכל ביז דער העכסטער מדרגה“. דער דאַמאָלסדיגער אינדוסטריעלער צושטאַנד, די אַבוועזענהייט פון מאַשינעריע, פון דאַמפּף און פון עלעק־טריק, האָט ניט געקענט בעשאַפען אַזאַ פאָרשטעלונג. פאַר יענער צייט איז טאַקע נויטיג געווען, אַז די פיעלע זאָלען אַר־בייטען פאַר דעם איינעם, כדי עס זאָל מעגליך זיין אַ פּראָגרעס. נאָך אַזאַ מאָדערנער דענקער ווי ט ה אָ מ אַ ס ב אַ ק ל, בעהויפּטעט, אַז די מענשהייט האָט נאָר דאַן געקענט מאַכען פּראָגרעס אין קולטורעלען זין, ווען עס זיינען געווען אָנגע־זאַמעלט גענוג רייכטהימער, אום עס זאָל זיך קענען בילדען אַ קלאַס לעדיג־געהער, וועלכער האָט זיך געקענט אָפּגעבען מיט ספּעקולאַטיווע פראַגען און מיט דער וויסענשאַפט.

דעם רמב"ם מעג מען אָבער בעשולדיגען אין דעם, וואָס ער האָט די דאָזיגע סאָציאַלע אונגלייכהייט און אונגערעכ־טיגקייט אויך אַריבערגעטראָגען אויף „יענער וועלט“. אויב מען קען זיך אַזוי אויסדריקען. דאָס אַלטע יודענטהום האָט אין אַ רייהע פון פּראַקטישע געזעצע געזוכט אָבצושאַפען די סאָציאַלע אונגלייכהייט. און ווען דאָס האָט זיך ניט איינגע-געבען, האָט זי צוזאַמען מיט די אַנדערע רעליגיאָנען לכל הפחות אָפּגעשאַפט די אונגלייכהייט אויף „יענער וועלט“. דאָרטען זיינען ניטאָ קיין יחסנים; דאָרטען זיינען ניטאָ קיין חכמים און קיין נאַרען. דער עיקר זיינען די גוטע מעשים, און יעדער ווערט געמשפּט לויט זיינע טהאַטען. דער גרעסטער פילאָזאָף און חכם, אויב זיינע מעשים האָבען ניט געטויגט, שטעהט אויף אַ נידעריגערע מדרגה פון דעם גרעסטען פּראָס־טאַק, אויב זיינע מעשים זיינען גוטע. דאָס יודענטהום, ווי אַלע אַנדערע רעליגיאָנען, האָט געזעהן די עולה און די אונגע־רעכטיגקייטען, וואָס ווערען בעגאַנגען געגען דעם רוב, און האָט איהם בעזאָרגט מיט אַ האָפנונג אויף דער צוקונפט. דער רמב"ם, ווי אַן אמת'ער אַריסטאָקראַט, איז ברוטאַל צו די מאַססען, צו דעם „המון הסכלים“. זיי האָבען ד אָ גאַרנישט

פּאָלק

און גארנישט ווערען זיי אויך האבען ד א ר ט ע ן. זיי דאר־
פען דא אקערען, זייען, דרעשען, באקען און אזוי ווייטער,
כדי דער אדם השלם זאל זיך קענען אנטוויקלען און דארטען
איז ווידער אמאל דער „אדם השלם“ דער יחסן. ער זעהט
אין דעם קיין עולה ניט, ווייל ביי איהם איז ניט גוט און
שלעכט, ניט גערעכט און אונגערעכט, נאר א מ ת און
ש ק ר דער יסוד פון זיין עטהיק.

דער רמב"ם איז א שרעקליכער לאגיקער און ציהט זיך
ניט צוריק פון קיינע קאנזעקווענצען, אבי די לאגיק האלט
אוים. אונשטערבליכקייט הייסט די בעהעפטונג פון מענשליכען
שכל מיט דעם „שכל הפועל“; דער שכל מוז זיין ענטוויקעלט,
כדי די באהעפטונג זאל קענען פארקומען, פאלגליך נאר דער
פילאזאף מיט זיין הויך עטוויקעלטען שכל איז אונשטערב־
ליך.

דער רמב"ם זאגט אויסדריקליך, אז דער פילאזאף שטעהט
העכער ניט בלויז פאר דעם פרומען פשוט'ען מענשען, נאר
אפילו פון דעם פרומען למדן. ער גיט א משל פון א קעניג און
זיינע אונטערטהאנען:

1) די ערסטע כתה זיינען אין גאנצען ניט אין לאנד.
דאס זיינען מענשען פון פערשיעדענע ווילדע געגענדען, וואס
האבען קיין אמונה ניט און זיי זיינען בלויז העכער פאר
די אפפען.

2) מענשען וואס זיינען אין לאנד, אבער זייערע
פנים'ער זיינען געווענדעט אין דער געגענגעזעצטער ריכטונג
פון קעניגליכען פאלאסט. וואס מעהר זיי געהען אין זייער וועג,
אלץ ווייטער ווערען זיי פון פאלאסט. דאס זיינען די מענשען
וואס האבען פאלשע אמונות.

3) די מענשען וואס ווילען אריינקומען אין פאלאסט,
א ב ע ר ה א ב ע ן א י ה ם ק י י נ מ א ל נ י ט ג ע־
ז ע ה ן. דאס איז דער גרויסער עולם וואס היט אפ די תורה,
א י ך מ י י ן ד י פ ר ו מ ע פ ר א ס ט א ק ע ס.

4) די וואס שטעהען נ י ט ו ו י י ט פ ו ן פ א־
ל א ס ט א ו ן ז ו כ ע ן ז י י ן א ר י י נ ג א נ ג. דאס

זיינען די, וואס האבען ריכטיגע אמונות, וועלכע זיי האבען געקראגען בקבלה און ניט גע־פארשט מיט'ן שכל. דאס זיינען די לומדים, וואס לערנען די תורה.

5) די וואס זיינען שוין אריין אין פארהויז פון פא־לאסט. דאס זיינען די, וואס גיבען זיך שוין אפ מיט חקירות וועגען די עקרים פון דער אמונה.

6) די וואס זיינען אריין אין אינערליכען פאלאסט און זיינען זוכה צו זעהן דעם קעניג. דאס זיינען די פילאזא־פען, וואס בעגרייפען מיט זייערע שכל'ן די אמת'ן וועגען דער גאטהייט אויף אזוי פיעל, ווי עס איז מעגליך. (מו"נ, חלק שלישי, פרק נ"א).

דער פילאזאף איז העכער פאר אלעמען, אפילו פאר דעם צדיק און למדן. עס פערשטעהט זיך, אז דאס האט ניט גע־קענט געפעלען די אידישע רבנים און חכמים. דער „שם טוב" מערקט אויף דעם אן. „אז פיעלע פון די חכמים און רבנים האבען געזאגט, אז דעם „פרק" האט ניט געשריבען דער רמב"ם. און אויב ער האט אהים געשריבען, דארף מען איהם ארויסווארפען אדער בעסער פארברענען". יענע תמימים הא־בען ניט פערשטאנען, אז עס איז „ניט בלויז דער דאזיגער „פרק" אליין", מערקט אויף דעם אן אחד העם, נאר אויך די אלע אנדערע „פרקים", וואס האבען לאגישערווייזע געמוזט פיהרען צו דעם דאזיגען „לעצטען ווארט". עס האבען זיך טאקע דאמאלס געפונען ביי אידען אזעלכע וואס האבען דעם ענין בעסער פערשטאנען און האבען אלע פרקים פער־ברענט". (שלטון השכל).

* * *

דער רמב"ם בעהאנדעלט אויך די פראגע פון דער עקזיס־טענץ פון שלעכטס אויף דער וועלט, און ער שטעלט זיך ארויס צו זיין א גרויסער אפטימיסט. אלץ וואס עס איז דא אויף דער וועלט, אלץ וואס גאט האט בעשאפען, איז גוט. דאס שלעכטע וואס מיר זעהען איז ניט עטוואס פאזיטיוועס, נאר

בלויז נעגאטיוועס: שלעכטס איז די אבוועזענהייט פון גוטס. און אז אבוועזענהייט איז ניט עטוואס וואס עס עקזיסטירט, נאר עטוואס וואס עס עקזיסטירט ניט. מען קען דארום ניט פרעגען, ווארום האט גאט בעשאפען שלעכטס, ווייל שלעכטס, זייענדיג אן אבוועזענהייט, האט ניט נעקענט ווערען בעשאפען.

גאט האט די שלעכטס ניט בעשאפען, אבער מען קען ניט אפלייקענען איהר עקזיסטענץ; מיר זעהען דאך גענוג צרות אויף דער וועלט. פון וואנען נעהמט זיך די שלעכטס?

דער רמב"ם בעקעמפפט פריהער דעם פעסימיזם. עס געפינען זיך פיעל מענשען, און צווישען זיי אויך אזעלכע וואס רופען זיך חכמים, וואס מיינען, אז אויף דער וועלט געפינט זיך מעהר שלעכטס ווי גוטס. זיי פערגלייכען דאס ביסעלע רוהע און נחת, וואס דער מענש האט מיט די פיעל צרות, יסורים, קראנקהייטען און דאגות, וואס ער האט אויסצושטעהן. זיי געפינען, אז די צרות זיינען מעהר ווי דער נחת, און קומען צום שלוס, אז די וועלט איז בכלל שלעכט. דער גרויסער טעות זייערער איז, וואס זיי בעטראכטען זיך אלס דעם מיטעל-פונקט פון דעם גאנצען אוניווערזום. און אויב זיי ווערען קראנק פון צופיעל תאוות אדער פרעסען בעהויפטען זיי, אז די גאנצע וועלט איז שלעכט. ווען זיי וואלטען אבער וויסען ווי קליין און נישטיג דער מענש איז לגבי דעם גרויסען אוניווערזום, וואלטען זיי איינגעזעהן ווי נאריש עס איז צו אורטהיילען פון זייערע אייגענע פערזענליכע צרות אויף דער גאנצער וועלט בכלל.

די צרות וואס מיר זעהען צווישען די מענשען קענען איינגעטהיילט ווערען אין דריי קלאסען:

1) אזעלכע וואס טרעפען דעם מענשען צוליעב זיין נאטור. ער איז געמאכט פון מאטעריע, פון פלייש און בלוט. און מאטעריע מוז בייטען איהרע פארמען און מוז זיין אונטערווארפען דעם פראצעס פון זיין און אונטערגעהן. דאס נעהמט זיך דערפון, וואס די מאטעריע האט ניט די מעלה פון שטענדיגקייט און אונפערענדערבארקייט. זי ווערט

שטענדיג גענענדערט און דארום מוז דער יחיד אונטערגעהן און בלויז דער מין בלייבט, וואס דאס מוז נאטירליך זיין פער־בונדען מיט צרות און יסורים.

2) שלעכטס וואס מענשען טוהען זיך איינע די אנ־דערע, ווי גנבה, גזלה, רציחה און די גרויסע מלחמות. דאס נעהמט זיך פון מענשליכע נארישקייט. וואס מענשען האבען ניט קיין שכל, אלזא ווידער פון אן אבוועזענהייט. ווען עס וועט קומען די צייט און מענשען וועלען אנפאנגען צו בעגרייפען דעם אמת, וועלען די דאזיגע אלע רייסערייען און קריגערייען פערשווינדען.

3) שלעכטס וואס דער מענש נעהמט זיך אליין, און ער אליין איז אין זיי שולדיג. די יאגענים נאך געלד, די יאגענים נאך כבוד און גדולה. די יאגעניש נאך ווייז און פיעל פרויען. מיט די אלע דאגות, עגמת נפש, קראנקהייט און צרות, וואס זיינען דערמיט פערבונדען. ער ווערט א שקלאף צו זיינע תאוות, און ווען ער קען זיי אלע ניט ערפילען, ווערט ער בייז אויף גאט און אויף דער וועלט און בעקלאגט זיך אויף די שלעכטס. (מו"נ. חלק ג', פרק י', י"א, י"ב).

גאט, אלזא, האט די שלעכטס ניט בעשאפען. די גאנצע שעפּפונג איז גוט. די שלעכטס וואס מיר זעהען נעהמט זיך פון דער מענשליכער נארישקייט. עס איז אין מענשען'ס הענד זיי אויסצומיידען. און עס איז זיין אייגענע שולד, אויב ער מיידט זיי ניט אויס. דאס איינציגע שלעכטע אין וואס דער מענש איז ניט שולדיג, איז דער פּראצעס פון זיין און פאר־געהן, פון לעבען און שטארבען, וואס איז אבהייגיג פון דער נאטור פון'ר מאטעריע. אבער אויך דאס איז ניט שלעכט, ווייל ניט דער יחיד, נאר דער מין איז דער צוועק, און דער מין ווערט ניט פערשוואונדען מיט דעם טוידט פון יחיד.

* * *

ווען עס קומט צו דער פּראקטישער עטהיק, פערגעסט דער רמב"ם זיינע אלע טעאריען וועגען אמת און שקר אין געגענ־זאץ צו גוט און שלעכט און שטעלט זיך אויף דעם יסוד פון

דער תורה. זיינע פראקטישע לעהרען די לעהרען פון דער תורה און דעם תלמוד. דער מענש דארף אויסקלייבען די מיטעלסטע וועג פון אלע מדות. ער דארף ניט ווער׳ן גיך בייז, אבער עס איז פאראנען צייטען, ווען עס איז נויטיג, אז א מענש זאל ווערען אין כעס. אזוי איז אויך מיט ליעבע און שנאה, מיט רחמנות און אכזריות און דער גלייכען (משנה תורה, הלכות דעות, פרק ד׳). עס זיינען פאראנען מענשען, וואס קענען זיך ערלויבען צו געהן צו דעם עקסטרעם פון די גוטע מדות, דאס זיינען די ח ס י ד י ם. אבער ניט פון אלע מענשען קען מען עס פערלאנגען.

דער מענש, אום ער זאל זיך קענען אויפפיהרען ווי געהעריג איז, אום ער זאל קענען פערשטעהן גאט׳ס וועגען, מוז זיין געזונד. דער רמב״ם שטעלט דארום אלס אן ע ט ה י ש ע ן חוב, אז דער מענש דארף היטען זיין געזונד. אין זיין „משנה תורה“ (הלכות דעות, פרק ה׳) שטעלט ער אוועק זיינע היגיע-נישע און דיעטישע כללים אלס דינים.

XVIII

די מחלוקה ווענען רמב"ם. די צדדים אין דער מחלוקה. דער ראב"ד און זיין קריטיק. ר' מאיר אבולאפיא און ר' יהודה אלפאכאר. דער פאנאטיק ר' שלמה פון מאנפּעליע און זיין מסירה. די שטעלונג פון רמב"ם. דער „מורה נבוכים" ווערט פארברענט.

ריידענדיג וועגען רמב"ם איז אונמעגליך ניט צו דערמאָנען די מחלוקה, וואָס האָט אויסגעבראָכען צוליעב זיינע ספרים און זיינע לעהרען. די מחלוקה איז געווען א פערביטערטע און א לאנגע: זי האָט זיך געצויגען פאר פיעלע צעהנדליגע יאָהרען. פאר א קירצערע אָדער לייננגערע צייט איז אַלץ געוואָרען רוהיג און שטיל, אָבער באלד האָט די מחלוקה אויפגעפלאַמט פון דאָס נייע מיט מעהר שטאַרקייט און מיט מעהר פערביטערקייט. מען קען זאָגען, אַז די דיסקוסיאָנען און די דעבאַטען וועגען רמב"ם, דאַפיר און דאַגעגען, האָבען זיך געצויגען ביז דער נייעסטער צייט. ס'וועט דאָ זיין גענוג צו דערמאָנען די נעמען פון אַזעלכע מאָדערנע אידישע שרייבער, ווי שמואל דוד לוצאַטאָ און פּרץ סמאָלענסקין, וועלכע האָבען זיך נאָך אָפּגעגעבען מיט דער דאָזיגער פראַגע.

ווי אין יעדער מחלוקה זיינען אויך דאָ געווען צוויי צדדים, אָבער יעדער צד האָט געהאַט אין זיך פערשיעדענע עלעמענטען. פון איין זייט זיינען געשטאַנען די תלמידים און אנהיינגער פון רמב"ם, וועלכע האָבען איהם שיער ניט פערגעטערט און האָבען בעטראַכט יעדען וואָרט פון

איהם אלס הייליג. צוזאמען מיט'ן רמב"ם'ס גרויסע לומדות האבען זיי אויך אראבגעשלונגען זיין פילאזאפישע שיטה. זיין עקסטרעמען אריסטאטעליאניזם, וועלכע איז ווירקליך גאנץ אפט געווען געגען די סאמע יסודות פון דעם יודענטהום. דערצו האט פיעל בייגעטראגען דער פאקט, וואס דער רמב"ם האט אין זיין פריוואט לעבען זיך אויפגעפיהרט זעהר פרום, אבהיטענדיג די אלע דינים פון תלמוד מיט אלע זייערע פרטים און איינצעלהייטען. דאס איז געווען פאר זיי דער בעסטער בעוויז, אז דעם רמב"ם „דעות", זיינע פילאזאפישע מיינונגען, זיינען ניט להיפוך צו דער תורה, צו דער געשריבענער און ניט־געשריבענער תורה. צווישען די דאזיגע פילאזאפישע אנהייגער האט זיך אבער אויך געפונען א לינקער פליגעל, וואס האט צוגעפיהרט דעם רמב"ם'ס געדאנקען צו זייער לאגישען שלום. דאס זיינען געווען מאנכע פון די „אללעגאריסטען", וועלכע האבען בעטראכט די תורה אלס דורכאויס אלעגאריען און האבען זיך גאנץ ווייניג געקימערט וועגען דער פראקטישער זייט פון איהר, וועגען די פראקטישע מצוות.

דעם רמב"ם'ס געגנער קענען אויך איינגעטיילט ווערען אין צוויי קלאסען. איין קלאס איז בעשטאנען פון מענשען, וועלכע זיינען ניט געווען פרעמד מיט דער פילאזאפיע. ניט געגען דער פילאזאפיע בכלל האבען זיי געקעמפפט, נאר זיי האבען געזוכט צו בעקעמפפען דעם רמב"ם'ס פילאזאפיע. זייער פילאזאפיע איז געווען די פילאזאפיע פון די „מדברים", ווי דער רמב"ם רופט זיי. דאס איז געווען א פילאזאפיע, וואס איז געווען א געמישעכץ פון פיטהאגארייאישע, פלאטאנישע, ניי־פלאטאנישע און אנדערע לעהרען. די דאזיגע פילאזאפיע האט זיך שוין געהאט איינגעוואוינט און צוגעפאסט צו דער רעליגיאן; זיא איז ניט געווען אין ווידערשפרוך מיט די רעליגיעזע לעהרען. די דאזיגע פילאזאפיע איז געווען א דיענסט ביי דער רעליגיאן, וועהרענד דער רמב"ם האט געמאכט די רעליגיאן א דיענסט צו דער פילא־

זאָפּיע. אויך דער רמב"ם האָט געמיינט צו פערשטאַר־קערען די רעליגיאָן, ווען ער האָט בעטראַכט פאַר אונבעשטרייטבארע אמת'ן. זיינע געגנער האָבען אָבער איינגעזעהען, „אז וועלענדיג פער־שטאַרקערען איהר, גראָבט ער אונטער איהרע יסודות".

דער אנדערער קלאַס פון רמב"ם'ס געגנער איז בעשטאַ־נען פון מענשען, וואָס האָבען אין גאַנצען ניט געוואָלט וויסען פון דער פילאָזאָפיע; זיי זיינען געווען געגנער פון אירגענד וועלכער פילאָזאָפיע. זיי זיינען ארויסגעטראָטען אזוי שאַרף געגען דעם רמב"ם, ווייל זיי האָבען אין איהם געזעהען א ביישפּיעל אין וועלכע קרומע וועגען די פילאָזאָפיע קען פערפיהרען אפילו אזא גרויסען תלמודיסט און גרויסען פרומאַק ווי דער רמב"ם איז געווען. מאַנכע פון זיי, ווי ר' משה תיקו, האָבען זיך זאָגאַר ערלויבט אַנצוגרייפען רב סעדיה גאון, בעשולדיגענדיג איהם, אז ער איז דער ערשטער, וואָס האָט אריינגעבראַכט די פילאָזאָפישע צרה ביי אידען.

* * *

די אונצופריעדענהייט מיט'ן רמב"ם און זיינע ספרים האָט זיך אָנגעפאַנגען נאָך ביי זיין לעבען. דער שטאַרקסטער און וויכטיגסטער געגנער אין יענער צייט איז געווען דער דריטער ראב"ד אדער ווי ער איז בעקאַנט אלס דער „בעל השגות" (דער קריטיקער).

דער דאָזיגער ראב"ד איז געווען א רייכער און אנגעזעהענער מענש, איינער פון די גרעסטע תלמודיסטען פון זיין צייט, בשום אופן ניט קלענער פאַר דעם רמב"ם גופא אלס תלמודיסט. ווי עס ווייזט אויס איז ער אויך ניט געווען אין גאַנצען אונבעקאַנט מיט דער פילאָזאָפיע, ווי זי האָט זיך אויסגעדריקט אין דער קבלה. דער ראב"ד איז געווען ביי א צעהן יאָהר עלטער פון דעם רמב"ם און איז געשטאָרבען מיט זעקס יאָהר פריהער. אין איינעם פון זיינע בריעף צו ר' שמואל אבן תבון דערמאָנט איהם דער רמב"ם און רופט איהם אָן „הרב הגדול".

דער ר א ב " ד האָט, ווי עס ווייזט אויס, ניט געזעהן דעם רמב"ם'ס „מורה נבוכים", אָבער ער איז געווען בעקאַנט מיט זיינע פילאָזאָפישע אנזיכטען פון דער „משנה תורה". אין זיינע „השגות" זעצט ער אויס ניט בלויז געגען דעם רמב"ם'ס דינים, נאָר אויך געגען זיינע פילאָזאָפישע מיינונגען. אויף וויפיעל דער רמב"ם האָט זיי אריינגענומען אין דער „משנה תורה". דער ראב"ד איז ניט צופריעדען. וואָס דער רמב"ם שטעלט אוועק דעם גלויבען אין אן אונקערפערליכען גאָט אלס א ד א ג מ א און ער פסקענט, אַז דער וואָס גלויבט אנדערש איז אַן אפּיקורס. ער גרייפט איהם אויך אָן דערפאַר, פאַר וואָס ער, דער רמב"ם, זאָגט זיך ניט אַרויס קלאָהר וועגען „תחית המתים". ווען דער רמב"ם רעדט אין זיין „משנה תורה" וועגען דער פראַגע פון פאָראויס-בעשטימונג און מענשליכען פרייען ווילען (ידיעה ובחירה), ענדיגט דער רמב"ם: „אונזער וויסען איז ניט ווי גאָט'ס וויסען און מיר דאַרפען ג ל ו י ב ע ן, אַז גאָט ווייס אַלץ". מערקט אויף דעם אָן דער ראב"ד סאַרקאַסטיש: „ער האָט אָנגעפאַנגען מיט קשיות און האָט גע־ענדיגט מיט אמונה. צו וואָס זיינען נויטיג געווען די אַלע קשיות און פראַגען?"

דער ראב"ד צייכענט זיך אויס מיט זיין גרויסע בקיאות אין דער תלמודישער ליטעראַטור און מיט זיין שאַרפען, דורכדרינגענדען שכל. זיינע „השגות" זיינען געשריבען שאַרף, קורץ און צום פונקט. עס איז אמת, ער געברויכט געגען רמב"ם זעהר אָפט גראָבע אויסדריקע, ווי צום ביי־שפּיעל: „ער ווייס ניט וואָס ער רעדט"; „ער רעדט ווי א אינגעל"; „ער רעדט נאַרישקייטען"; „ער איז ניט בעקאַנט מיט דעם ענין" און עהנליכע. דאָס איז אָבער א פּנים דאַמאָלס געווען אזא מאָדע, ווייל דער רמב"ם גופא איז ניט פיעל בעסער אין דער הינזיכט. אויך דער רמב"ם רופט זיינע געגנער „הסכלים שבאדם", די נאַרישע צווישען מענשען. ווארפט מען אָבער אראָפּ די גראָבע אויסדריקע, געפינט מען אז דער ראב"ד איז אין פיעלע פעלע גערעכט.

מיט דעם ערשיינען פון דעם „מורה נבוכים“ איז נאטירליך די אונצופריעדענהייט געשטויגען. דער קריג וועגען „מורה נבוכים“ האט אם שטארקסטען אויסגעבראכען נאָך׳ן רמב״ם׳ס טויט. דער ערשטער וואָס איז געגען איהם ארויסגעטראָטען איז געוועזן ר׳ מ א י ר א ב ו ל א פ י א.

ר׳ מ א י ר א ב ו ל א פ י א, וועמען דעם רמב״ם׳ס אנהייגנער האָבען שפּעטער אָנגערופען „פינסטערלינג“ און האָבען אויף איהם פערפאסט א שפּאָט־ליעדעל, איז געוועזן איינער פון די אנגעזעהענסטע מענשען אין זיין צייט. א גרויסער יחסן, בעקרוינט מיט׳ן טיטול „נשיא“, איז ער אויך געוועזן א גרויסער תלמודיסט און א בעדייטענדער געלעהר־טער, און איז אויך געוועזן בעקאנט מיט דער פילאָזאָפיע. די אנהייגנער פון רמב״ם האָבען א פנים ערווארטעט, אז ער וועט זיך שטעלען אויף זייער זייט און זיי זיינען זעהר שטארק ענטוישט געוואָרען, ווען ער האָט זיך ארויסגעוויזען צו זיין אָלס איינער פון די ביטערסטע געגנער פון רמב״ם. איינער פון דעם רמב״ם׳ס אנהייגנער, א ב ר ה ם ב״ ר ש מ ו א ל ח ס ד א י, רעדט וועגען א ב ו ל א פ י א מיט׳ן גרעסטען כבוד, און דריקט אויס זיין וואונדער, וואָס אויך ער איז צווישען דעם רמב״ם׳ס געגנער. א ב ו ל א פ י א ווערט פון איהם בעשריבען אָלס „דער וואונדער פון זיין צייט, דער העכסטער שכל, דער זיץ פון כבוד, דער קרוין פון שעהנ־קייט, דער גרויסער חכם.*) דער פּאָעט י ה ו ד ה א ל ח ר י ז י רופט זיך אויך אָפּ זעהר גוט וועגען איהם, און זאָגט אז „אין חכמה קען זיך קיינער צו איהם ניט פער־גלייכען“.

ר׳ מ א י ר א ב ו ל א פ י א האָט געהאַט גרויס דרך ארץ פאר׳ן רמב״ם אָלס תלמודיסט און זאָגט, „אז מיט זיין „משנה תורה“ האָט דער רמב״ם בעלויכטען די פינסטער־ניס“, אָבער ער איז זעהר שטארק געגען זיין פילאָזאָפיע,

*) „מופת הדור ופלאו, רום השכל ושיאו, מושב היקר וכסאו, גליל ההוד וצבאו, החכם הגדול הנשיא הלוי ר׳ מאיר ב״ר טודרוס“.

מהיילווייז געגען דעם „ספר המדע“ ,אבער הויפּטזעכליך געגען דעם „מורה נבוכים“. ער דערצעהלט, אז ווען ער האָט געקראָגען דעם „מורה נבוכים“ האָט ער איהם געגוי געשטו־דירט, און האָט איהם געפונען פאר שעדליך. „ער איז מקרב מיט דער לינקער האנד און פערשטויסט מיט דער רעכטער... דער וואָס ריהרט איהם אָן בלייבט ניט ריין“. ער געפינט, אז מען דאַרף דעם „מורה נבוכים“ ניט לייענען, כאָטש עס איז מעגליך אז דער מחבר האָט ניט געמיינט אזוי שלעכט. ער בעקלאָגט זיך: „די פאלשע מזבחות זיינען ניט צושטערט געוואָרען, און דער עולם לייענט דעם „מורה נבוכים“. זיינע הויפּט טענות זיינען געריכטעט געגען דעם רמב"ם'ס מיינונגען וועגען דעם לעבען נאָך'ן טויט (עולם הבא) און „תחית המתים“.

ר' יהודה אבן אלפאכאר איז געווען א בעריהמטער געלעהרטער און דאָקטאָר, דער ארצט פון דעם קעניג פערדינאנד דעם דריטען. ער איז אויך געווען תלמודיסט און פילאָזאָף. דעם רמב"ם'ס אנהייננגער מיט דעם אלטען ר' דוד קמחי אן דער שפּיצע האָבען געזוכט איהם צו געווינען אויף זייער זייט, אָבער דאָס האָט זיך זיי ניט איינגעגעבען. אין זיינע בריעף צו ר' דוד קמחי מאכט אלפאכאר קלאָהר זיין שטאנדפּונקט און גיט אָן זיינע טענות געגען דעם „מורה נבוכים“.

אויך אלפאכאר רעדט מיט גרויס דרך־ארץ פון רמב"ם אלס תלמודיסט און פרומער מענש, און ער זאָגט: „ווי קום איך, אָרעמער מענש, ריידען נעגען דעם קעניג?“ אָבער וואו עס האנדעלט זיך וועגען דעם כבוד פון גאָט און דער תורה, קוקט מען ניט אויף דעם כבוד אפילו פון דעם גרעסטען מענשען. דער רמב"ם איז אויך ניט מעהר ווי א מענש, ער קען אויך זינדיגען און האָבען א טעות. גרעסערע פאר איהם זיינען בעגאנגען פעהלערן. זיין פילאָזאָפיע איז ניט אידיש; זיא איז א פרעמדער צווייג אין אידישען גאָרטען.

זיינע לעהרען זיינען די לעהרען פון די גריכען, אָבער בשום אופן ניט קיין אידישע. גאַנץ אָפט גנב'ענען זיך אריין אין זייער לאָגיק און פילאָזאָפעריען נאָר פוסטע סאָפיזמען, און ניט צוליעב זיי דאַרף מען פערוואַרפען די אידישע תורה. אלפאכאר ברייננט אין זיין בריעף שטעלען פון דעם „מורה נבוכים", וואו דער רמב"ם זוכט אויסצוטייטשען געוויסע פלעצער פון דער ביבעל, אַז זיי זאָלען זיך פּאַסען מיט דער גריכישער פילאָזאָפיע; ער ברייננט דאָרטען אויך אנדערע שטעלען און פרעגט: „וואָס וועט ער טהאָן מיט זיי, ווי אַזוי וועט ער זיי ערקלעהרען?" ער געפינט אַז עס איז ניט מעהר ווי רעכט וואָס מען האָט פערבאָטען צו לערנען דעם „מורה נבוכים", ווייל מען דאַרף איהם פערברענען (הואיל ולשרפה הוא עומד). ער מוסרט די אנהייננער פון רמב"ם און ער זאָגט, אַז עס איז שוין צייט, זיי זאָלען תשובה טאָהן פון זייערע שלעכטע וועגען און זיך צוריקעהרען צו דער תורה.

אלפאכאר און אבולאפיא זיינען אליין אויך געוועזען געלעהרטע און פילאָזאָפען, נאָר זיי זיינען געוועזען געגנער פון דעם אריסטאָטעליאַניזם. דער אנפיהרער פון דעם קריעג איז אָבער געוועזען אַ מענש, וואָס האָט פיינט געהאַט אירגענד וועלכע פילאָזאָפיע בכלל, וואָס איז בלויז געוועזען אַ גרויסער תלמודיסט און פרומאַק. דאָס איז געוועזען ר' שלמה פון מאַנפעליע מיט זיינע צוויי תלמידים ר' יונה און ר' דוד. זיי זיינען אַלע דריי געוועזען גרויסע תלמודיסטען און צדיקים. סאַי אבולאפיא און סאַי אלפאכאר האָבען אַ הויכע מיינונג פון זייער לומדות, פרומקייט און עהרליכקייט.

צווישען די אנהייננער פון רמב"ם פערנעהמט דעם ערש־טען פּלאַץ דער בעריהמטער ביבעל־קאָמענטאַטאָר און גע־לעהרטער ר' דוד קמחי (רד"ק); ר' שמואל אבן תבון, דער איבערזעצער פון „מורה נבוכים"; אברהם ב"ר שמואל חסדאי; בחיי

ב"ר משה און פיעלע אנדערע. בכלל קען מען זאָגען, אז די אידען פון דרום־פראַנקרייך און זייערע פאַרשטעהער זיינען כמעט אַלע געווען אויף דער זייט פון דעם רמב״ם, ווערענד צווישען די תלמודיסטען פון צפון־פראַנקרייך האָבען זיך געפונען פיעלע, וואָס זיינען געווען געגען דעם רמב״ם.

פון אָנפאַנג איז די מחלוקה געווען מעהר אָדער וועניגער א „ליטעראַרישע". באַלד האָט זי זיך אָבער פערוואַנדער־געפלאַקערט אין אַ העלישען פייער. וואָס מעהר די מחלוקה האָט אָנגעהאַלטען אַלץ פערביטערטער איז זי געוואָרען. עס האָבען זיך געפונען מענשען, וואָס האָבען פון רמב״ם מצבה אָפּגעמעקט די שבחים און האָבען אנשטאָט דעם אויפגע־שריעבען: „דאָ ליגט משה דער „מין".

ביידע צדדים זיינען געוואָרען אַלץ מעהר און מעהר פער־ביטערט איינער געגען אַנדערען. עס האָבען זיך אָנגעפאַנגען „חרמות" פון ביידע זייטען, איין צד האָט דעם אַנדערען אריינגעלייגט אין חרם. דער בריהמטער תלמודיסט, מקובל, און ביבעל־קאָמענטאַטאָר, דער רמב״ן (נאַחמאַנידוס), וועמעס סימפּאַטהיען עס זיינען געווען מיט ר׳ שלמה׳ן, האָט זיך געפּרובירט אריינוואַרפען צווישען די צדדים און מאַכען שלום, אָבער דאָס איז איהם ניט געלונגען.

די וואָפע פון אריינלייגען אין חרם איז אָבער פאַר די געגנער פון רמב״ם ניט געווען גענוג, און זיי האָבען זיך גענומען צו מסירה. ר׳ שלמה פון מאַנפּעליע האָט פער׳מסור׳ט דעם „מורה נבוכים" פאַר די דאָמיני־קאַנישע מאָנאַכען. היות און בכן, אזוי ווי איהר פרומע קריסטען פערברענט איינענע אפּיקורסים און אַפּיקורסישע ספרים, ווארום קוקט איהר צו גלייכגילטיג, ווי די אפּיקורסים פערמעהרען זיך ביי די אידען? ווארום זעהט איהר ניט צו פערברענען דעם „מורה נבוכים"?

די דאָמיניקאַנער צדיקים האָבען זיך ניט געלאָזט לאַנג בעטען. זיי האָבען צוזאַמענגעקליבען אזוי פיעל עקזעמפּלאַרען פון „מורה נבוכים" וויפיעל זיי האָבען געקענט קריגען, און

האָבען זיי געלאָזען פערברענגען מיט גרויס צערעמאָניע און פּאראד. דערביי איז עס אָבער ניט געבליבען. די שווארצע דאָמיניקאָנער האָבען זיך דערמיט ניט בעגנוגענט. דער עסק פון ברענען אידישע ספרים איז זיי געפעהלען געוואָרען, און אין פערציג טעג שפּעטער האָט מען אויף'ן זעלבען פּלאַץ געלאָזט פערברענגען דעם תלמוד, צוועלף טויזענד בענדער. פיעלע פון די פרומע גענגער פון רמב"ם האָבען אין דעם געזעהן א שטראָף פון גאָט, און די מחלוקה איז אויף א צייט שטילער געוואָרען.

די אנהיינגער פון רמב"ם האָבען נאטירליך ניט געשוויגען. זיי האָבען געזוכט צו בעווייזען פאר די קריסטליכע בעלי דעות, אז דער „מורה נבוכים" איז ניט קיין אפּיקורסישער בוך, און אז די בעשולדיגונג איז א מיאוסע מסירה. זיי האָבען אויסגעפיהרט דאָס זייעריגע, און די מוסרים זיינען בעשטראָפט געוואָרען, ווי עס איז דאמאָלס געווען דער מנהג, אז מען זאָל זיי אויסשניידען די צינגער. די ליעבהארציגע קריסטליכע מאָנאכען האָבען אויף אזא אופן געהאט א דאָפּעלטען נחת; אי אידישע ספרים פערברענט אי א פּאָר אידישע צינגער אויסגעשניטען...

ווענען דעם פערברענען פון דעם „מורה נבוכים" איז געבליבען א קורצער עפּיגראם פון דעם ר מ ב " ם ' ס אנהיינגער:

מה בערו האומרים כי בערו
דברי חמדות יקרו מזהב;
אש אכלה המה, — ואיך אש תאכלם?

(די נארען, זיי מיינען אז זיי האָבען פערברענט די ווערטער וואָס זיינען טייערער ווי גאָלד. דאָס זיינען ווערטער פון ברענענדער פייער, — ווי קען זיי פייער פערברענען?)

* * *

דער רמב"ם האָט זיך שטענדיג בעטראכט פאר א שפּאניער, כאָטש ער איז געצוואונגען געווען צו פערלאָזען שפּאניען, ווען ער איז נאָך געווען א יונגער איינגעל. בין

זיין סאמע עלטער שרייבט ער זיך אונטער „משה הספרדי“, כשה פון שפאניען. ער האט ליעב געהאט שפאניען און איז געוועזן שטאלץ אויף איהר, ניט קוקענדיג אויף דעם וואס ער און זיין פאמיליע זיינען דארטען אזוי שלעכט בעהאנדעלט געווארען.

ער איז געוועזן דער לעצטער, אויב ניט דער גרעסטער. פון די גאונים וואס דאס שפאנישע יודענטום האט פון זיך ארויסגעגעבען אין זיין גלאנץ עפאכע. מיט איהם קען יענע גלאנץ־עפאכע געשלאסען ווערען.

[illegible] PUBLIC LIBRARY, TORONTO
[illegible]

ספרית עממית במאנטרעאל
יידישע פאלקס ביבליאטעק טאראנטא
JEWISH PUBLIC LIBRARY, TORONTO

Toronto Jewish Public Library
THIS BOOK MAY BE KEPT
21 DAYS

and may be renewed once, if no application has been registered for it. A fine of 4 cents a day is charged, if the book is kept after the last date stamped below. No book will be issued while a fine remains unpaid.

OCT 24 '72
SEP 15 '77
OCT 2 '77
DEC 11 1989
JAN - 2 1990
JAN 28 1990

4-2

דוידל

דר׳ ש׳ גינצבורג
יידישע דענקער און פּאָעטן

#1818

OCT 24 '72	1206		

דוידל

#1818

ספרית עממית בטורונטו
יידישע
פאלקס ביבליאטעק
טאראנטא
JEWISH PUBLIC LIBRARY, TORONTO